Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 75

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 75. J.B. Wolters, Groningen 1961

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

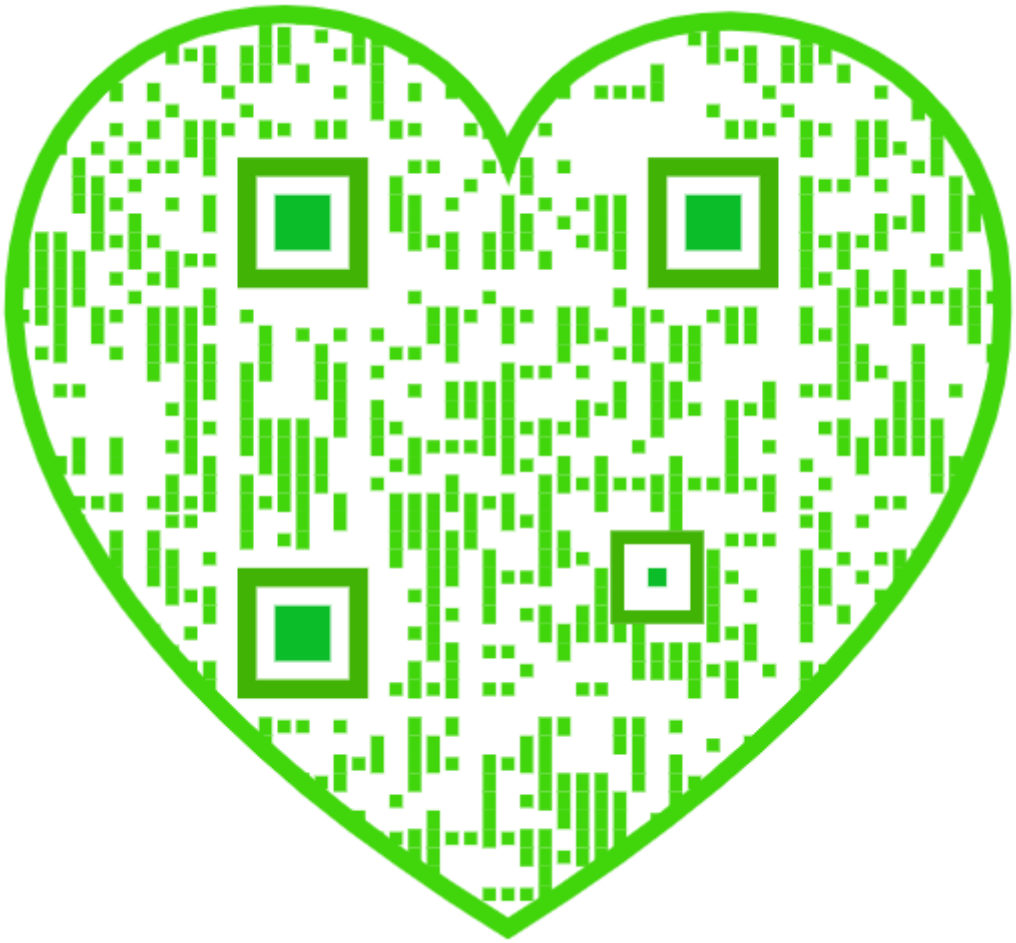

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch genootschap gehouden op 31 oktober 1960 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden:

O.L. van der Aa
W. Jappe Alberts
D. van Arkel
J.A. van Arkel
J.H. van den Berg
E. van Beusekom
K.W.L. Bezemer
J.C. Boogman
J.A. Bornewasser
J.W. Bosch
C.D.J. Brandt
J. Brandt-Van der Veen
E.A.B.J. ten Brink
I.J. Brugmans
M.G. Buist
M. van der Bijl
J.W.C. van Campen
J.A. ten Cate
A.E. Chavannes
A.E. Cohen
W.Ph. Coolhaas
W.A.H. Crol
E. Crone
A.Th. van Deursen
J. Dik
J.G. van Dillen
Z.R. Dittrich
E. van Dijk
P.A. Dijkema
J.W. Eggink
J.L. van Essen
H.A. Enno van Gelder
P.A.M. Geurts O.F.M
P. Geyl
W.J. Goslinga
H.J. de Graaf
J.H.G. de Graaf
J.P. Gribling
J.R. de Groot

D. Grosheide
C.F. Gülcher
E. van Gulik
B.U. Haagsma
S. Hart
M. Hartgerink-Koomans
W.J. van Hoboken
J.H. van den Hoek Ostende
B. van 't Hoff
D. de Hoop Scheffer
F.W.N. Hugenholtz
H.P.H. Jansen
L. Jansen
T.S. Jansma
C.M.J. de Jongh
G.J.W. de Jongh
M.W. Jurriaanse
Fr. van Kalken
J.H. Kernkamp
F. Ketner
W.R.H. Koops
E.H. Korvezee
J.R. van der Leeuw
R. van Luttervelt
N.J. Maarsen
A.F. Manning
W.C. Mees

L.S. Meihuizen
J.M. Meyer
A.W.J. Mulder
H.J. Mijjer
F. Nauta
J.K. Oudendijk
J.B. van Overeem
E. Pelinck
G.A.W. ter Pelkwijk
L.H.L. Pirenne
J. Platteel
R.R. Post
A.E. Revers
C. Riekwel
A.J.C. Rüter
L.J. Ruys
H.H.P. Rijperman
G. van Schravendijk-Berlage
L.J. Sibinga Mulder
F.S. Sixma van Heemstra
J.H. Smit
J.W. Smit
F.C. Spits
J.G. Stork-Penning
J.E.A.L. Struick
F.B.M. Tangelder
J. den Tex
N. Tonckens
M.Th. Uit den Boogaard
A.J. Veenendaal
A.J. van de Ven
H. Verbist
E.E.G. Vermeulen
A.J. Vis
K. de Vries
Y.P.W. van der Werff
C. van Wermeskerken
P.A.C. Wieringa
A.W. Willemsen
J.M. van Winter
P.J. van Winter
A.M. van der Woude
J.W. Wijn
H.F. Wijnman
C.A. Zaalberg
S.H.A.M. Zoetmulder
A. Zijp

Eén handtekening was onleesbaar.

De Voorzitter, Prof. Dr. C.D.J. Brandt, opent te circa kwart voor elf de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren,

Zo zijn we dan weer bijeen voor de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap en ik begin mijn gebruikelijk verslag over de stand van zaken met U allen zeer hartelijk welkom te heten. Dit welkom geldt in de eerste plaats de sprekers van vandaag, Dr. L. Voet en Prof. Jhr. Dr. P.J. van Winter. Geen van beiden behoef ik nader bij U in te leiden, zij zijn U bekend. Dr. Voet zal voor ons vanmorgen spreken over een onderwerp, waarvoor de conservator van het Plantijn Museum wel bij uitstek deskundig mag heten, een onderwerp bovendien, uit de vaderlandse geschiedenis van Zuid en Noord, terwijl ons medebestuurslid Van Winter ons vanmiddag zal meenemen naar streken en gebeurtenissen, die op het eerste gehoor met ons eigen verleden niet zo rechtstreeks te maken lijken te hebben, maar die ons daarom juist dubbel zullen interesseren. Wij zijn beide sprekers bij voorbaat dankbaar voor hun bereidwilligheid om ons iets van hun speciale kennis mee te geven en wij zien hun voordrachten met grote belangstelling en vol verwachting tegemoet.

Over de samenstelling van ons bestuur kan ik ditmaal zeer kort zijn; er hebben het afgelopen jaar geen veranderingen in plaats gehad. Het verheugt mij U te kunnen mededelen, dat de gezondheidstoestand van prof. Dr. E.J. Dijksterhuis zich in opgaande lijn is blijven bewegen, zodat wij hem dit jaar weer enige malen in onze bestuursvergaderingen hebben mogen begroeten. Gaarne ook grijp ik deze gelegenheid aan om collega Dijksterhuis namens ons allen hartelijk geluk te wensen met zijn benoeming tot gewoon hoogleraar.

Het is geen gewoonte om in dit verslag melding te maken van alle leden, die ons door de dood ontvallen zijn. Ik wil vandaag echter een uitzondering maken voor twee van onze oud-bestuursleden, de heren Jhr. Dr. D.P.M. Graswinckel en Prof. Dr. N.W. Posthumus. Beiden zijn jarenlang lid van ons bestuur geweest en beiden hebben ieder op hun eigen terrein en op hun eigen wijze de belangen van het Historisch Genootschap gediend. Het Historisch Genootschap zal hun persoon en hun werk niet vergeten.

De kleine achteruitgang in het ledental, die ik vorige maal moest signaleren, kwam dit jaar gelukkig tot staan; wij hebben zelfs weer een kleine vooruitgang geboekt en wel van 663 naar 673 leden. Het getal ereleden bleef gelijk, nl. 11, terwijl dat van

de buitenlandse leden ditmaal iets terug is gelopen, van 84 naar 78.

Ik kom thans tot het gedeelte van mijn Verslag, dat uiteraard het meest Uw belangstelling heeft, de stand van de publicaties van ons Genootschap. In het begin van 1960 is aan U toegezonden een nieuw deel van onze Werken, zijnde het tweede en laatste deel van het *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*.. Naar aanleiding van de verschijning van het eerste deel van deze interessante uitgave heb ik in mijn vorig Verslag reeds uiting gegeven aan de grote waardering en dankbaarheid van het bestuur, die in de eerste plaats de bewerkster golden, maar daarnaast ook degenen, die door hun financiële hulp de publikatie van dit *Dagboek* pas mogelijk hebben gemaakt. Ik ga dit vandaag niet herhalen; ik volsta nu met een welgemeende gelukwens aan Mej. Dr. I.H. van Eeghen, die ik om meer dan één reden een model-medewerkster aan onze uitgaven zou willen noemen.

De laatste jaren is het regel geworden, dat ik op deze plaats ook melding kon maken van de verschijning van een nieuw deel van onze *Bijdragen en Mededelingen*. Dit kan, helaas, dit jaar niet het geval zijn. Wij hebben nl. nogal wat tegenslag gehad met een van de bijdragen, die wij voor deze B. en M. hadden bestemd, nl. die van Mejuffrouw Dr. Bozena Daszijnska over een reis van een Jezuïetenpater Wasowski door de Republiek. Daar zowel de transcriptie van de latijnse tekst als de Franse inleiding plus annotatie nogal wat te wensen overlieten, heeft Prof. Dr. J.C. Boogman, op zich genomen om een en ander in overleg met de bewerkster, mej. Dr. Daszijnska, in orde te brengen. Dit bracht het nodige heen en weer geschrijf naar Polen met zich mee met als gevolg, dat de druk van de B. en M. zoveel vertraging moest ondervinden, dat een verschijning ervan vóór deze Algemene Vergadering niet mogelijk was. Aan ons medebestuurslid Boogman, die de altijd ondankbare taak op zich heeft genomen om deze bijdrage te verbeteren en bij te vijlen en die daaraan heel veel tijd en moeite heeft moeten besteden, wil ik graag van deze plaats hiervoor onze dank betuigen.

Het nieuwe deel van de *B. en M.* zal U worden toegezonden tegelijk met het deel van de Werken, dat de *Correspondentie van den Bosch* bevat. Prof. Dr. W.Ph. Coolhaas heeft deze uitgave, die, zoals U weet, door wijlen Prof. Dr. F.C. Gerretson aan ons was aangeboden, en voor een gedeelte voor de druk was gereed gemaakt, voortgezet en voltooid. Deze arbeid heeft hem zoals ik U vorige maal reeds meldde, meer inspanning en moei-

lijkheden gekost dan hij en het bestuur oorspronkelijk hadden kunnen denken. Dat het hem desondanks gelukt is deze belangrijke publikatie toch op betrekkelijk korte termijn te voltooien, is een woord van gelukwens aan hem en ons zeker waard.

Nadat ik dit verheugende geluid over de uitgave-Gerretson-Coolhaas heb laten horen, moet ik voor de afwisseling weer meer in mineur gaan spreken. De vorige maal heb ik U meegedeeld, dat kort voor onze Algemene Vergadering een schrijven van de heer Van der Poest Clement was ingekomen, waarin deze ons te kennen gaf, dat hij weliswaar zijn ambtelijk werk weer had kunnen hervatten, maar dat hij zijn vrije tijd allereerst wilde besteden aan zijn proefschrift en dat hij ons bestuur geheel vrijliet inzake de hem verstrekte opdracht voor de uitgave van het *Archief van der Meulen*. Het bestuur heeft zich sindsdien over deze brief beraden en het resultaat is geweest, dat wij gemeend hebben de heer Van der Poest Clement inderdaad van zijn opdracht te moeten ontheffen, waarbij wij uitdrukking hebben gegeven aan onze grote waardering voor de wijze, waarop hij ons deze in onze ogen onvermijdelijke beslissing mogelijk heeft gemaakt. Met dat al zijn wij er sindsdien nog niet in geslaagd om een nieuwe bewerker te vinden; eerlijk gezegd zien wij ook niet goed, hoe dit kan lukken, tenzij wij erin slagen om een jong historicus aan te trekken bv. in de functie van wetenschappelijk ambtenaar. Helaas echter kan het bestuur niet rechtstreeks over dergelijke functies beschikken, laat staan ze voor zijn speciale doeleinden creëren.

Degenen onder U, die vorig jaar mijn Verslag gehoord hebben, zullen zich toen wellicht verwonderd hebben, dat ik daarin met geen woord gerept had van de uitgave van het *Thorbecke-archief*. Ik had voor dit stilzwijgen echter goede redenen. Een jaar geleden waren er nl. ernstige moeilijkheden gerezen tussen de eigenaars van het archief en ons bestuur over de voortzetting van deze uitgave. De situatie was op dat moment zelfs zo, dat het er bedenkelijk naar uitzag, dat deze uitgave niet verder voortgang zou kunnen vinden. Het bestuur, dat deze ontwikkeling ten zeerste betreurde, zoals U begrijpen zult, heeft toen de bemiddeling ingeroepen van Mr. H. van Riel. Ik ga U de bijzonderheden van deze bemiddeling niet meedelen, maar wel het resultaat ervan.

De verschijning van het tweede deel, dat op het ogenblik, dat de moeilijkheden begonnen, reeds zo goed als persklaar was, is nu verzekerd - het zal in de tweede helft van 1961 verschijnen -

terwijl er een goede kans is, dat ook de volgende delen op dezelfde wijze het licht zullen kunnen zien als tot nu toe het geval was, nu ons bestuur de toezegging heeft kunnen doen, dat het er alles op zal zetten, om iedere twee jaar een deel te laten verschijnen. De langzame voortgang van deze uitgave was een van de grieven van de eigenaars van het archief, waarvoor ons bestuur begrip had; zij hebben daarom gemeend deze tegemoetkoming te moeten doen, en op kortere termijn een groter deel van onze financiële middelen voor een geregelde voltooiing van deze in onze ogen zo belangrijke uitgave beschikbaar te *moeten* stellen. Het Historisch Genootschap is grote dank verschuldigd aan Mr. H. van Riel, die dadelijk bereid was om als bemiddelaar in dit conflict op te treden, voor de wijze, waarop hij deze waarlijk niet eenvoudige taak heeft volbracht.

Het versnelde tempo van deze uitgave stelt natuurlijk ook de bewerkster voor grote problemen. Het doet ons bestuur dan ook genoegen, dat het erin geslaagd is, om haar voor de afwerking van het tweede deel reeds enige assistentie te bezorgen, een assistentie, die naar wij goede reden hebben te verwachten ook voor het volgende deel zal blijven bestaan.

In aansluiting hieraan wil ik U graag even meedelen, hoe wij ons het program van onze publikaties voor de eerstkomende jaren hebben voorgesteld. Gedurende de maand november, in ieder geval vóór 5 december, zult U, zoals ik reeds heb aangekondigd, de *Correspondentie van den Bosch* tegelijk met de *B. en M.* 1960 ontvangen. In eind 1961 volgt dan het *Thorbeckearchief* deel II plus een deel van de *B. en M.* Voor 1963 staat op het program het derde deel van het *Thorbeckearchief*, terwijl wij in dat zelfde jaar ook de beide delen van de nieuwe editie van Melis Stoke, verzorgd door ons medebestuurslid, Prof. Dr. F.W.N. Hugenholtz verwachten te kunnen brengen. Verder kan ik mededelen, dat aan Prof. Dr. A.J.C. Rüter bericht is, dat het bestuur gaarne zou zien, dat hij voor 1963 het volgende deel van zijn *Gouverneurs-rapporten* gereed zou maken. Een veelomvattend program, zoals U merkt, dat hoge eisen stelt zowel aan de hierbij betrokken bewerkers als aan de financiën van het Genootschap. Wat dit laatste betreft, zonder steun van buiten, met name zonder een behoorlijke subsidie voor de uitgave van het *Thorbecke-archief* zullen wij dit program niet kunnen verwerkelijken; wij hebben echter goede hoop, dat het mogelijk zal zijn om die financiële steun te krijgen.

Een gelukkige omstandigheid is het intussen, dat de toestand

van de financiën van het Genootschap op dit moment minder zorgelijk is dan in de afgelopen jaren wel eens het geval is geweest. Het bestuur heeft, op voorstel van zijn financiële specialist, Prof. Dr. W. Jappe Alberts, in deze relatief gunstige situatie van onze geldmiddelen aanleiding gevonden om eindelijk te komen tot een verhoging van de honoraria van de bewerkers van onze uitgaven, die, naar de mening van het bestuur, al jarenlang veel en veel te laag waren. Ik weet niet, of dit besluit van ons bestuur overeenkomt met de richtlijnen van de vrije loonpolitiek, waarover tegenwoordig zoveel te doen is; ik ben alleen maar blij, dat het ons mogelijk is geweest dit besluit te nemen. Te beginnen met de *Correspondentie van den Bosch* en de *B. en M.* 1960 zullen de bewerkers als volgt worden gehonoreerd: f. 75, - per vel van de *B. en M.* en de *Werken* kleine serie, f. 100, - per vel voor de Werken, grote serie. Ons bestuur weet, dat geen van de bewerkers van onze uitgaven dit ooit gedaan heeft of zal doen met de verwachting hiervan financieel beter te worden; des te plezieriger hebben wij het gevonden, dat wij in staat zijn geweest tot het maken van deze geste van waardering voor het vele werk, dat door hen in het belang van het Historisch Genootschap en van de wetenschap der geschiedenis in ons land in het algemeen wordt verricht.

Met deze opgewekte woorden verklaar ik de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, voor geopend.

Na de rede van de voorzitter volgt de gebruikelijke koffiepauze. Om ongeveer kwart over elf verleent de voorzitter het woord aan dr. L. Voet (Antwerpen) voor het houden van een voordracht over het Plantijnse huis te Leiden.

Het Plantijnse huis te Leiden
De bedrijvigheid van het drukkersgeslacht Raphelengius en zijn betrekkingen met Antwerpen

Christoffel Plantin en zijn opvolgers te Antwerpen, de Moretussen, nemen een uitzonderlijke plaats in in de geschiedenis van de boekdrukkunst. Niet alleen wegens hun intrinsieke betekenis (Plantin mag zonder aarzelen worden bestempeld als de voornaamste Europese drukker-uitgever van de tweede helft der 16e eeuw), maar eveneens wegens het feit dat het archief van hun huis is bewaard gebleven[1].

Het is het enige bedrijfsarchief van een voornaam drukkersgeslacht dat tot ons is gekomen; daardoor vormt het een unieke bron voor de geschiedenis van de West-Europese boekdrukkunst. Het bevat o.m. uiterst waardevolle gegevens nopens de activiteit van vrijwel alle belangrijke uitgevers en boekhandelaars in Noord-Nederland in de 16e, 17e, 18e eeuw.

Over de geboorte, het leven en de dood van een dergelijke Noord-Nederlandse firma, belicht aan de hand van de Plantijnse documenten, willen we het hier vandaag hebben; een Noord-Nederlandse firma, die door Plantin zelf werd gesticht en door zijn afstammelingen voortgezet: de *Officina Plantiniana* te Leiden.

Plantin[2] heeft zich in 1548 of 1549 te Antwerpen gevestigd, en wel als boekbinder. In 1555 werd hij boekdrukker. De opstand tegen Filips II bracht de aartsdrukker van de Spaanse koning in een hachelijke financiële positie, doch hij wist zich

1 Vgl. J. DENUCÉ, *Inventaris op het Plantijnsch Archief* (Antwerpen, 1926).

2 Over Plantin en zijn opvolgers te Antwerpen, de Moretussen, raadplege men inzonderheid: M. ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus* (Antwerpen, 1914) en M. SABBE, *De meesters van den Gulden Passer* (Amsterdam, 1937); alsmede van deze laatste, de opstellen gebundeld in *Uit het Plantijnsche Huis* (Antwerpen, 1924) en *De Moretussen en hun kring* (Antwerpen, 1928). Voor Plantin alleen, zie men eveneens nog: A.J.J. DELEN, *Christophe Plantin, imprimeur de l'humanisme* (Brussel, 1944), en C. CLAIR, *Christopher Plantin* (Londen, 1960). De omvangrijke literatuur reeds verschenen over Plantin en zijn afstammelingen, vindt men gedetailleerd in: A. DERMUL - H.F. BOUCHERY, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers* (Antwerpen, 1938); A. DERMUL, *Aanvullingen en verbeteringen op de 'Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers'* (De Gulden Passer, 21, 1943); L. VOET, *Plantiniana 1943 - 1958. Bibliografie betreffende Plantin, de Moretussen en het Museum Plantin-Moretus verschenen tussen 1943 - 1958* (De Gulden Passer, 36, 1958 en 37, 1959).

zonder al te grote kleerscheuren doorheen de eerste krisisjaren te worstelen. Hij sloeg zelfs verleidelijke aanbiedingen af van de Franse koning en van de hertog van Savoie, die poogden hem naar hun staten te lokken, verklarend Antwerpen trouw te willen blijven.

Dat Antwerpen zou hij niettemin - zij het dan tijdelijk - ververlaten[1].

Op 3 november 1582 werd voor de schepenen van Leiden een acte verleden waarbij jonkvrouw Diewer van der Laen, weduwe van jonker Henricus van Assendelft, verklaarde te hebben verkocht aan Christoffel Plantin, voor de som van 3000 gulden 'zeeckere huysinge, ende erve... aende Breedestraete op ten houc van de Vrouwensteege met twee huyskens ende haeren erven daer achter aen gelegen'. Op 29 april 1583 liet Plantin zich inschrijven in het *Album Civium Academicorum* van de Leidse universiteit; op 1 mei daaropvolgend begon hij zijn functie als 'ordin. drucker van de voorsz. universiteit' aan een jaarwedde van 200 gulden.

Waarom heeft Plantin Antwerpen verlaten voor Leiden? In een document van 31 december 1583[2] geeft de drukker een uitvoerige motivering van zijn handelswijze: overmand door financiële zorgen en ondermijnd door ziekte, had hij besloten zich een tijdlang terug te trekken uit de zaken om nieuwe krachten te winnen en tegelijkertijd van op afstand gade te slaan hoe de twee schoonzoons belast met het bedrijf, Jan Moretus en Frans Raphelengius, zich zonder zijn steun uit de slag trokken. Daarom ging hij uitrusten in Holland 'chez ung de mes meilleurs et familiers amis', nml. de grote filosoof Justus Lipsius, die sedert 1579 aan de Leidse Alma Mater doceerde. De bedoeling was slechts enkele maanden incognito in de Sleutelstad te verblijven ('d'y demeurer quelques mois comme incogneu'). Doch van dat incognito kwam niet veel terecht: Plantin werd onmiddellijk erkend en zag zich van alle kanten gepraamd om te Leiden te blijven. De meest ver-

1 Over de Leidse periode van Plantin, buiten de hoger geciteerde werken: P.A. TIELE, *Les premiers imprimeurs de l'Université de Leide* (Bibliophile belge, 1869); H.J. JESSE, *Christoffel Plantijn te Leiden* (De Gulden Passer, 12, 1934); A.J. SORMANI, *Het huis van Plantin te Leiden* (De Gulden Passer, 22, 1944).

2 'Relation simple et veritable d'aulcuns griefz que moy Christophle Plantin ay souffert despuis quinze ans ou environ pour avoir obey au commandement et service de sa Majesté sans que j'en aye receu payement ne recompense' (J. DENUCÉ, *Correspondance de Christophe Plantin*, VII, pp. 121-137; voor de Leidse periode: pp. 132-133).

leidelijke lokazen werden hem voorgehouden, tot hij tenslotte bezweek.

Deze twee hoofdmotieven - de vriend die hem had uitgenodigd, en het bevel van de geneesheren om van lucht te veranderen - vinden we, met allerlei varianten, terug in de brieven door Plantin geschreven na de terugkeer te Antwerpen aan zijn Spaanse en Spaansgezinde vrienden om zich te verontschuldigen voor zijn tijdelijk overlopen naar het Leidse calvinistische broeinest[1].

Doch in die latere brieven is een motief bijgekomen: Plantin onderstreept dan keer op keer dat de Leidse drukkerij hem en zijn familie van honger en ellende had gespaard, toen, bij de belegering van Antwerpen door Alexander Farnese, het hoofdhuis in de Scheldestad praktisch was stilgelegd[2].

Dit is vanzelfsprekend een uitleg verstrekt na de gebeurtenissen - doch een dergelijke eventualiteit, een beleg van Antwerpen, was reeds te voorzien einde 1582! Lier was nml. op 2 augustus 1582 in Spaanse handen gevallen: Farnese was tot op enkele kilometers van Antwerpen genaderd! De Scheldestad kwam in de oorlogszone te liggen - en in dat licht dient in laatste instantie Plantins verhuis naar Leiden te worden beschouwd: voor de dreigende Spaanse opmars, in de onzekerheid wat Antwerpen te wachten stond, wenste de drukker elders een reserve-*officina* op te richten, die, wanneer het oorlogsgeweld over de Scheldestad sloeg, tijdelijk of voorgoed de functie van de 'Antwerpsche Druckerije' kon overnemen. De aanwezigheid te Leiden van Justus Lipsius en diens aandrang, de mogelijkheden hem aldaar geboden, hebben zijn keuze doen vallen op de universiteitsstad in het Noorden. Het verlangen om de gespannen atmosfeer te Antwerpen te ontgaan, moet hem er toe hebben aangezet persoonlijk de nieuwe *officina* te gronden en te leiden.

De drukker is iets meer dan twee jaar te Leiden gebleven. In augustus 1585 verliet hij de Sleutelstad om, na een bewogen reis over Duitsland, einde october, terug zijn 'Gulden Passer' op de Vrijdagmarkt te Antwerpen te betreden.

Plantin heeft, na zijn terugkeer, in de brieven aan zijn Spaans-

1 Vgl. J. DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VII, nrs. 1047 (aan de Cayas, 28 november 1585), 1049 (aan Frans Lucas, 3 december 1585), 1052 (aan Arias Montanus, 7 december 1585), 1056 (aan de Cayas, 21 december 1585).

2 Vgl. vooral de brieven aan Frans Lucas (3 december 1585) en aan de Cayas (21 december 1585), aangehaald in voorgaande n.

gezinde vrienden, beweerd dat hij Holland heeft verlaten uit verontwaardiging over een machtsmisbruik der overheden: ondanks de overeenkomst dat Plantin niet verplicht was werken met politieke of godsdienstige strekking te verzorgen, hadden de Staten van Holland hem gedwongen een pamflet te drukken ter verdediging van de rechten van de pretendent don Antonio op de troon van Portugal, die Filips II in 1580 had bezet[1].

Dit stuk moet in hoge mate de toorn van de Spaanse koning en van de Spaanse kringen hebben opgewekt. Het is derhalve normaal dat Plantin zich schrap zette en met al zijn diplomatieke talenten poogde het onweder te bezweren - *na zijn terugkeer te Antwerpen*.

Maar het karakter en de houding van de drukker in die bewogen jaren van strijd in aanmerking genomen, is het zeer onwaarschijnlijk dat hij enkel en alleen om die reden Holland de rug heeft toegekeerd. Plantin heeft naar alle waarschijnlijkheid in augustus 1585 Leiden verlaten omdat Antwerpen op het punt stond te kapituleren voor het Spaanse leger[2]!

De onverschilligheid waarmede de drukker van de dag op dag het bedrijf stillegde, dat hij met moeite en zorgen in de Hollandse universiteitsstad had opgebouwd, en de overhaasting van zijn vertrek, bewijzen overduidelijk dat zijn hart nimmer in Leiden is geweest, dat de *officina* aldaar voor hem enkel een redplank betekende, die hem drijvende moest houden zolang het Antwerpse hoofdhuis gevaar liep. Dat hoofdhuis scheen thans gered - en dus liet Plantin zonder dralen én de Sleutelstad én zijn echtgenote in de steek om zich naar Antwerpen te spoeden. Hij zou de Scheldestad niet meer verlaten en aldaar op 1 juli 1589 overlijden.

De tijdelijke redplank, die de Leidse *officina* was geweest, vertegenwoordigde evenwel een niet te versmaden kapitaal. En er

1 Over het pamflet van don Antonio: M. ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus*, pp. 236 - 237; en C. CLAIR, *Chr. Plantin*, pp. 156 - 157.

2 Rond dit 'hoofdmotief' hebben zich ongetwijfeld andere, bijkomende overwegingen gekristalliseerd. Het is o.m. niet uitgesloten dat de komst van Leicester en diens Engelse troepen - hetgeen beloofde aan de strijd een nieuw virulent karakter te geven - het besluit van Plantin heeft versterkt en diens vertrek verhaast. Men vindt in elk geval hierop een toespeling in een brief aan Arias Montanus, vermoedelijk begin november 1585 (DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VII, nr. 1045; 'sub finem Julii videns ego tractari cum Anglis de muandis regionibus in continuatione belli longum et periculosum iter suscipere non sum veritus ....') en in een brief aan Cl. Tisnac, 8 mei 1586 (DENUCÉ, *op. cit.*, nr. 1100).

bestond gevaar, dat, wegens Plantins terug overlopen naar het Spaanse kamp, dit bezit zou worden aangeslagen door de Hollandse overheden. Concurrenten van de drukker hebben in elk geval in die zin stappen aangewend bij de Staten van Holland - denkelijk in de hoop op deze wijze, aan zeer voordelige voorwaarden, het bedrijf over te nemen.[1]

Plantin pareerde het gevaar door aan een van zijn schoonzoons de Leidse filiale over te dragen. Die schoonzoon was de toen 46 jarige Frans Raphelengius, sedert 1564 proeflezer bij Plantin, sedert 1565 gehuwd met Plantins oudste dochter Margareta, een specialist in Oosterse talen, die een belangrijk aandeel heeft gehad in de realisatie van de beroemde Polyglot-Bijbel[2].

Waarom Plantin Frans Raphelengius heeft gekozen? Denkelijk om twee redenen: omdat enerzijds Frans Raphelengius, tijdens het calvinistische bewind te Antwerpen, tot het hervormde geloof was overgegaan[3], hetgeen hem vanzelfsprekend in het opnieuw Spaans en katholiek geworden Zuiden ernstig compromitteerde; omdat anderzijds hij meer geleerde was dan drukker - en als geleerde persoonlijk grotere toekomstmogelijkheden zag in de Leidse universiteitsstad.

De transacties achter de schermen - waarin Justus Lipsius denkelijk weer een voorname rol heeft gespeeld - zijn, bij gebrek aan gegevens, niet te volgen, maar begin 1586 zien we Raphe-

1 Vgl. brieven van Plantin aan Arias Montanus, 23 december 1586 (DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VIII-IX, nr. 1179, p. 103), aan de Cayas, 31 januari 1587 (Ibidem, nr. 1204, p. 142), aan Andreas Schottus, 26 augustus 1587 (Ibidem, nr. 1295, p. 283).

2 Over Fr. Raphelengius, degelijke biografische nota (met enkele vluchtige bemerkingen over zijn kinderen) van de hand van M. ROOSES in *Biographie Nationale* [*de Belgique*], dl. XVIII. Men zie verder de werken geciteerd p. 10, n. 2. De bibliografieën, aldaar aangehaald, detailleren eveneens de studies gewijd aan het geslacht Raphelengius. Vgl. ook p. 17, n. 2.

3 Men laat het gewoonlijk voorkomen alsof Frans Raphelengius sr. pas na zijn vestiging te Leiden is overgegaan tot het calvinisme. Het is echter meer dan waarschijnlijk dat dit al te Antwerpen is geschied en dat hij reeds in de Scheldestad, tijdens het calvinistische bewind, zijn kinderen (of enkele van zijn kinderen) heeft laten dopen in het hervormde geloof: vgl. deze passus in een brief van Plantin aan Arias Montanus, 23 december 1586 (DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VIII-IX, p. 103) 'hinc [naar Leiden] vero discesserat quod levitate quadam illi innata prolem suam contra propriae uxoris et nostrorum voluntatem apud Cal [vinistos] procuraverat baptiz[are] neque vellet reconciliari nostris etc.'. Het is overigens veelbetekenend dat in de jaren 1579-1580 Plantin enkele van de anti-Spaanse geschriften, die van zijn persen kwamen, heeft laten verschijnen onder de naam van zijn schoonzoon - denkelijk omdat deze toch reeds hopeloos gecompromitteerd was in Spaanse ogen.

lengius met zijn gezin te Leiden verschijnen. Op 3 maart 1586 werd hij aangesteld tot opvolger van zijn schoonvader als universiteitsdrukker aan dezelfde jaarwedde van 200 gulden. Hetzelfde jaar nog werd hij plaatsvervanger van de professor in de Hebreeuwse taal, om in 1587 te worden bevorderd tot gewoon hoogleraar.

Anderzijds had Plantin reeds op 26 november 1585 aan zijn schoonzoon de drukkerij, de woningen en alles wat hij verder bezat te Leiden verkocht. Dit was evenwel een zuiver fictieve verkoop: in 1589, bij Plantins overlijden, werden al deze goederen opgenomen in de gemeenschappelijke erfenis. Doch de juridische schijn was gered, het gevaar van confiscatie bezworen, en het bedrijf, thans gedoopt *Officina Plantiniana apud Franciscum Raphelengium*, kon opnieuw beginnen te werken en renderen.

Plantin overleed dus op 1 juli 1589. Op zijn sterfbed gaf hij de rond hem geschaarde familieleden een laatste goede raad: 'Mes enfants, tenés toujours Paix, Amour et Concorde par ensemble'. Maar de aartsdrukker had bij testament zijn geliefste schoonzoon Jan Moretus bevoordeligd door hem als prelegaat de *officina* te Antwerpen te schenken en hem verder op gelijke voet te laten meedelen in het resterende deel van de erfenis[1].

Dit was vanzelfsprekend niet van aard om tussen de 5 dochters en de 5 schoonzoons 'Paix, amour et concorde' te handhaven. Zelfs de bezadigde Raphelengius schoot uit zijn slof en schreef enkele vlammende brieven aan zijn bevoordeligde schoonbroeder[2].

Jan Moretus was echter een inschikkelijk man, die denkelijk zelf vond dat zijn schoonvader had overdreven. Een gentlemen's agreement werd uitgewerkt, die tot een billijker verdeling van de erfenis leidde.

Margareta Plantin en Frans Raphelengius bekwamen als hun aandeel: het huis Assendelft, geschat op 4000 fl., het huis Drie Koningen, geraamd op 1400 fl., 1191 stempels aan 19 stuivers het stuk, 30 soorten gejusteerde matrijzen, aan 30 fl. de soort; 9 soorten niet gejusteerde matrijzen aan 15 fl. de soort; 4000 pond gegoten letters aan 4 stuivers het pond; 461 koperplaten, samen 637 fl.; 1578 houtblokken, samen 750 fl.; 3 persen aan 50 fl. de

1 Over de tribulaties rond de erfenis van Plantin en het uiteindelijke aandeel van Frans Raphelengius: M. ROOSES, *Le Musée Plantin-Moretus*, pp. 246 - 248.

2 Vgl. brieven van 4 october 1589 (DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VIII - IX, nr. 1499) en 26 october 1589 (Ibidem, nr. 1504).

pers: blanco papier, geraamd op 922 fl. 12 st; de te Leiden begonnen boeken, geraamd op 1722 fl. 6 st; de actieve schulden ten bedrage van 3622 fl. 6½ st. en teruggenomen voor 2160 fl.; een aandeel in de te Antwerpen gebleven stempels en matrijzen, zijnde 307 fl. 10 st.; het kastegoed te Leiden, 225 fl. 13¼ st. In totaal 15.038 fl. 1¼ st., waarvan 3942 fl. schulden dienden afgetrokken. Hetzij dus 11.095 fl. 7¼ st. in baar geld, gebouwen en typografisch materiaal. Hierbij kwamen nog 15.837 fl. 4¾ st. voor zich te Leiden bevindende Plantijnse boeken; 2556 fl. 19½ st. voor vreemde boeken; 362 fl. 11½ st. voor ingebonden boeken; 1099 fl. 11½ st. voor te Frankfort gebleven boeken; 3761 fl. 3¾ st. voor uit Antwerpen ontvangen boeken, hetzij een som van 23.617 fl. 11 st. aan boeken. In totaal bedroeg de erfenis van Margareta Plantin en Frans Raphelengius derhalve 38.655 fl. 12½ st.

Met de dood van Plantin gingen de *Officinae Plantinianae* te Antwerpen en te Leiden elk hun eigen weg. Doch de Leidse en de Antwerpse tak van de 'postérité plantinienne', zoals Raphelengius het in een brief uitdrukte[1], bleven met elkaar in nauw contact.

Zowel de Leidenaars als de Antwerpenaars lieten zich door hun familieleden niet de kaas tussen de boterham halen; wanneer nodig, vitten en twistten ze over een stuiver. Maar nadat de kwade bui, veroorzaakt door Plantins testament, was overgedreven dank zij de inschikkelijkheid van Jan Moretus, bleven de verhoudingen allerhartelijkst. Geen familiale gebeurtenis van enige betekenis ging voorbij zonder dat gelukwensen of condoleanties werden gewisseld, en de onderscheidene leden van het geslacht bewezen elkaar onophoudelijk kleine en grote diensten. Over die verhoudingen, zoals ze blijken uit de in de Plantijnse archieven bewaarde briefwisseling (meer in het bijzonder de door de Raphelengii geschreven stukken)[2], wensen we hier enkele de-

1 Brief aan Jan Moretus, 27 april 1594 (?; het origineel heeft 1574) (Archief nr. 92, f° 51).

2 Vervat in de bundels 92 (ingekomen brieven Q - R) en 95 (dossier Renette) van het Plantijns archief. De minuten van een aantal brieven gericht door de Moretussen aan hun Leidse familieleden zijn eveneens bewaard (o.m. Archief nrs. 12 en 13). De brieven gewisseld tussen Frans Raphelengius en Jan Moretus tot het einde van het jaar 1589, werden gepubliceerd in DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VIII - IX. Van de brieven geschreven na 1589 werden enkele ‚geheel of gedeeltelijk, uitgegeven, die betrekking hadden op het typografische bezit van de firma Raphelengius (vgl. de werken gecit. p. 29, n. 3.) en op de tribulaties van de uitgaven van het Kruidboek van Dodoens in 1608 en 1618 (M. SABBE, *Een en ander over Dodoens' Cruydboeck-uitgaven van 1608 en 1618 en de Van Ravelingen's*, in: De Gulden Passer, 15, 1937). De overgrote meerderheid van de brieven werd tot nog toe niet gepubliceerd. In totaal zijn er van de Raphelengii 88 brieven bewaard in Archief nr. 92 en 12 in Archief nr 95.

tails te verstrekken, omdat die briefwisseling iets meer geeft dan louter en alleen de geschiedenis van een drukkersgeslacht en van de wording van een aantal min of meer belangrijke drukken; omdat ze tevens toelaat een blik te werpen op de politieke verdeeldheid en de godsdienstige verscheurdheid van de Nederlanden in die woelige dekaden van het einde der 16e en het begin der 17e eeuw, bekeken door de bril van een bepaalde familie.

Maar om die briefwisseling te kunnen begrijpen, dienen we eerst de briefschrijvers voor te stellen. Aan de Antwerpse zijde hebben we eerst en vooral Plantins schoonzoon, Jan Moretus. Hij werd in het bedrijf geholpen door zijn beide zoons Balthasar en Jan II, die, na zijn dood in 1610, gezamenlijk de zaken voortzetten. Jan II was een eerder geëffaceerde figuur, die overigens reeds in 1618 vroegtijdig overleed. Zijn broeder, Balthasar, had in feite van 1610 tot 1641 de leiding van de *officina* in handen. Hij was de merkwaardigste der Moretussen: een niet onverdienstelijk humanist en een vriend van de meest vooraanstaande geleerden en kunstenaars uit Noord en Zuid[1].

Frans Raphelengius van zijn kant had vier kinderen; een dochter Elisabeth, en drie zoons[2]. Men laat het steeds voorkomen alsof Frans Raphelengius tot zijn dood in 1597 de *Officina Plantiniana* te Leiden heeft geleid.

Hij was inderdaad nominaal het hoofd van de firma, maar uit de briefwisseling blijkt overduidelijk dat hij minstens van 1589 af de zaken volledig had overgelaten aan zijn twee oudste zoons, aan de toen, in 1589, 23 jarige Christoffel, die instond voor de 'trafique', d.w.z. dus voor de verkoop, en de 21 jarige Frans jr., die de 'imprimerie' beheerde en voor de briefwisseling instond[3].

1 Over de Moretussen, zie de studies en de bibliografieën vermeld p. 10, n. 2.

2 Over het geslacht Raphelengius, zie de studies en bibliografieën vernoemd, p, 10, n. 2, en p. 29, n. 3, alsmede de bijdrage van M. Sabbe, over de Dodoensuitgaven van 1608 en 1618, aangehaald p. 16, n. 2. Belangwekkende genealogische bijzonderheden (zij het hier en daar verouderd) in J.B. VAN DER STRAELEN en PH. MOONS, *Geslagt-lyste der nakomelingen van Christoffel Plantin* (Antwerpen, 1858).

3 Vgl. o.m. de brieven van Frans Raphelengius sr. aan Jan Moretus, 4 october 1589 (DENUCÉ, *Correspondance de Plantin*, VIII - IX, nr. 1499, p. 588) en 24 juli 1590 (Archief nr. 92, f° 63: 'Touchant la trafique, j'en laisse le soing à mon Christofle, lequel vous donnera contentement de tout'). Van 1589 af beperkt de correspondentie van Frans Raphelengius sr. met zijn zwager te Antwerpen zich in hoofdzaak tot belangrijke familiale aangelegenheden, terwijl de handelszaken meestal door Frans Raphelengius jr. werden afgehandeld; vgl. o.m. brief van Frans sr., 4 october 1590 (Archief nr. 92, f° 65): de zieke Jan Moretus wordt getroost en opgebeurd, waarna de zwager besluit 'car des autres affaires mon fils François vous a respondu assez amplement'.

Na de dood van de vader, in 1597, zetten de broers gezamenlijk het bedrijf voort[1]; alhoewel naar de buitenwereld, wij zouden nu zeggen als 'verantwoordelijke uitgever' Christoffel alleen optrad[2]. Tot in 1600 de plotse dood van Christoffel, Frans als enige bedrijfsleider liet[3]. Deze zette nog 19 jaren de zaak voort, om haar tenslotte in 1619 te likwideren. De jongste zoon, Joost, werd dokter en heeft geen rol gespeeld in het bedrijf, tenzij bij wijlen, als helper in de nood, wanneer zijn broeders, overlast door werk of voor zaken op reis, hem enkele brieven lieten schrijven[4].

Aangezien we zo nu en dan citaten uit de briefwisseling zullen aanhalen, dienen we eveneens voorafgaandelijk, en wel om het onoph oudelijke afwisselen van Nederlandse en Franse teksten te verklaren, een woord uitleg te verstrekken over de gebruikte

1 Vgl. brief van Christoffel aan Jan Moretus, 3 augustus 1598 (Archief nr. 95, p. 54): Christoffel verontschuldigt zich het trouwfeest van een kind van Jan Moretus niet te kunnen bijwonen 'car moy ie suis lié à la bouticque, mon frere pour quelque temps à l'imprimerie et ma seur à la maison (d'autant que ne tenons pas de servante)'.

2 En het was Christoffel, en niet de 'kinderen en erfgenamen' van Raphelengius (welke het verzoekschrift hadden ingediend), die door de curatoren van de Leidse universiteit, op 9 november 1597, in de plaats van zijn vader, als drukker van de universiteit werd aangesteld (vgl. TIELE, *Les premiers imprimeurs de l'université de Leide*, p. 158).

3 Hij zou evenwel zijn broeder niet opvolgen als universiteitsdrukker: de curatoren verkozen Jan Paedts Jacobszoon. Dit houdt ongetwijfeld verband met de godsdienstige houding van Frans jr. (zoals verder te zien, was hij een overtuigd katholiek), maar we dienen in het midden te laten of hij doelbewust over het hoofd werd gezien of dat hij zelf zijn kandidatuur niet heeft gesteld. Gezien de 'renteniersmentaliteit' van Frans jr. is deze laatste mogelijkheid niet uitgesloten.

4 O.m. brieven van 13 september 1613 (Archief nr. 92, f° 229), 11 april 1614 (ibidem, f° 57), 25 april 1614 (ibidem, f° 231), 18 september 1614 (ibidem, f° 233), 23 september 1614 (ibidem, f° 235), 12 april 1616 (ibidem, f° 237), 23 october 1616 (ibidem, f° 239), 14 november 1616 (ibidem, f° 241), 18 october 1619 (ibidem, f° 243).

voertalen. Tevens belangwekkend voor de toen heersende taalverhoudingen.

Christoffel Plantin was een Fransman, en alhoewel hij Nederlands kende en aan de basis ligt van het eerste moderne Nederlandse woordenboek heeft hij in zijn persoonlijke briefwisseling en in zijn boekhouding uitsluitend de Franse taal gebruikt.

Jan Moretus was een geboren Antwerpenaar en heeft o.m. een Nederlandse vertaling bezorgd van de *De Constantia* van Justus Lipsius, die zijn lof als vertaler heeft doen bezingen[1]. Doch na een 32 jarige samenwerking met Plantin, bleef Jan Moretus in zijn boekhouding en in zijn brieven het Frans gebruiken - en praktisch al de aan hem gerichte brieven van zijn Leidse familieleden, zelfs van zijn schoonbroeder, zijn eveneens in deze taal gesteld.

Het Nederlands primeert daarentegen in de brieven gewisseld tussen de jongere Antwerpse en Leidse generatie. Enkel Balthasar werd regelmatig door Frans Raphelengius jr. bedacht met Latijnse epistels. Althans in den beginne. In die eerste jaren, wilde Frans Raphelengius denkelijk aan zijn iets jongere neef tonen dat hij eveneens een waardig leerling van Justus Lipsius was, die zelfs reeds enkele van zijn Latijnse gedichten in druk had zien verschijnen. Later begonnen de lessen van Lipsius vermoedelijk te vervagen, en ging ook Frans tegenover Balthasar over in het Nederlands[2].

Tussen haakjes gezegd was Frans jr. de humorist van de familie. Uit zijn brieven is een kleine bloemlezing te puren van leuke en rake gezegden, waarvan we overigens in de loop van onze uiteenzetting enkele staaltjes zullen geven.

Een eerste punt dat ons hier interesseert: hoe blijken die diverse Antwerpse en Leidse briefwisselaars te hebben gestaan tegenover de godsdienstige en politieke vraagstukken van het ogenblik?

Jan Moretus, had, zoals Plantin, behoord tot een heterodoxe secte ‘Het Huis der Liefde’ en naderhand tot de aanverwante

1 Vgl. M. SABBE, *Jan Moretus I als Nederlandsch letterkundige* (opgenomen in *Uit het Plantijnsche huis*).

2 Laatste brief in het Latijn in 1606; eerste brief in het Nederlands in 1618. In de tussenliggende jaren heeft Frans jr. zich vooral - en steeds in het Nederlands - gewend tot Jan II Moretus, die te Antwerpen de handelsbriefwisseling verzorgde. De enkele brieven geschreven door Joost Raphelengius aan Balthasar Moretus in 1614-1616 zijn alle in het Nederlands opgesteld.

secte der Barrefeltisten. Hij was echter uiterlijk katholiek gebleven. Zijn zoons daarentegen waren vurig overtuigde katholieken, doordrenkt reeds van de contra-reformatorische geest.

Minder homogeen en psychologisch veel interessanter waren de verhoudingen in het gezin Raphelengius.

Frans Raphelengius was eveneens lid geweest van het 'Huis der Liefde' en van de Barrefeltisten. Zijn overgang naar het calvinisme is misschien gemeend geweest, doch dan is hij in elk geval een even verdraagzaam hervormde gebleven als zijn schoonbroeder te Antwerpen een verdraagzaam katholiek. Niettemin moet die overgang spanningen hebben uitgelokt in het huisgezin. Margareta Plantin bleef in elk geval het oude geloof trouw. De godsdienstige kloof tussen de ouders breidde zich eveneens uit tot de kinderen: Christoffel en Elisabeth zijn overtuigde hervormden geworden, terwijl Frans en Joost met evenveel overtuiging het geloof van hun moeder bleven volgen. Wat niet verhinderde, dat zij alle vier op de meest harmonieuse wijze samenwerkten en zelfs ten dele samenwoonden[1].

Die familiale verhoudingen hebben, samen met de algemene godsdienstige verhoudingen in de Nederlanden, een diepe weerslag gehad op de bedrijvigheid van de onderscheidene *officinae*.

Frans Raphelengius jr. zegt het in een brief van 17 november 1590 klaar en duidelijk. Het gaat hier over de verdeling van de Plantijnse boeksoorten tussen de twee takken: 'Quant aux sortes, certes j'estime que comme sommes égaulx (quasi) héritiers, ainsi nous doibventicelles estre communes, car d'alléguer des privilèges d'Anvers ou de Leiden, Breviaria, Missalia, Hora, Diurnalia, Conciones, Biblia, etc. sont ce point beaux privilèges d'Anvers? Quant à nous, nous nous contentons des Aucteurs bonarum literarum'[2].

En inderdaad, Jan Moretus, levend in een Antwerpen, dat het bolwerk was geworden van de contra-reformatie in de Nederlanden, werd de grote drukker van die contra-reformatie, en liet, aan de lopende band, brevieren, missalen, getijdenboeken, diurnalia, en katholieke religieuse strijdschriften verschijnen.

Voor Plantin was het drukken van godsdienstige geschriften

1 Vgl. o.m. de brief van 25 januari 1601 van Frans Raphelengius jr. aan Jan Moretus over de dood van Christoffel (Archief nr. 92, f° 109), en later de mededelingen over het 'vredelijck bedrijf met ons drien' van de resterende kinderen Raphelengius (6 mei 1602: ibidem, f° 129; vgl. eveneens 21 februari 1620: ibidem, f° 205).

2 Archief nr. 92, f° 85.

iets bijkomend geweest; voor zijn opvolger te Antwerpen werd dit hoofdzaak. Met Jan Moretus begint de specialisatie, die gedurende meer dan twee eeuwen van het Plantijnse huis te Antwerpen een der vo ornaamste drukkerijen van katholieke liturgische werken heeft gemaakt en in de typografische wereld een symbool van het strijdende katholicisme.

De Raphelengii te Leiden hebben zich daarentegen gehouden aan de *bonae literae*, aan de humanistische en de eruditiewerken, waardoor ze in feite meer in de lijn van de Plantijnse traditie zijn gebleven. Ze konden dit doen, gezien het gunstige intellectuele klimaat in de Leidse universiteitsstad en de banden die hen aan die universiteit bonden.

Ze hebben zich anderzijds ongetwijfeld uit de godsdienststrijd gehouden wegens de innerlijke tweespalt in eigen huis.

Niet volledig nochtans: denkelijk onder druk van Christoffel werden enkele calvinistische geschriften gepubliceerd[1].

Dit moet het ongenoegen van de Antwerpenaars hebben gaande gemaakt, want na Christoffels dood zou Frans schrijven: ‘Mais c'estoit peine perdue d'en escrire à feu mon frère, car estant d'autre religion, il estimoit faire honneur à Plantin, mettant son nom sur les livres de son opinion. Dieu luy pardonne; errore peccavit, non malignitate’[2]. Maar nadat Frans jr. de zaken had overgenomen, zou van de persen van de *Officina Plantiniana* te Leiden niets meer verschijnen dat de hervormde zaak kon dienen.

Omgekeerd echter werd er vrijwel niets geproduceerd dat een zuiver katholieke stempel droeg: Frans Raphelengius jr. hield zich aan een strikte neutraliteit. Althans wat zijn uitgaven betreft. Voor de verkoop ‘en la boutique’ daarentegen, heeft hij zich geregeld katholieke geschriften laten bezorgen door zijn Antwerpse familieleden[3], en de catalogus van de uitverkoop van

1 Zijn ons bekend: FR. GOMARUS, *Conciliatio doctrinae orthodoxae de providentia Dei*, 1597 (vermeld: H. ROGGE, *Bibliotheek der Remonstrantsche Geschriften*, Amsterdam, 1863, dl. II, afd. I, p. 18) en FR. JUNIUS, *Animadversiones ad controversiam primam christianae fidei*, 1600 (ibidem, dl. II, afd. I, pp. 2 - 3).

2 Brief van 25 januari 1601 (Archief nr. 92, f° 111).

3 Vgl. o.m. brief van 17 januari 1591 (Archief nr. 92, f° 89): ‘Quand vous imprimez quelques devotions en françois, ne m'en envoyez que deux ou trois pour sorte, mais des devotions nouvelles en flamand tousjours 25’; brief van 13 september 1613 (Archief nr. 92, f°229): verzoek om 5 à 10 exemplaren van een katholiek strijdschrift van bisschop Malderus op te sturen; brief van 12 april 1616 (Archief nr. 92, f° 237): opsturen van missalen. Zie eveneens de boekhouding van het Plantijnse huis, vermeld p. 27, n. 1.

het boekenfonds van de firma in 1619 vermeldt zelfs een indrukwekkende hoeveelheid van die geschriften[1].

In de briefwisseling komt de godsdienstige gezindheid van de onderscheidene correspondenten vrijwel nooit tot uiting: de godsdienst is in hun brieven taboe. De passus in het epistel van 25 januari 1601 is een zeldzame uitzondering. Maar privatim, bij de wederzijdse bezoeken, schijnt men toch te hebben gepoogd de tegenpartij te bewerken. Althans, de Antwerpenaars blijken dit te hebben gedaan met hun vrouwelijk calvinistisch familielid, Elisabeth Raphelengius: in 1610 bedankt deze neef Balthasar voor de 'liedekensboeken' en de 'Catholycke antwoorden van canonieck Beyerlinck' en de drie boeken van de heftige Jezuietenauteur Costerus, die hij haar had geschonken, maar, ging ze even vriendelijk doch vrij ontwijkend verder 'ick vinde noch soo veul ander werck soo dat ick noch maer hier en daer wat ghelesen en hebbe. Dan soo haest alsmoghelyck sey salze altemael ut lesen'[2].

Een nieuw offensief, enkele jaren later, eindigde, met een nieuwe nederlaag: 'Ik hebbe mijne suster 't boeksken Rmi. Malderi[3] door recommandatie van Dresselaer wat aengeprezen, sed in vanum laboravi', moest Frans op 3 augustus 1623 bekennen[4].

De politiek en de politiek-godsdienstige twisten kwamen vaker ter sprake, alhoewel gewoonlijk in de vorm van onschuldige en vrij onpersoonlijke mededelingen. In de zin van: 'Ook is deze stad soo vol gewoels overmids de komste van ettelike compagnien

1 *Catalogus librorum residuorum tabernae Raphelengianae: quorum auctio habebitur Lugduni Batavorum in eadem taberna 4* (verbeterd met de pen: 14) *Octobris M. DC. XIX*. Lugduni Batavorum, Excudebat Henricus Ludovici ab Haestens, 1619. - Bevat enkel het boekenfonds van de Raphelengii: de uitgaven van de firma waren niet begrepen in de uitverkoop, en werden verder verkocht bij de Raphelengii, Jan Maire 'et in aliis passim bibliopoliis'. - Deze catalogus werd vernoemd en vluchtig besproken door J.L. HOFFMANN, *Un catalogue de la librairie Raphelingienne*, *1619* (Le Bibliophile belge, IV, 1869, pp. 57-59), naar een exemplaar in de bibliotheek te Hamburg. Dit exemplaar werd vernield tijdens de tweede wereldoorlog, volgens een mededeling van de hoofdbibliothecaris. Een ander exemplaar - het enige mij bekende - bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (V.H. 22511).

2 Brief van 2 november 1610 (Archief nr. 95, p. 58).

3 Joannes Malderus, bisschop van Antwerpen (1611 - 1633), die verscheidene strijdschriften en tractaten heeft verzorgd. Denkelijk wordt hier bedoeld: *Geestelyck onderwijs tot versterking van den crancken in 't geloove* (Antwerpen, 1613).

4 Archief nr. 92, f° 221.

soldaeten, ende de verwachtinge van prince van Oragnien om de magistraet te herstellen tot misnoegen van sommige, maer 't behagen van 't meeste getal, dat mijne penne wel op 't papier is, maer de gedachten elders'[1].

'Van niewicheden isser niet, dat ik wete, behalven dit bannissement vande 12 geciteerde. Onse Remonstranten alhier blijven even moedig, maeken vergaderingen van merkelike getalen buyten stad in sommige dorpen. Spreken hooge woorden, ende met wat daedelickheits gemengde dreigementen. Sed vana est sine viribus ira. Mij dunkt sij met de Contraremonstranten gedeylt hebben. De Contrar. hebben 't ey, de Remonstr. het kakelen. Interea zijn de saeken noch al wat verwerret. De curateurs van de Academie zijn hier gekomen met vier gedeputeerde vande Staeten van Holland. Word geducht van eeninge uytmonsteringe van sommige professores'[2].

Om de nieuwsgierigheid van zijn familieleden te bevredigen heeft Frans Raphelengius overigens in de jaren 1618 en 1619 regelmatig de in Holland verschenen pamfletten opgestuurd: 'ende met eenen sal ik seinden verscheiden tractaeten, discoursen, remonstrantien, etc. nopende onse binnelantsche verschillen, voor soo veel eenigsins 't politijc aengaet; want 't gene eigentlik de kerkelike twisten aengaet, wilt ul. niet hebben; ook heeft ul. geensins soo veel tijds over om alle die vodderijen te lesen; vande welke soo veel gedrukt is, dat sij weten de rekening te maeken dat die twist-boekskens alleen wel aen papier et facon hier in 't land gekost hebben weinig min als twee hondertdusent guldens. Et nondum finis, 't en zij 't laetste verbot vande staeten van iet sulks meer te drucken, mirakel doe'[3].

De persoonlijke politieke houding en gevoelens van de Leidenaars zijn moeilijker te peilen. Het komt ons voor dat de katholieke leden van de familie Raphelengius zich niet behaaglijk hebben gevoeld in hun Leidse milieu. Althans niet in den beginne.

Margareta Plantin bv. schijnt een fysische afkeer van Holland te hebben gehad, die ongetwijfeld een psychologische ondergrond had. Toen ze terugkeerde van een verblijf te Antwerpen, zou haar echtgenoot de Antwerpse familieleden in dezer voege het nieuws meedelen: 'Il n'y a seulement ce mal que ma femme s'est

1 Brief van 22 october 1618 (Archief nr. 95, p. 49).

2 Brief van 13 juli 1619 (Archief nr. 92, f° 197).

3 Brief van 25 januari 1619 (Ibidem, f° 189).

ressentie de l'air de Hollande approchant du pais, lequel n'est pas si propre à sa nature que cestuy de Brabant'[1].

Ook Frans jr. moet zich aanvankelijk als een vreemde eend in de bijt hebben gevoeld, getuige deze voor Holland en Leiden weinig vleiende passus, in een brief van 27 september 1590: 'Touchant le train que debvons tenir ensemble d'ores en avant (ou bien tiendra mon frere, car moy ne puis vivre en ces pais barbares)', en gedagtekend 'En la melancolique ville de Leiden'[2].

Doch in de loop der jaren moet hij zich met het melancholische Leiden hebben verzoend. Hij heeft in elk geval de stad en omgeving niet meer verlaten, en toen, jaren later, enkele van zijn jongere Antwerpse familieleden op reis gingen, zou hij hen spottend schrijven: 'Ick prijse ul. broeder dat hij sich wat gaet vermeyen. Het is eenen troost voor mij en mijn broeder, dat wij immers noch niet alleen gek en zijn, ons gelt alleenlik verteerende (op dat ik de rechte waarheyt bekenne) om eens te sien datter geen landen boven de Nederlanden en gaen'[3].

Op louter politiek vlak schijnt hij in elk geval reeds vroeg de zaak van het Noorden tot de zijne te hebben gemaakt - zoals omgekeerd de Moretussen de zaak van Spanje blijken aan te hangen.

Toen in 1595 Balthasar Moretus, denkelijk in jeugdige overmoed, hem een pamflet had opgestuurd over de Spaanse successen in Frankrijk (o.m. de inneming van Kamerrijk), zou hij ironisch terugschrijven: 'Non vero triumphos vestros vobis invideo. Quinquennia totum victoriis et triumphis ad nauseam saturi sumus'[4]. Dit neemt niet weg, dat, terwijl tot 1600 in de *Officina Plantiniana* verscheidene geschriften en pamfletten met politieke inslag werden gedrukt[5], deze verdwijnen zodra Frans

1 Brief van 27 juli 1593 (Ibidem, f° 75).

2 Brief van 27 september 1590 (Ibidem, f° 83).

3 Brief van 21 februari 1602 (Ibidem, f° 127).

4 Brief van 17 october 1595 (Ibidem, f° 103).

5 O.m. verscheidene gedichten van Hugo Grotius: de ode aan Frederik Hendrik, 1595 (J. TER MEULEN en P.J.J. DIERMANSE, *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*. Den Haag, 1950, nr. 9), het *Scutum Auriacum*, 1597 (Ibidem, nr. 12), de bundel *Pontifex Romanus*, *Rex Galliarum*, *Rex Hispaniarum*, *Albertus Cardinalis*, *Regina Angliae*, *Ordines Federati*, 1598 (Ibidem, nrs. 13-16). Verder o.m. nog een: zegezang op de inneming van Geertruidenberg, 1593 (L.D. PETIT, *Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten*, IV, 78), en een huldezang van J. Fungerus op prins Maurits, 1595 (W.P.C. KNUTTEL, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, *nr.* 932).

de teugels alleen in handen had: ook op politiek terrein hield hij zich zo ver mogelijk van het strijdgewoel.

Dit mag ons niet buitensporig verwonderen. Frans Raphelengius jr. schijnt eerder de mentaliteit te hebben gehad van een rentenier, gesteld op kalmte en rust. Onmiddellijk na de dood van Christoffel wil hij het bedrijf stopzetten wegens de eraan verbonden kopzorgen. Deze intentie komt tot uiting in tal van brieven tussen 1600 en 1602[1]. Nog op 16 november 1602 schreef hij aan Jan II: 'Voorts ben ik half van intentie eens finaliter vande meeste belabberinge vande druckerij te scheiden'[2].

De produktie van het Leidse huis daalt in die jaren op alarmerende wijze. Doch van 1603 af neemt het aantal uitgaven weer toe, en blijven de klachten over de 'belabberinge' achterwege[3]. Negentien jaar heeft Frans het alleen uitgehouden, doch toen vond hij dat hij zijn schaapjes op het droge had, en likwideerde hij, in samenwerking met zijn broeder Joost, het bezit van de firma[4].

Over het bedrijf en dezes likwidatie, over de productie en de 'belabberinge' zijn uiteraard in de correspondentie tal van zeer belangrijke details te vinden.

Het ganse programma van de *Officina Plantiniana* te Leiden kan bv. worden teruggevonden in deze passus van een brief van

1 Brief van 25 januari 1601 aan Jan Moretus (Archief nr. 92, f° 109): 'Outre le regret tres juste qui me touche le coeur pour la perte que j'ay faict de mon bon frere, je sens encore grandissime ennuy puis qu'il me faut rentrer en une charge à laquelle je me sens de jour en jour moins idoine'. Vgl. eveneens brieven van 25 januari 1601 (2e brief van die datum: ibidem, f° 111), 6 mei 1602 (Ibidem, f° 129), 12 mei 1602 (Ibidem, f° 141).

2 Ibidem, f° 147.

3 Volgens de bibliografische gegevens in ons bezit (die voor aanvulling vatbaar zijn) laat de productie van het huis Raphelengius onder Frans jr. zich samenvatten in volgende statistiek: [in 1599:15 werken]; in 1600:11; in 1601:3; in 1602:2; in 1603:7; in 1604:4; in 1605:7; in 1606:1; in 1607:4; in 1608:6; in 1609:8; in 1610:12; in 1611:15; in 1612:13; in 1613:15; in 1614:6; in 1615:4; in 1616:3; in 1617: geen; in 1618:1; in 1619:2. Deze cijfers geven evenwel slechts een deel van de realiteit weder, in deze zin nml. dat hier pamfletten van enkele bladzijden op gelijke voet worden gesteld met soliede folio-banden: zo bv. is het ene - voorzover ons bekend - verschenen werk in 1618, het Kruidboek van Dodoens, verscheidene ogenschijnlijk meer gevulde jaren waard!

4 Over deze likwidatie, zie men inzonderheid Archief nr. 92, f° 48 (22 october 1618), f° 187 (20 november 1618), f° 189 (25 januari 1619), f° 195 (27 juni 1619), f° 203 (21 september 1619), f° 243 (18 october 1619). Ter dier gelegenheid werd de catalogus van het boekenfonds van de firma opgesteld, waarvan sprake op p. 22 en n. 1.

Frans Raphelengius sr., dd. 18 juli 1595: ‘Et croyez que l'honneur ne nous pousse à imprimer un tel livre (nml. een uitgave van Clusius), car nous nous contentons de nos petites sortes sans nous charger de sortes pesantes qui servent plustost aux autres plus puissants que nous, car il vault mieux se contenter de médiocrité que de monter trop hault avec dommage’[1].

Zeer belangrijk voor de organisatie van de internationale boekhandel in die jaren, is de vaststelling, dat deze nog steeds - ook in het Noorden - zoals ten tijde van Plantin, voor een zeer belangrijk deel bleef gesteund op de boekenjaarmarkten van Frankfort[2]. Zoals ten tijde van Plantin, trok een der firmanten regelmatig tweemaal per jaar - rond Pasen en in September - naar Frankfort om aldaar met de Duitse en Oost-Franse collega's boeken te ruilen.

Wanneer Frans Raphelengius jammert over de ‘belabberinge’ van het bedrijf, dan is het ongetwijfeld in hoofdzaak omdat hij zich nu gans alleen zag geplaatst voor de zware dubbele taak: én het bedrijf te Leiden in werking te houden én zich regelmatig elk jaar gedurende verscheidene maanden naar Duitsland te begeven onder omstandigheden, die, gezien de troebele tijden, gewoonlijk ver van prettig waren te noemen[3]. Wanneer Frans Raphelengius zich in 1602 of 1603 herpakt, dan is het ongetwijfeld omdat hij voor het probleem een oplossing had gevonden - hetzij een betrouwbaar factor te Frankfort (misschien dezelfde Dresseler die ook Jan Moretus van de zware zorg van de zesmaandelijkse Frankfort-reizen heeft ontlast), hetzij een betrouwbaar meestergast voor de drukkerij. Mogelijk ook had dokter Joost Raphelengius, die in de loop van 1602 uit Italië terugkeerde, zich bereid verklaard een helpende hand uit te steken. Dit deed hij in elk geval in de jaren 1613-14: terwijl Frans toen de foren van Frankfort bezocht, voerde Joost de correspondentie en beredderde de lopende zaken[4].

1 Archief nr. 95, p. 45. Vgl. eveneens de brief van 17 november 1590, aangehaald p. 20, en n. 2.

2 Vgl. eveneens TIELE, op. cit., p. 158: toen Christoffel Raphelengius in 1597 werd benoemd tot universiteitsdrukker, luidde een der bepalingen van het contract dat de drukker, op eigen kosten en gevaren, van Frankfort de boeken moest doen komen dewelke de curatoren, de professoren en andere vooraanstaanden van de universiteit nodig hadden.

3 Vgl. brief van Joost Raphelengius aan Jan II Moretus (Archief nr. 92, f° 237): de dokter maakt zich zorgen over zijn broeder, op weg naar Frankfort, wegens de troepenverplaatsingen in de streek.

4 Vgl. o.m. brieven van 13 september 1613 (Archief nr. 92, f° 229), 11 april 1614 (Archief nr. 95, p. 57), 18 september 1624 (Archief nr. 92, f° 233), 23 september 1694 (Archief nr. 92, f° 235).

Ik meen niet dat de handelsbetrekkingen tussen de *officinae* van Antwerpen en Leiden van vitaal belang zijn geweest voor hun beider activiteit, maar te verwaarlozen waren ze niet[1]. De hoeveelheden manden, balen en tonnen met boeken, die regelmatig werden verzonden van Leiden naar Antwerpen en omgekeerd, vertegenwoordigden een niet te versmaden aantal gulden.

De 'postérité plantinienne' te Leiden en te Antwerpen hielden elkaar regelmatig op de hoogte van de werken die op hun persen lagen, en stuurden elkaar even regelmatig proefexemplaren 'pour sorte'. Wanneer één der partijen dit vergat, dan kon de tegenpartij aardig vuur en vlam spuwen. Getuige bv. deze passus uit een brief van 18 juli 1595 van Frans Raphelengius sr: 'Vous nous eussiez fait un singulier plaisir si vous nous eussiez envoyé *De Militia Romana* [van Justus Lipsius] quelques exemplaires depuis cestuy que vous nous avez envoyé, car nous sommes mocqués de ceux qui en ont veu auprès de plusieurs, de ce que vous nous tenez en mespris, servants les estrangers devant nous'[2].

Even regelmatig werden boeken gevraagd voor vrienden en kennissen. Zo bv. op 17 november 1590: 'S'il est possible de trouver les Essais de Montagne in 4° de la dernière édition, vous supplie d'en vouloir envoyer 2 exempl. avecque le plus juste prix. C'est pour le sr. de Noortwyck et l'autre pour Hautenus'[3]; en op 17 januari 1591: 'Je vous demande quelques livres estrangers, qui me défaillent, et sont pour quelques devotes personnes qui prieront Dieu pour moy'[4].

De Moretussen schijnen niet te hebben gedrukt voor hun familieleden, doch het omgekeerde is vrij vaak gebeurd. D.w.z. met financiële steun van de Antwerpse firma zijn te Leiden een aantal werken gedrukt, waarvan dan gewoonlijk een deel van de oplage het adres droeg van het Antwerpse huis.

Op deze wijze zijn zoniet de belangrijkste dan toch enkele van de omvangrijkste uitgaven van de Leidse *officina* tot stand

1 Vgl. o.m. Archief nr. 759 ('Libraires étrangers', 1603 - 1614, f° 16), 760 ('Libraires étrangers', 1615 - 1629, f° 69), 102 (Familiepapieren, 1606 - 1623, f° 625 - 627: rekening van 1617). De omvang van de transacties genoteerd in Archief nr. 759, en betrekking hebbend op de jaren 1603 - 1606, bedroeg ongeveer 1000 gulden. Dit is een belangrijk bedrag, dat echter door verscheidene andere 'libraires étrangers', genoteerd in hetzelfde register, wordt benaderd.

2 Archief nr. 95, p. 45.

3 Archief nr. 92, f° 87.

4 Ibidem, f° 89.

gekomen; zo bv. de Nederlandse edities van het Kruidboek van Dodoens van 1608 en 1618, en de heruitgave in 1603 van de Plantijnse editie van de *Icones Medicorum* van Sambucus[1].

Uiteraard zijn het deze transacties, die inzonderheid aanleiding hebben gegeven tot geschrijf en gewrijf en vaak - van wege Frans jr. - tot leuke zij het soms vrij oneerbiedige bemerkingen.

Weer enkele voorbeelden.

Op 18 juli 1595, in verband met de heruitgave van een kruidboek van Clusius, deze belangwekkende politiek-economische aantekening, te plaatsen in het kader van hetgeen we hoger reeds hebben uiteengezet nopens de godsdienstige-politieke houding van de beide firma's: ‘Ce n'est seulement que pour le servir que nous en parlons, d'autant qu'il veult estre présent à l'impression et qu'il le veult dédier à nos Estats. Ce qui vous desplairoit à cause qu'il nuiroit à la vente comme à votre réputation’[2].

Op 14 april 1602, in verband met de heruitgave van de *Icones medicorum* van Sambucus[3], deze speelse bemerking: ‘Item ick wilde wel hebben (al waer 't maer te leen) *Icones medicorum*, want in onse blaederen kan ik niet bij alle vinden daer figuren bij gedrukt zijn. Soo dat sonder exempelen, wij licht Uylenspiegels tronie setten souden, daer Claes Narrens staen mochte, et contra’[4]; en op 9 juli 1602, in verband met een heruitgave van Dodoens, dit wat brutaler: ‘Uel. doet mij een seer goede presentatie,

1 Over de uitgaven van het Kruidboek: M. SABBE, *Een en ander over Dodoens' Cruydboeck - uitgaven van 1608 en 1618 en de Van Ravelingen's* (De Gulden Passer, 15, 1937). Over SAMBUCUS, *Icones Medicorum:* zie de inleiding van M. ROOSES in de facsimilé -uitgave van het werk (Uitgave nr. 21 van de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen, 1901).

2 Archief nr. 95, p. 45.

3 Een reeks portretten van beroemde geneesheren (in koperdruk) met voor elk een korte begeleidende lofzang in verzen (die afzonderlijk werd bijgedrukt), gepubliceerd door Plantin in 1574. Vgl. de inleiding van Rooses in de facsimilé-uitgave van 1901, vermeld n. 1. De koperplaten waren, na de dood van Plantin, het eigendom geworden van de Raphelengii. Frans Raphelengius moet een aantal bladen hebben gehad, die reeds met de verzen waren bedrukt, maar zonder de begeleidende portretten: het gevaar bestond dus dat er vervelende vergissingen werden begaan. Aangezien hij blijkbaar te Leiden over geen volledig exemplaar van de uitgave van 1574 beschikte om de gegevens te kunnen verifieren, vroeg hij er een te leen aan zijn Antwerpse familielid.

4 Archief nr. 92, f° 139. Jan Moretus is denkelijk ingegaan op het verzoek van Frans Raphelengius en heeft een exemplaar van de uitgave van 1574 opgestuurd - en vermoedelijk zelfs het exemplaar uit zijn bibliotheek, het enige exemplaar dat hem restte: in de verzamelingen van het Museum Plantin-Moretus ontbreekt namelijk de uitgave van 1574.

maer ik en ben noch niet wijt genoech te gaepen als men mij pap biedet'[1].

Belangwekkend zijn ook de terloopse bemerkingen over de papierschaarste in Noord-Nederland. De Hollanders, die in de loop van de 17e eeuw de grootste papierproducenten van Europa zouden worden, blijken het rond de eeuwwisseling niet gemakkelijk te hebben gehad om zich de nodige hoeveelheden papier aan te schaffen.

Herhaaldelijk schrijven de Leidenaars naar Antwerpen: wij zijn bereid voor u te drukken, als u ons het papier levert, want dat is hier praktisch niet te bekomen. Zo bv. op 17 januari 1591: 'Quand vous trouverez moyen de nous envoyer papier, nous sommes praists d'imprimer le Testament; par toute la Hollande n'y a moyen d'en trouver propre et n'avons icy autre papier que ce meschant de la mala gente de Rochelle'[2].

Van het allergrootste belang zijn de gegevens over de stempels en matrijzen en het overige typografische materiaal; zo belangrijk en zo rijk dat ze een afzonderlijke lezing zouden verrechtvaardigen. De herkomst, de verspreiding en de betekenis van het typografische materiaal van de *Officina Plantiniana* te Leiden hebben overigens reeds het onderwerp uitgemaakt van een aantal, ten dele zeer recente studies[3].

1 Archief nr. 92, f° 145.

2 De Franse papierhandelaars van La Rochelle krijgen hier denkelijk het kwalificatief 'mala gente' omdat ze calvinisten waren: Archief nr. 92, ,f° 89 - Vgl. eveneens Archief nr. 92, f° 85 (17 november 1590), nr. 95, p. 45 (brief van 18 juli 1595). Over het papier in verband met de heruitgave van het Kruidboek van Dodoens van 1618, vgl. SABBE, *Een en ander over Dodoen's Cruydboeck*..., p. 97.

3 Voor Plantin, de Moretussen en het huis Raphelengius: H. CARTER, *Plantin's types and their makers* (Gedenkboek der Plantin-dagen, 1955); dez., *The types of Christopher Plantin* (The Library, 1956); M. PARKER, K. MELIS, H.D.L. VERVLIET, *Typographica Plantiniana*, *II*, *Early inventories of punches*, *matrices*, *and moulds in the Plantin-Moretus archives* (De Gulden Passer, 38, 1960). Meer in het bijzonder voor het huis Raphelengius: L. WILLEMS, *De herkomst van het typografisch materiaal van T. Erpenius* (De Gulden Passer, 9, 1931); D.W. DAVIES, *The provenance of the oriental types of Thomas Erpenius* (Het Boek, XXX, 1949-51) en een reeks studies van Dr. H.F. WIJNMAN: *Thomas de Vechter*, *lettergieter te Leiden*, 1584-1602 (Het Boek, XXIX, 1948); *De studie van het Ethiopisch en de ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West Europa in de 16de eeuw* (meer in het bijzonder par. 6, *De Ethiopische lettertypen van Franciscus Raphelengius te Leiden*, en par. 7, *Jodocus Hondius de stempelsnijder en Thomas de Vechter de gieter van het Ethiopische lettermateriaal van Raphelengius*) (Het Boek, XXXII, 1955-57); *The origin of Arabic typography in Leiden* (Books on the Orient. Leiden, E.J. Brill, 1957).

We kunnen er hier enkel op wijzen dat het belangrijkste deel voortkwam van de Plantijnse erfenis, aangevuld met enkele exotische soorten (Arabisch, Ethiopisch, Samaritaans), die te Leiden of althans in het Noorden werden gesneden, en dat, toen de Raphelengii met hun bedrijf gingen uitscheiden, de Moretussen er alles hebben op gezet om niet alleen de stempels en matrijzen te bemachtigen, maar ook de gegoten letters. Het motief wordt keer op keer onderstreept: opdat niemand zich zou kunnen beroepen op het bezit van die matrijzen en stempels en loden letters om de naam van Plantin en van de *Officina Plantiniana* te usurperen. Frans Raphelengius vond dit wel enigszins overdreven, maar heeft niettemin in grote mate zijn Antwerpse familieleden voldoening gegeven: de matrijzen en de stempels, die aan de basis liggen van de activiteit van de Leidse *officina*, berusten voor het grootste deel opnieuw te Antwerpen, in het Museum Plantin-Moretus.

Het vervoer en de aleas van het vervoer van boeken naar en van Antwerpen komen herhaaldelijk ter sprake in de brieven. Ze brengen evenwel geen sensationele onthullingen: het vervoer geschiedde in hoofdzaak over zee, via Rotterdam en Middelburg, door bemiddeling van Hollandse vrachtvaarders[1]. Een enkele bemerking verdient misschien iets meer aandacht: de lakonieke vaststelling in een brief van 1616 dat minder en minder Hollandse schepen naar Antwerpen varen[2].

De moeilijkheden en gevaren van het toenmalige verkeer worden op treffende wijze onderstreept door het wedervaren van Madeleine Plantin, de echtgenote van Egidius Beys, die na een verblijf in Holland wilde terugkeren naar Parijs over zee. In een brief van 19 augustus 1595 van Frans de jonge aan Jan Moretus worden deze tribulaties uitvoerig beschreven[3]: tante Madeleine en haar gezelschap vertrokken uit Leiden op 29 juli, maar dwaalden van Rotterdam naar Schiedam en van Schiedam naar Briel, vooraleer een schip te vinden. Te Briel kon eindelijk op 5 augustus worden ingescheept - doch het schip vertrok niet, en de reizigers dienden terug te keren naar Schiedam. Daar konden ze tenslotte op 12 augustus vertrekken in een konvooi. Doch ter hoogte van Nieuwpoort ontmoetten ze een verdacht

1 Vgl. bv. Archief nr. 92, f° 39 (23 februari 1594), f° 93 (22 september 1594), f° 95 (25 september 1594), f° 99 (12 october 1594), f° 41 (24 januari 1595).

2 Archief nr. 92, f° 239 (23 october 1616).

3 Ibidem, f° 101.

schip, en aangezien ze uit het konvooi waren geraakt achtte de kapitein het geraden rechtsomkeert te maken, terug naar het veilige Schiedam. Op 15 augustus nieuwe afvaart - doch deze maal was het een gierende westerstorm, die ter hoogte van Blankenberge het schip in zijn greep kreeg en het terugdreef naar Schiedam. Op 18 augustus werd voor de derde maal ingescheept: 'Ce qu'ils auront faict maintenant ne pouvons savoir encore'. Een brief van 19 september uit Parijs zou echter de tijding brengen dat tante Madeleine veilig en wel in de Franse hoofdstad was aangekomen[1]. Ook dokter Joost Raphelengius heeft eens gedurende weken zijn familieleden in spanning gehouden, toen hij, bij een reis naar Constantinopel, in de Italiaanse wateren werd uitgeschud door zeerovers en op een eiland achtergelaten[2]. De toenmalige reizigers hadden al evenzeer als heden ten dage te worstelen met een andere miserie: de paspoorten. Ten behoeve van hun reislustige Antwerpse familieleden hebben de Raphelengii herhaaldelijk paspoorten voor Holland zoeken te bemachtigen[3]. De gegeven details, o.m. nopens de te betalen prijs (18 gulden per paspoort, met 'een vereeringhe aen den clercq' van 12 stuivers) en de beperkte duur (maximum zes maanden), zijn interessant maar de specialisten ongetwijfeld bekend. Raadselachtig blijft voor ons echter volgende passus in een brief van 8 september 1601: 'Mais admonestez les que s'il advient (ce qu'à Dieu ne plaise) qu'il tombent en mains de voleurs, qu'ils se laissent amener prisonniers, sans faire mention de pasport, autrement ce seroit pour se faire couper la gorge'[4].

In 1619 werd dus de *Officina Plantiniana* te Leiden opgeheven. Tot 1623 bleven Frans Raphelengius jr. en Balthasar Moretus nog in vrij druk epistolair contact, in hoofdzaak betreffende de likwidatie van de laatste hangende zendingen en rekeningen.

Daarna wordt het stiller tussen Leiden en Antwerpen. Enkel de allerbelangrijkste gebeurtenissen geven nog aanleiding tot een brief: de dood van Joost Raphelengius op 26 mei 1628[5],

1 Brief van 17 october 1595: Ibidem, f° 103.

2 Vgl. ibidem, f° 119 (brief van 18 mei 1601), 121 (4 juni 1601).

3 Ibidem, f° 127 (brief van 21 februari 1602), f° 139 (14 april 1602), f° 213 (17 april 1622); zie eveneens volgende n.

4 Ibidem, f° 123.

5 Ibidem, f° 223 (brief van 7 juni 1628: zeer belangwekkende details over de laatste ogenblikken van de dokter).

enkele familiale verwikkelingen in 1637[1], de dood van Balthasar Moretus in 1641[2].

Frans Raphelengius jr. schijnt in 1643 te zijn overleden[3]. Elisabeth Raphelengius heeft haar testament van 13 april 1648 slechts enkele maanden overleefd (gestorven 24 juni 1648). In dat testament zou ze o.m. aan 'Balthasar Moerenturff off Moretus, haer cousijn' nalaten: 'des overledens broeder Franchoys op een rolleken, haer broeder Christoffel in een cleijn ront bordeken, haer broeder Joost mede in een cleijn rondeken, alle beijde in Italien gedaen, met haer grootmoeder de huijsvrou van Plantijn ende soo veel afdruksels van haer vader in papier als geraden gevonden werden sal'[4].

Deze schilderijtjes en gravures zijn denkelijk niet opgestuurd of de zending is verloren gegaan; in elk geval is er geen spoor van te vinden in het Museum Plantin-Moretus.

Frans jr., Joost en Elisabeth zijn ongehuwd overleden. Van de vier kinderen van Frans Raphelengius en Margareta Plantin heeft enkel Christoffel zich in het huwelijksbootje gewaagd.

Hij had een dochter, die huwde met een zekere Joost van Musschenbroeck. Een der dochters van Musschenbroeck, Sara, trad in het huwelijk met de boekverkoper Samuël Luchtmans en werd aldus de stammoeder van een ander vooraanstaand Hollands drukkergeslacht, waarvan nog steeds afstammelingen bestaan[5].

We zijn er ons wel van bewust het onderwerp niet grondig te hebben uitgediept. We konden dit overigens niet doen gezien de omvang ervan, die een solied boekdeel zou vergen. We hebben

1 Ibidem, f° 225 (brief van 28 december 1637).

2 Ibidem, f° 227 (brief van 4 augustus 1641).

3 TIELE, *op. cit.*, p. 160, plaatst de dood van Frans Raphelengius jr. op 22 maart 1643 ('suivant une note insérée dans un album contemporain de Jérome de Backere'). Dit kan niet juist zijn: in de inventaris van 1648 van de erfenis van Elisabeth Raphelengius (vgl. volgende n.) wordt gewag gemaakt van een door Frans jr. eigenhandig geschreven en ondertekend testament, dd. 24 juni 1643 Denkelijk is hij kort daarop overleden.

4 Modern afschrift (Extract uit het protocol van notaris Dirk Jansz van Vesanevelt te Leiden), gevolgd door het afschrift van de 'Staat en inventaris... van den boedel ende goederen' van Elisabeth Raphelengius (overleden 24 juni 1648) uit de protocollen van dezelfde notaris, in Archief van het Museum Plantin-Moretus, nr. 106.

5 Vgl. o.m.J.B. VAN DER STRAELEN en PH. MOONS, *Geslagt-lyste der nakomelingen van Christoffel Plantin* (Antwerpen, 1858), pp. 247 e.v. Het exemplaar van het Museum Plantin-Moretus is aangevuld met handschriftelijke gegevens over de familie Luchtmans, verstrekt door een der nazaten van het geslacht, de hr. Maas-Geesteranus.

enkel enige facetten wensen te belichten uit de geschiedenis van dit Nederlandse drukkersgeslacht aan de hand van de archieven van het Antwerpse moederhuis.

Doch uit die uiteenzetting heeft men denkelijk niet de juiste betekenis van het geslacht Raphelengius in de geschiedenis van de Hollandse drukkunst kunnen afleiden; heeft men misschien een verkeerde indruk gekregen van de betekenis en de rol van de *Officina Plantiniana* te Leiden.

Die *officina* is, eerst en vooral, dank zij Plantin en de Plantijnse erfenis, de eerste werkelijk goed geoutilleerde drukkerij in het Noorden geweest. En door dat Plantijnse lettermateriaal en door Plantijnse letterstekers en lettergieters, die ongeveer gelijktijdig als de Raphelengii naar het Noorden zijn uitgeweken, is voor een aanzienlijk deel de stoot gegeven, die heeft geleid tot de spectaculaire opbloei van het Hollandse lettergieterijbedrijf in de 17e eeuw. De weg van de moderne drukletter voert van Frankrijk naar Holland over Gent en Antwerpen en het Plantijnse huis te Leiden[1].

Frans Raphelengius sr. mocht anderzijds zeggen, dat hij zich niet waagde aan halsbrekende ondernemingen en zich liever hield aan zijn onschuldige *bonae literae*; het feit blijft niettemin dat hij meer in de Plantijnse lijn is gebleven dan het Antwerpse moederhuis, en dat zijn uitgaven meer hebben betekend voor en in het intellectuele en wetenschappelijke leven van de tijd dan deze van zijn meer productieve maar meer in de liturgische uitgaven gespecialiseerde Antwerpse schoonbroeder.

Het huis Raphelengius heeft o.m. op het einde der 16e en het begin der 17e eeuw in de wereld van het humanisme een internationale rol gespeeld als uitgever van handige zakedities van klassieke auteurs. Een kleine illustratie van deze rol en betekenis: het feit namelijk dat de twee 'reisbibliotheken' van een vooraanstaand Engels intellectueel uit de tijd van Jacob I, met de welluidende en weidse naam van sir Julius Caesar, voor meer dan de helft bestonden uit Leidse uitgaven: van de 43 werken in de reisbibliotheek van sir Julius Caesar thans bewaard in het British Museum, dragen niet minder dan 23 het merk der Raphelengii, tegen slechts één de passer der Moretussen[2]. In de reisbibliotheek thans bewaard in de Brotherton Library te Leeds is dit

1 Vgl. de werken geciteerd p. 29, n. 3.

2 SHEILA WILLIAMS, *Books printed by the Officina Plantiniana in Antwerp and Leyden in the Travelling Library of Sir Julius Caesar* (De Gulden Passer, 36, 1958).

aantal, voor een zelfde totaal van 43, gestegen van 23 tot 27[1].

Het Plantijnse huis te Leiden heeft ook nog op een andere wijze het intellectuele leven beïnvloed. Frans Raphelengius sr. was tevens een vooraanstaande geleerde, een groot orientalist, die verscheidene waardevolle bijdragen over en in het Hebreeuws en het Arabisch heeft gepubliceerd. Door het feit dat hij over Hebreeuwse lettersoorten beschikte, door het feit dat hij zelf in het vak stond en zonder veel moeite exotische lettersoorten - Arabisch, Ethiopisch, Samaritaans - kon en heeft laten snijden, heeft hij de universiteit Leiden in staat gesteld het vooraanstaande Europese centrum van Oosterse talen te worden, dat het nog is[2].

De stempels en matrijzen van het huis zijn weliswaar voor het grootste deel naar Antwerpen teruggekeerd, doch precies van de Oosterse soorten zijn er verscheidene in Holland in omloop gebleven[3].

Toen de uitgever Jan Maire in 1621, op het titelblad van een paar van zijn Hebreeuwse uitgaven, liet drukken *Typis Raphelengianis*[4] heeft hij op deze wijze de kandidaat-kopers willen overtuigen van de degelijkheid van het door hem gebruikte materiaal - maar heeft hij meteen, op symbolische wijze, de betekenis van de Raphelengii onderstreept in deze speciale tak van het Hollandse drukkersbedrijf[5].

1 COLIN CLAIR, *Plantiniana in the Brotherton Library University of Leeds* (De Gulden Passer, 36, 1958).

2 Vgl. de werken geciteerd p. 29, n. 3, meer in het bijzonder de studies van Dr. H.F. Wijnman en van D.W. Davies.

3 In hoofdzaak nochtans onder de vorm van *gegoten letters*. De matrijzen en stempels zelf zijn praktisch alle naar Antwerpen teruggekeerd.

4 THOMAS ERPENIUS, *Grammatica Ebraea generalis*. Lugduni Batavorum. Typis Raphelengianis. Prostant apud Iohannem Maire. Anno M. DC. XXI. - *Hoseas propheta*, *Ebraice et Chaldaice. Cum duplici versione Latina et commentariis Ebraïcis trium doctissimorum Judeorum; Masora item parva*, *ejusque*, *et commentariorum Latina quoque interpretatione*. Lugduni Batavorum, Typis Raphelengianis. Prostant apud Iohannem Maire, Anno M. DC. XXI.

5 We kunnen niet nalaten uit de briefwisseling van de Raphelengii nog enkele eigenaardigheden op te tekenen, die, zonder van belang te zijn voor onze uiteenzetting, mogelijkerwijze de specialisten kunnen interesseren: OVER JUSTUS LIPSIUS (Archief nr. 92, f° 71; brief van Frans Raphelengius sr. aan Jan Moretus, 4 november 1592): de Leidse geleerde is enigszins verbolgen over het feit nog geen nieuws te hebben ontvangen van zijn vriend Lipsius na diens terugkeer naar het Zuiden: 'J'entend que mons. Lipsius est professeur à Louvain: a-il commencé à lire? Combien aura il pour ses gages? Je suis fort esmerveillé qu'il n'escrit rien à ses amis de par deça. Nous estimons qu'il lui soit défendu par ses supérieurs. Je pense que vous aurez entendu de sa femme en Anvers, s'il est ainsi'. OVER CORNELIS KILIANUS, de beroemde filoloog en proeflezer in de *Officina Plantiniana* te Antwerpen (Archief nr. 92, f° 105; brief van Frans Raphelengius jr. aan Jan Moretus, 28 december 1595): 'In de mande is eenen bril, den welken ul. sal presenteren meo nomine Dn° Kiliano, segghende (praemissis salutationibus) dat hij dien besighe tot der tijt toe dat hij eenen anderen van Ascanius krijghe'. OVER DE CLAVECIMBELS VAN DE ANTWERPSE FIRMA RUCKERS (Archief nr. 92, f° 133; brief van Frans Raphelengius jr. aan Balthasar Moretus, 6 october 1605): verzoek om voor een vriendin van Frans te Antwerpen te kopen 'eene excellente clavecimbel van ses voeten van 't maeksel van Hans Ruckers (alias non), ten prijse van thien of elf pond Vlaems'. OVER EEN BRAND IN DE UNIVERSITEIT TE LEIDEN (Archief nr. 92, f° 241; brief van Joost Raphelengius aan Balthasar Moretus, 14 november 1616): 'Voor nieuws: onse Academie, te weten de plaetse daer de professores lesen is desen Sinte-Mertensdach bijnae de helft verbrandt. Doch den brant en heeft geen ander schade gedaen, Godt zij gelovet'. OVER DE GESCHIEDSCHRIJVER BOR (Archief nr. 92, f° 157; brief van Frans Raphelengius jr. aan Jan II Moretus, 3 februari

Op de voordracht van dr. Voet volgt een geanimeerde gedachtenwisseling. Daarin komt allereerst ter sprake de door spr. als raadselachtig aangeduide passage (in de brief van 8 sept. 1601) betreffende de paspoorten. Prof. *Van Winter* meent dat bandieten met het oog op hun eigen veiligheid ongetwijfeld gebrand waren op het bezit van paspoorten op naam van anderen. Dr. *Voet* is van mening dat een oplossing wel in die richting gezocht zal moeten worden.

Uit mededelingen van prof. *Van Winter* en van de heer *Pelinck* blijkt dat de officina ongeveer gestaan moet hebben op de plaats waar zich nu de studentensociëteit Minerva bevindt, gedeeltelijk op het terrein van een hofje.

Mr. *Den Tex* is het opgevallen dat het bedrijf te Leiden werd opgeheven in het jaar 1619. Staat die likwidatie misschien in verband met de overwinning van prins Maurits en de Contra-Remonstranten?

Dr. *Voet* had die mogelijkheid ook al wel overwogen, maar was tot de slotsom gekomen dat er van een oorzakelijk verband geen sprake kan zijn geweest: de beslissing om de officina op te heffen was reeds lang te voren genomen.

Dr. *Pirenne* informeert naar de verdere contacten der Raphelengii en vraagt vervolgens of hun correspondentie nog nader licht werpt op het vertrek van Lipsius uit Leiden.

1617): die Historie [= van Bor] zou hem [de Zuid-Nederlandse geschiedschrijver Frans Haraeus, die toen werkte aan zijn *Annales ducum seu principum Brabantiae totiusque Belgii*] dienstig kunnen wezen: ‘niet om den aucteur (want dat eenen grooten blaet ende buffel is, die onlangs in den Haege gefaeilleert is) maer om veel Instrumenta publica die hij allenssins inbrengt’.

Dr. *Voet* deelt mee dat van de Raphelengii alleen de brieven gericht aan de Antwerpse familieleden, te Antwerpen bewaard zijn gebleven. De rest van de correspondentie is verdwenen of verspreid geraakt. Uit de brieven der Raphelengii is hem één reactie op het vertrek van Lipsius bekend: een brief van Frans de Oude uit het jaar 1592, waarin deze er zijn bevreemding over uitspreekt nog geen nieuws vanwege de geleerde te hebben ontvangen[1]. De Lipsius-correspondentie, bewaard in het museum Plantin te Antwerpen, zal wel meer gegevens hierover bevatten. Die brieven van Lipsius zullen worden gepubliceerd.

N.a.v. een opmerking van dr. *Geurts O.F.M.* geeft dr. *Voet* nogmaals als zijn mening te kennen dat het door Plantin naderhand tegenover zijn Spaansgezinde vrienden naar voren gebrachte motief voor zijn vertrek uit Leiden - het bevel van de Staten van Holland om een pamflet ten gunste van don Antonio te drukken - slechts als een uitvlucht moet worden beschouwd.

De *voorzitter* richt tenslotte een woord van hartelijke dank tot de spreker, wiens voordracht sommigen op het eerste gezicht en alleen op de titel afgaande misschien wat specialistisch zal zijn voorgekomen, maar die niettemin zoveel interessante algemene achtergronden en aspecten bleek te bieden, dat ze bij uitstek geschikt moet worden geacht voor een gelegenheid als deze: de algemene vergadering van het H.G. De voorzitter schorst hierna de vergadering.

Na de heropening om omstreeks 2 uur geeft de voorzitter het woord aan prof. jhr. dr. P.J. van Winter voor zijn voordracht over:

1 Men zie de tekst, p. 34, n. 5.

Louisiana gekocht en betaald

Over mijn onderwerp van vandaag heb ik al eerder gesproken en geschreven. In 1931 behandelde ik het in een vergadering van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Die voordracht verscheen later in het Tijdschrift voor Geschiedenis, 47. Ik schreef verder een hoofdstuk over de aankoop van Louisiana voor het tweede deel van mijn boek over Amsterdams economische betrekkingen met de jonge Verenigde Staten, dat in 1933 verscheen. Wat ik ten beste kon geven, heeft mij zelf nooit helemaal voldaan. Ik leg U uit waarom niet.

In de zoëven genoemde studiën stond ik stil bij de overwegingen, die Bonaparte het besluit tot verkoop ingaven. Die kant van het verhaal laat ik nu rusten. Ik besprak verder wat voor Jefferson de aantrekkelijkheid was van het vooruitzicht op verwerving van het aangrenzende gebied, waar Frankrijk een nog moeilijker buur kon zijn dan Spanje al geweest was. De verwachting dat de Verenigde Staten tot refugium zouden worden voor allen, die het oude, onverbeterlijke Europa ontvluchten wilden, hielp hem heen over de grondwettelijke bezwaren, die hem overigens toch zijn leven lang zijn blijven drukken. Ook daarover spreek ik vandaag niet, al kan het na het verschijnen van A.B. Darling's boek ‘Our Rising Empire’ ook in nog ruimer verband worden gezien, met iets van ‘manifest destiny’ als de grondgedachte. Ik bepaal mij tot het verhaal van de financiering van de transactie en de vragen die daarbij te stellen zijn, vragen waarop ik het antwoord indertijd niet voldoende wist te geven en waarover ik nu wat nieuws te vertellen heb.

Eerst iets over de algemene achtergrond, waaruit mijn verbazing verklaard kan worden, toen ik tot de geschiedenis van die financiering genaderd was. Aldus maak ik U het best duidelijk waarop onze aandacht gericht moet zijn.

De Amerikaanse Vrijheidsoorlog heeft in onze Republiek bij politieke wensen aangesloten en vooral ook economische verwachtingen gewekt. Het waren in de eerste plaats patriottische koopmanshuizen, die erdoor geboeid werden. Hun overwegingen op handelsgebied konden ook buiten hun kring worden gedeeld, daar velen zich zorgen maakten over de Amsterdamse stapelmarkt, over de Nederlandse scheepvaart en over de vaderlandse nijverheid.

Ik behoef U de economische achteruitgang van Nederland in

de 18e eeuw hier niet uitvoerig te schetsen. De inzichten die daaromtrent geleidelijk verworven zijn, heeft dr. De Vries onlangs nog op bekwame wijze in samenhang gebracht. Wij erkennen dat onze scheepvaart relatief van minder betekenis moest worden, toen andere volken kwamen opzetten. Wij hebben oog voor de structurele veranderingen in de wereldhandel, die de stapelmarkt ondermijnen moesten. Wij toornen niet meer met de vaderlandse economen van de jaren na 1770 over de Amsterdamse koopman die de 'voorbijlandsvaert' hielp financieren. Het lot van de nijverheid zien wij in verband met het protectionisme in andere landen en met het overheersen van de handelsbelangen. Wij weten dat gemis aan vertrouwen in de mogelijkheden van een vaderlandse industrie het kapitaal voor vernieuwing deed uitblijven.

Over de zelfstandige betekenis van geestelijke remmingen wordt getwist. Als de nijverheid ook lijdt onder gebrek aan technische belangstelling bij hoog en laag, kan de verklaring diep verscholen liggen, bij de tournure van heel de Nederlandse beschaving, die haar glorie beleefd had onder invloed van het gezag der Oudheid. De Nederlandse koopman voelde zich lid van een befaamde handelsnatie en was misschien te zeer van zijn voortreffelijke handelsgaven overtuigd. Te lang ook had hij geleefd in de overtuiging dat men hem nodig had. Hij was conservatief geworden en liep daardoor gevaar in een wereld, die aan het veranderen was en waar Engeland kans kreeg de leiding te nemen.

Alles te zamen heeft het voor Nederland een ongunstige uitwerking gehad, die ik hier niet nader geef. Het beeld ervan is in Uw aller geest en mij kwelt het gevaar van tijdnood. In volsta met eraan te herinneren dat Engeland eerlang zijn greep op de wereldeconomie zodanig versterkte dat Amsterdam daarnaast slechts een schaduwbestaan kon voeren. Londen werd het onbestreden financiële middelpunt, dat de wereldhandel beheerste. Aan een stapelmarkt was geen behoefte meer. En Londens positie was vooreerst onneembaar geworden, doordat het steunen kon op de productie van Engelands nijverheid.

In de jaren van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog en daarna was de bedoelde ontwikkeling nog niet in volle omvang duidelijk. Toch was er ongerustheid voelbaar over opgemerkte verschuivingen. Handel en nijverheid hebben de nieuwe mogelijkheden, die in Amerika opengingen, met voortvarendheid en vaak met roekeloosheid aangevat. Gebrek aan zakelijke kennis omtrent

wat men verwachten moest en gemis aan aanpassingsvermogen (wil men: de feitelijke onmogelijkheid van omschakeling) hebben parten gespeeld. De Nederlandse koopman heeft in het nieuwe Amerika geen rol van betekenis kunnen spelen. De vaderlandse nijverheid heeft er slechts enkele artikelen van oude faam kunnen plaatsen. Engeland beheerste er de handel tot de Amerikanen zelf zich daarin een grote plaats wisten te veroveren. Het bleef er de leverancier, ondanks alle spanningen en wrijvingen, die de Engels-Amerikaanse verhoudingen tot in 1795 en ook later meer dan eens hebben gekenmerkt.

De ontwikkeling van de economische betrekkingen tussen Nederland en Amerika is langs heel andere lijnen gegaan dan eerst was gedroomd: Amerika heeft een beroep gedaan op de Nederlandse geldmarkt en na enig zoeken en tasten van weerszij heeft men elkaar gevonden. In het verhaal der Amerikaanse geschiedenis wordt Amsterdam vooral genoemd, omdat daar de leningen verschaft zijn, waarmee de Vrijheidsoorlog kon worden gefinancierd, toen Franse hulp onvoldoende bleek; de leningen verder, die Amerika door de moeilijke jaren onder de Articles of Confederation hebben heen geholpen; de leningen tenslotte, die het Hamilton hebben mogelijk gemaakt orde op zaken te stellen, toen de grondwet eenmaal was aangenomen en de staatsfinanciën gesaneerd moesten worden.

Nederland was een land van belangrijke kapitaalsexport geworden sinds de binnenkomende winsten er in het bedrijfsleven geen emplooi meer vonden. Het geld werd ter beschikking van anderen gesteld, die er hoger rente op wilden betalen dan in Nederland te bedingen viel. Het waren de grote koopmanshuizen die het daarheen hadden geleid. Zij deden zaken van ‘commercie’ en ‘commissie’ beide en het laatste betrof ook wisselzaken op basis van de goederenhandel en later van geldrekeningen zonder meer. Zo werd de koopman tevens bankier, met dien verstande dat het aannemen van deposito's, het doen van beleningen en verdere credietzaken aan kassiers bleef voorbehouden. Het leiden van emissies daarentegen werd wel weer tot het werk van de koopman-bankier gerekend.

Vele grote koopmanshuizen hebben zo geldleningen aan de markt gebracht. Omgekeerd bleven alle ‘bankiers’ van die tijd ook bij de goederenhandel betrokken. Het geldt ook van de kantoren, die de Verenigde Staten hebben bediend: Wilhem Jan Willink en Nicolaas Jacob van Staphorst. Toen zij voor het eerst in 1782 hun goede naam waagden terwille van een

lening voor de Verenigde Staten, verwachtten zij o.m. voordeel van remises in goederen voor rentebetaling en aflossing, waaraan zij als koopman het nodige zouden kunnen verdienen. Ook dat is weer anders gelopen, maar toen dat duidelijk werd, waren de beide kantoren al zo zeer met Amerika verbonden geraakt dat zij in verdere pogingen om het vertrouwen in de nieuwe geldnemer te steunen evenzeer op hun eigen reputatie bedacht waren. Zo slaagden zij erin de goede naam van de Verenigde Staten te vestigen en konden zij aan Hamilton de zekerheid geven dat hij voor zijn grote financiële operaties in Amsterdan terecht kon.

Willink en Van Staphorst beiden hebben zich door hun Amerikaanse leningen een vooraanstaande plaats in de Amsterdamse koopmanswereld weten te veroveren. Zij werden ook van Amerika uit meer en meer in zaken van allerlei aard betrokken en namen omgekeerd ook zelf de leiding bij het ontwerpen van projecten en het uitbouwen van hun Amerikaanse belangen.

De Willinks hadden een oud doopsgezind kantoor, dat de verdiende reputatie van grote rijkdom en eerlijk koopmanschap genoot. Het werd geleid door twee broers met scherpe handelsgaven. Wilhem Willink vooral schijnt de toon te hebben aangegeven. De Willinks stonden buiten de politiek. Anders Nicolaas en Jacob van Staphorst, van wie Nicolaas de belangrijkste is geweest. Zij behoorden tot de actiefste patriotten. In 1787 moest Jacob uitwijken. Hij woonde sindsdien in Parijs en had met het kantoor weinig bemoeiingen meer. Nicolaas heeft de Franse Revolutie met spanning gevolgd en zich ook bij de Terreur niet daarvan afgewend.

Wanneer Willink en Van Staphorst zich buiten de grote staatsleningen nog verder in Amerikaanse zaken steken, gaan zij meest gescheiden wegen. Die van de Willinks zijn minder goed bekend dan die van de ander, want de bronnen die er over inlichten zijn verspreid en zonder samenhang. Van Staphorst werkt veel samen met andere patriottische koopmanshuizen en stuurt in vereniging met hen een vertegenwoordiger naar de Verenigde Staten, om nieuwe mogelijkheden te verkennen. Van deze man, Theophile Cazenove, Amsterdammer van Frans-Zwitserse origine en met internationale relaties in de bankierswereld van Parijs en Londen, is de correspondentie met zijn lastgevers bewaard gebleven. Wij zien eruit hoe de Amsterdammers zich inlaten met bankaandelen, met Amerikaanse binnenlandse schuld, met onontgonnen land, met ondernemingen voor wegenaanleg en kanalisatie van rivieren. Het meest bekend is daarvan het land-

bezit in New York en Pennsylvanië, dat de belanghebbenden tot in de jaren zestig van de vorige eeuw heeft bezig gehouden. Het was een belang, waarin ook Willink deelde, die daarnaast ook nog eigen terreinen op zijn naam heeft gehad.

Van bijzonder belang voor ons onderwerp zijn de transacties in Amerikaanse binnenlandse schuld, want bij de financiering van de aankoop van Louisiana zullen wij die in het bijzonder tegenkomen. De Amsterdammers waren er het eerst bij bepaald, toen zij een ongelukkige handelsonderneming moesten liquideren, die grote verliezen geleden had, maar in Amerika nog vorderingen had uitstaan.

De Verenigde Staten waren uit de Vrijheidsoorlog gekomen met een zware schuldenlast, aan Frankrijk, aan de Nederlandse geldschieters, vooral ook aan de eigen burgers, die voor requisities en bewezen diensten met schuldbewijzen waren betaald. waarvan de waarde lang twijfelachtig moest blijven. Onder de Articles of Confederation was er geen sprake van dat de centrale regering orde op zaken kon stellen, rente betalen of ook maar een nadere regeling van schulden voorstellen. Van de buitenlandse schuld werd alleen op die in Nederland, met geld uit nieuwe leningen, rente betaald. De Franse regering zag rente noch aflossing. De binnenlandse obligaties bleven overgelaten aan de kansrekeningen van speculanten en de maatregelen van de afzonderlijke Staten, die zich geleidelijk tussen de schuldeisers en de Unie-regering wisten in te schuiven. De vraag was wat zou winnen, het verlangen naar hechtere eenheid, waarvan groter aanzien, weerbaarheid en credietwaardigheid verwacht werden, of de middelpuntvliedende kracht, die de samenstellende delen tot de eigenlijke dragers van het openbare leven zou kunnen maken. Het bracht houders van staatsschuldbewijzen tot kansrekening over de mogelijkheid dat een voor hen gunstige valorisatie van schulden zou worden tot stand gebracht en dat leidde weer tot speculatie, die toenam naar mate het vooruitzicht op een nieuwe staatsregeling met groter centraal gezag helderder werd.

De Amsterdammers waren er huns ondanks bij betrokken geraakt, toen alles nog uiterst onzeker was. Zij hebben hun belangstelling intensiever erop gericht toen de kans op goede uitkomst toenam. Hun aankopen aan de z.g. ‘liquidated debt’ van de Verenigde Staten hebben zij in de achtereenvolgende stadia aan het beleggend publiek in Nederland aangeboden in de vorm van wat zij een negotiatie noemden. In het eerst betekende het dat

zij daarmee hun kapitaal met winst terugkregen tegenover de riskante verplichting dat zij tot geregelde rentebetaling gehouden bleven, ongeacht de stiptheid, waarmee de Verenigde Staten hun verplichtingen zouden nakomen. Later, toen sinds 1790 aan de credietwaardigheid en stiptheid van Amerika niet meer behoefde te worden getwijfeld, waren de negotiaties de weg waarlangs aankopen, in Amerika verricht, met koerswinst aan de Nederlandse belegger werden overgedragen. Het verschil tussen de hoge rentevoet in Amerika, die daar de koers van 6%- en 3%-obligaties bepaalde, en de veel lagere rente, waarmee in Nederland genoegen werd genomen, - dat verschil wees uit met hoeveel voordeel de transactie kon worden tot stand gebracht. In Amsterdam zelf werden de oorspronkelijke schuldbewijzen niet verhandeld, o.m. niet omdat zij op naam luidden en in het grootboek van de Treasury stonden ingeschreven. De negotiaties waren voor de gewone belegger practisch de enige vorm, waarin hij zijn geld in de nieuwe, meer en meer deugdelijk bevonden Amerikaanse waarden kon onderbrengen.

Vooral in de kring van Van Staphorst heeft men zulke negotiaties ontworpen en aan de man gebracht. Willink was met hem betrokken bij een negotiatie, die geld bedoelde te verkrijgen op staatsobligaties uit het bezit van de Bank der Verenigde Staten, en evenzo was hij deelgenoot, toen de Amsterdammers door het koersverloop in Amerika geen negotiaties op staatsschuld meer met voordeel aan de markt konden brengen en zij het probeerden met een deel van hun Newyorkse landerijen, waaraan zij ter garantie van rente voor de tijd tot de (spoedig verwachte) wederverkoop in percelen, een hoeveelheid staatsobligaties toevoegden.

Zo zien wij dus dat in Amerika welbekende Amsterdamse koopmanshuizen van goede faam vertrouwd waren met het introduceren van Amerikaanse waarden, vooral staatspapieren, en vindingrijkheid hadden betoond in het ontwerpen van projecten, die het beleggend publiek voor zulke effecten konden winnen.

Het verrassende is nu dat bij de financiering van de aankoop van Louisiana van hun diensten in eerste instantie geen gebruik is gemaakt, maar dat toen de nodige negotiaties door Francis Baring & Co. van Londen en Hope & Co. van Amsterdam werden beheerst, twee bankiershuizen, die in de 19de eeuw een groot aandeel in Amerikaanse zaken hebben gehad, zoals hier nu voor het eerst in internationaal verband naar voren kwam. De vraag hoe dat zo kon gebeuren, heeft mij lang bezig gehouden

zonder dat ik een antwoord kon vinden dat mij geheel bevredigde. Het nieuwe inzicht dat ik meen verworven te hebben, nadat ik opnieuw in Amerikaanse bronnen heb kunnen werken, is het hoofdonderwerp van deze voordracht. Wat ik tot nu toe uiteenzette was slechts de inleiding daarop.

Eerst nu nog iets over de regeling, die tussen Frankrijk en Amerika tot stand kwam, toen de verkoop van Louisiana beklonken werd. De Verenigde Staten, zo werd bepaald, zouden $ 3.750.000 voor hun rekening nemen ter voldoening van schadevergoedingen, waarop Amerikaanse burgers tegenover Frankrijk aanspraak maakten, en verder aan Frankrijk een bedrag van $ 11.250.000 voldoen in de vorm van 6%-staatsobligaties, waarop de rente jaarlijks in Londen, Amsterdam of Parijs zou worden betaald. Daar te voorzien was dat Bonaparte daarmee niet de rentenier zou willen spelen, waren zekere waarborgen voor het Amerikaanse staatscrediet onder de voorwaarden opgenomen, voor het geval Frankrijk zich op een of andere grondslag van de Amerikaanse obligaties zou willen ontdoen.

Wat had meer voor de hand gelegen dan dat de Franse autoriteiten met de bekende Amsterdamse promotors van Amerikaanse papieren in verbinding waren getreden en met hen over omzetting in contanten hadden afgesloten. Nog steeds woonde Jacob van Staphorst in Parijs. Het zou niet de eerste maal geweest zijn dat hij daar de belangen van het handelshuis, waarbij hij betrokken was, had behartigd. Bovendien vinden wij juist in 1803, toen over Louisiana beslist werd, onder het personeel van het ministerie van Buitenlandse Zaken onder Talleyrand niemand minder dan Theophile Cazenove, die jaren lang de belangen van zijn Amsterdamse lastgevers in Amerika behartigd had en die tot voor kort in Amsterdam in hun dienst was geweest. Hij is door Talleyrand ook gebruikt om bepaalde wensen en inzichten aan de Amerikanen in Parijs kenbaar te maken. Hoe goed zou hij hebben kunnen bevorderen dat de nieuwe Louisiana-6% aan de Amsterdammers in handen werd gespeeld.

Het is niet zo gegaan. In plaats van aan de Amsterdammers uit een satellietstaat werden de Amerikaanse obligaties toevertrouwd aan de sterk Engelse combinatie van Baring en Hope en dat in een tijd waarin het vooruitzicht op een nieuwe Engels-Franse oorlog steeds duidelijker werd. Het gebeurde met volle instemming van de Franse minister van Financiën en, merkwaardigerwijs, op aanbeveling van de Amerikaanse gezanten, die de onderhandelingen hadden gevoerd, Monroe en Robert Living-

ston. Aan Franse bankiers hadden partijen in het geheel geen vertrouwen willen schenken. Zij waren tot het doen van aanbiedingen uitgenodigd maar waren met hun voorstellen niet ver genoeg gegaan en de Amerikanen vreesden bovendien dat zij de Amerikaanse obligaties te snel op de markt zouden brengen en in geforceerde verkoop de koers ervan zouden drukken, tot schade van Amerika's aanzien en faam aan de beurs. Van Baring en Hope was zo iets niet te vrezen, verklaarde Monroe aan Madison, de Secretary of State.

Moeten wij de verklaring voor de nieuwe voorkeur zoeken in de algemene tendenties van de laatste decennia, waarover ik in mijn inleiding sprak, de decennia waarin Amsterdam op alle fronten terrein verloor en Engeland steeds meer aan het opkomen was? De beslissing over de Louisiana-6% zou dan een teken zijn ten bewijze dat het getij verlopen was en Amsterdam had afgedaan. Zo ongeveer heb ik het ook voorgesteld, toen ik indertijd de overzadeling verklaren moest. Ik ben er nooit helemaal tevreden mee geweest, gelijk ik U bekende.

Niet dat ik het genoemde algemene verband eigenlijk betwijfelde. Het is meer zo dat ik het als een verschraling van mijn verhaal voelde, toen ik de bedrijvigheden van de mensen, die ik in hun activiteit had geschetst, liet doorkruisen, niet door de acties van anderen, die hun eigen uitgangspunten en bedoelingen en kansen hadden, maar door iets als de doem van de tijd. Ik miste zo de snijlijn van de beide reeksen van bedrijvigheden. Ik maakte niets duidelijk van hoe zich de ommekeer, die ik had opgemerkt, aan en door mensen voltrokken heeft en ik stuitte op tegenstrijdigheden.

In het beeld van de economische achteruitgang zijn internationale politieke krachten als versnellende momenten opgenomen. Zij hebben de tegenstellingen tot Engeland verscherpt, de handel verlamd, de kapitaalskracht van Nederland verzwakt. Accoord, wanneer het om de grote lijnen en de lange baan gaat, maar in dat schema past toch zeker niet alles. Met name niet zo dadelijk de overwinning, die ons hier bezig houdt en die door een Engels-Nederlandse combinatie op een groep van in Amerikaanse zaken stevig gevestigde Amsterdamse kantoren is behaald. Daar blijkt de Engels-Nederlandse tegenstelling toch niet onoverkomelijk. En wat de Nederlandse kapitaalskracht betreft: de contanten, die Bonaparte van zijn Lousiana-6% heeft kunnen maken, zijn voor een groot deel uit de zakken van de Nederlandse beleggers gekomen. Willink en Van Staphorst zouden die gel-

den stellig evenzeer hebben kunnen mobiliseren als zij de leiding hadden behouden.

Mogelijke verstarring en conservatisme kunnen evenmin aan een verklaring helpen. Willink en Van Staphorst hebben juist grote vindingrijkheid getoond en ook nieuwe risico's durven nemen. Zij zijn erin geslaagd door voorzichtig beleid vertrouwen te winnen voor een nieuwe geldnemer als Amerika en voor de zaken, die daarginds te beginnen waren. Het belang van de Nederlandse belegger in de Amerikaanse staatsschuld, dat in 1790 nominaal vier en een half miljoen dollar beliep, wordt in 1803 op 13½ miljoen becijferd. Nu is het wel zeker dat dit zo mogelijk was, doordat geld uit de kwijnende handel was teruggetrokken en om rentegevende belegging vroeg, buiten de macht van het vijandige Engeland en buiten Frankrijk, dat in het financiële zulke avonturen had beleefd. Maar in ons verband zou dit er juist toe hebben moeten leiden dat met voortvarendheid was toegegrepen, toen er met de Louisiana-6% een nieuwe mogelijkheid voor goede transacties openging.

Dat is niet gebeurd. Het vindt zijn menselijke verklaringen als wij weten dat Wilhem Willink aan een duidelijke depressie ten prooi was, toen zo kort na de algemene vrede de oorlog weer begon te dreigen en ook werkeijlk uitbrak: ‘Dreadfull are the prospects of war for our country and happy indeed shall we be if we ever behold part of its former splendor. We are fastly approaching its total ruin unless some extraordinary event interposes. The burthens of our taxes are heavy and the resources of the country may be considered as exhausted’. In zulk een stemming vermag de leider van een kantoor de kansen, die geboden worden, niet te grijpen.

Zo zijn er meer betrekkelijke toevalligheden, die tot de verklaring, die wij zoeken, kunnen bijdragen. Nicolaas van Staphorst, de ziel van het andere kantoor, was in 1801 gestorven en de eigenlijke kracht was daarmee aan de firma ontvallen. Ook van die kant dus geen poging om een slag te slaan in Louisiana-6%. Theophile Cazenove, die misschien Talleyrand had kunnen beïnvloeden, was in onvrede van zijn vroegere principalen gescheiden en droeg hun geen goed hart toe. Hij dacht nu veeleer aan de belangen van zijn zoon en zijn neven in Londen, Cazenove Nephews.

Toen Monroe in april 1803 in Parijs was aangekomen en de Amerikaanse gevolmachtigden een ontwerp-overeenkomst voor de overdracht van Louisiana opstelden, werd rentebetaling op de

te leveren staatsobligaties alleen nog in Amsterdam voorzien. Wat kan er aan de andere kant hebben meegewerkt om Baring en Hope aan slag te brengen? Wat heeft hen ertoe gebracht hier als nieuwe macht zich te laten gelden op een terrein, waarop wij hen tot nu toe niet hebben ontmoet? Ik gaf er gezette aandacht aan, toen ik gelegenheid kreeg de zwakke plekken van mijn vroeger werk aan te vullen en te verbeteren.

Ik kende van vroegere onderzoekingen een Amerikaans belang van Baring en Hope in Maine, in het uiterste noor den van Nieuw-Engeland, waar zij uitgestrekt landbezit hebben aangekocht. Een oud-leerling van mij, de heer M.G. Buist, die in het archief van Hope & Co. thuis is, had mij daarover nog weer nieuwe gegevens toegespeeld, maar ik kon in mijn verband er eerst weinig mee uitrichten. In de Library of Congress te Washington vond ik echter een zware klos met een mikrofilm van documenten uit het archief der Barings in Ottawa, die mij veel goeds bracht en waardoor ook de bescheiden van Hope in breder verband kwamen te staan. In Boston werd mijn aandacht getrokken door een pas verschenen bronnenuitgave met verbindende tekst, ‘William Bingham's Maine lands, 1790-1820’. in 1954 door F.S. Allis Jr. uitgegeven in de reeks van de Colonial Society of Massachusetts. Hetgeen ik daar vond bevestigde mijn vermoeden dat allerlei van mijn gading te vinden moest zijn in de Bingham Papers in de Historical Society of Pennsylvania, die bij mijn vorige bezoek nog onder berusting waren geweest van de trustees of the Bingham estate en niet voor onderzoekers toegankelijk.

Dat zijn wel de voornaamste bronnen voor wat ik nu meen te begrijpen van de andere, zeggen wij gemakshalve de Engelse kant van de episode, die ons bezig houdt. Ik doe U nu mijn verhaal van de Engelsman, die terrein wint, en van het huis Hope, dat daarin wordt meegenomen, en zo komen wij dan ook weer terug op die andere Amsterdammers, die overspeeld werden.

Het is nodig dat ik eerst wat breed uithaal. Wij moeten William Bingham in zijn betekenis en invloed leren kennen vóór wij verder kunnen gaan.

Bingham dan, in de Vrijheidsoorlog tot welstand gekomen, had sindsdien in handel en speculatie verder voordeel behaald en was een man van invloed en gezag geworden, commissaris van de Bank van Noord-Amerika en van die van de Verenigde Staten, Speaker van het Huis van Afgevaardigden van Pennsylva-

nia en als Senator lid van het U.S. Congress. Hij was getrouwd met een dochter van Thomas Willing, de president-directeur van de zoëven genoemde Bank der Verenigde Staten.

Op een reis door Europa kort na de vrede had hij de Willinks leren kennen, die door hem tot speculatie in ‘liquidated debt’ waren gebracht en die van zijn aanwijzingen hadden geprofiteerd bij het kopen van bankaandelen. Hij was ook de man geweest, die Willink en Van Staphorst de negotiatie ten behoeve van de Bank der Verenigde Staten had toegespeeld, waarvan ik eerder melding maakte.

Zoals vele Amerikanen heeft Bingham zich ook aan landspeculatie gewaagd, in vertrouwen op snelle toeneming van de bevolking of in de hoop een deel van het gekochte in het groot in Europa te verkopen. Hij heeft Willink's aandacht gevraagd voor land in Pennsylvanië, dat hij zich gereserveerd had. In 1793 stuurde hij William Jackson, vroeger secretaris van Washington, naar Europa om er land in Maine te verkopen.

Van alle Amerikaanse landspeculanten van de late 18e eeuw is alleen Bingham staande gebleven. Het heeft er wel op geleken dat ook hij bezwijken zou onder de lasten, die hij op zich had genomen, maar deels door (gedwongen) beperkingen van uitgaven tot verhoging van de aantrekkelijkheid van zijn landen, deels ook door wonderbaarlijk geluk, is hij gespaard gebleven en heeft hij bij zijn dood aan zijn erven een bezit van grote potentiële waarde kunnen nalaten.

Met name de aankoop van enige miljoenen acres in het barre Maine dreigde hem op een gegeven ogenblik noodlottig te worden, maar juist daarmee heeft hij onverwachts een grote slag weten te slaan, hoe weinig dat land ook waard was en nog altijd waard is. Van 1792 tot 1799 diende hij jaarlijks zware betalingen te doen aan Massachusetts, waaronder Maine toen nog behoorde. Hij moest volgens contract ook zorgen voor de vestiging van kolonisten op het land. Het was nodig dat hij deelgenoten zocht in landen met ruimer kapitaal. In 1792 al schreef hij over zijn nieuwe aankoop aan Willink en aan Hope. In de zomer van 1793 stuurde hij, als gezegd, William Jackson naar Europa om persoonlijke aanbiedingen te doen. De man hoopte met een zuster van mevrouw Bingham te trouwen maar moest zich eerst aan haar vader als aannemelijk schoonzoon kunnen presenteren. In het verkopen van land in Maine zou men een meesterproef kunnen zien.

Jackson heeft zijn geluk in Londen beproefd, in het begin van

1794 was hij in Parijs, in de zomer in Amsterdam, daarna weer in Engeland. Hij bleef alles te zamen een kleine twee jaar doende, ving bot bij Willink en bij Van Staphorst, maar had het gevoel dat hij bij Hope althans enige aandacht vond.

Het huis Hope had voor de Amerikanen altijd als het toppunt van voorname degelijkheid gegolden. Wie daar bediend werd, mocht zich voelen. Van meet af aan probeerden zij daar te worden geaccepteerd. Het had Henry Hope, Engelsgezind als hij was, niet uit zijn koers gebracht en naar mate de tijd verder voortschreed, dacht hij minder aan nieuwe relaties. Hij wilde veeleer terugtreden en wist niet hoe de firma zich verder zou ontwikkelen. Aan zijn pleegzoon, John Williams Hope, die hij met zijn nicht had laten trouwen, om daarover te beslissen.

In 1794 was er in Nederland al bijzonder weinig te bereiken. De vijand had op Nederlands grondgebied gestaan en kwam weer opzetten. Binnenlandse tegenstellingen verscherpten zich in verband daarmee. Het zakenleven stagneerde. De heren Hope weigerden op Jackson's voorstellen in te gaan. Francis Baring in Londen, een zakenvriend van de Hope's, die zijn zoon Alexander in Amsterdam bij hen in de leer had, was al evenmin tot iets bereid. Tussen Engeland en de Verenigde Staten waren nog altijd vele wrijvingen. Zij speelden een rol in het Amerikaanse politieke leven en dreigden in het grote conflict tussen Engeland en Frankrijk te worden opgenomen. Met een Engels-Amerikaanse oorlog werd ernstig rekening gehouden, wanneer de vredespogingen van Washington, die John Jay naar Londen had gezonden, niet slagen zouden.

En toch - toen Jackson in mei 1795 naar Amerika terugkeerde, was hij niet zonder hoop. De Republiek was weer in de oorlog betrokken. De Hope's waren naar Engeland overgestoken. Er hadden gesprekken plaats gehad over de mogelijkheid dat men geld in Amerika beleggen zou - voor de veiligheid, niet uit zuiver zakelijk oogpunt. Ook Alexander Baring had aan die overleggingen deelgenomen en zijn vader begon de zaak nader te bezien, toen bericht kwam dat op 24 juni 1795 de Senaat van de Verenigde Staten het verdrag met Engeland geratificeerd had, waarmee Jay het gevaar van een oorlog tussen beide landen had weten te bezweren.

Tijdens de opwinding over de voorwaarden van het verdrag hadden tegenstanders van de regerende partij in Philadelphia bij Bingham de ruiten ingegooid. Het was een incident van voorbijgaande betekenis en het was in den huize Bingham gauw ver-

geten, toen bericht kwam dat de jonge Baring naar Amerika zou komen om nadere plannen voor de toekomst te maken. Hope & Co. had zich verbonden drie kwart voor haar rekening te nemen van Alexander's reiskosten en in gelijke mate te delen in ‘any purchases he may make or engagements he may enter into in consequence’. Zo was Hope in ballingschap dus toch voor Amerikaanse zaken gewonnen.

Voor Hope en Baring was dit het begin van een sterke belangstelling voor Amerika. Bingham kreeg er een relatie door, die allerlei beloften inhield, om te beginnen al de toestemming om wissels op Baring in Londen af te geven voor een vijf à acht duizend pond, die hem mogelijk zouden maken waardevolle, sterk in koers gestegen onderpanden vrij te maken, die hij beleend had. Het kon soulaas brengen in financiële benauwenis en juist in de herfst van 1795 nijpte het voor Bingham.

De verdere gang van zaken bracht hem nog meer verademing, want Alexander Baring liet zich geheel door de vooruitzichten van Amerika inpalmen en bracht de beste rapporten uit, o.a. over de landen in Maine, die hij persoonlijk was gaan bezoeken. Hij stelde die boven andere mogelijkheden van landaankoop. want, zo overwoog hij, in Nieuw-Engeland was men meer ontwikkeld en ijveriger dan elders in Amerika. Daar alleen ook was godsdienst nog in tel en in Nieuw-Engeland had men Jay's verdrag met Engeland hartelijk welkom geheten. Elders was oppositie geweest.

Het is op deze gronden werkelijk tot contracten gekomen. Bingham was gered - en de Barings, maar vooral de Hope's hebben gelegenheid gehad hun besluit van 1796 te betreuren. De laatsten vooral, want niet alleen dat zij voor drie vierden de gevolgen van de verkeerde aankoop hebben moeten dragen, zij hebben niet als hun partner kunnen overdenken dat ‘à quelque chose malheur est bon’. Alexander Baring vond door dit avontuur zijn vrouw in een dochter van Bingham. Zijn broer Henri zou later zijn voorbeeld volgen en de tweede dochter trouwen. De nalatenschap van William Bingham is voor een groot deel aan de Barings ten goede gekomen.

Bingham heeft zijn nieuwe zakenvrienden met nadruk gewezen op de nieuwe kansen, die de ommekeer in Nederland hun gaf. ‘In the public line your house will probably have a very considerable business, zo schreef hij aan Sir Francis Baring, as our relationship to England will continue to increase on account of the fate of Holland’. ‘It is probable that owing to the pecu-

liar situation of Holland this government will have a more intimate relationship with your place in various ways connected with the administration of the duties of the department of the Treasury.' Aldus de U.S. Senator. De commissaris van de Bank der Verenigde Staten en schoonzoon van Thomas Willing vraagt tegelijkertijd of het huis Baring voor deze bank misschien een rekening-courant kan openen en op onderpand van staatsschuld edel metaal voor Amerika kan aankopen. Vroeger had Bingham zich met zulk een vraag tot Willink gewend maar met die oude relatie had hij nu een hooglopend geschil over de uitleg van een overeenkomst en zo kwam hij met des te meer kracht tot aanmoediging van de Engelsman, die hem terechtertijd te hulp was gekomen.

Wat Bingham hier onder de aandacht bracht, zal in zijn algemene strekking de Londense bankier ook zelf wel voor de geest hebben gestaan. Wat Bingham nu Sir Francis voorstelde en wat Alexander aan zijn vader rapporteren kon van de concrete mogelijkheden, die Bingham zag, heeft zeker ook meegeholpen een activiteit te ontwikkelen, die ongetwijfeld in de algemene lijn van de tijd lag. Hier krijgen wij dus op zijn minst een kans te volgen hoe een zich voltrekkende kentering door menselijke invloeden bevorderd is - en dat op zich zelf is ons niet vaak vergund.

Uit de brieven van de jonge Baring laat zich afleiden in welke geest in den huize Bingham over de oude relaties en de nieuwe mogelijkheden gesproken zal zijn. 'The government are much disgusted with the Dutch management and talk of appointing other agents to pay off their loans, in which you may probably get some agency', aldus Alexander Baring aan zijn vader. Robert Gilmor en Co, een firma waarin Bingham van ouds een belangrijk aandeel had, heeft grote zaken gedaan met Nederlandse kantoren, 'very great business - but is displeased with their conduct. I shall perhaps turn his correspondence into your hands'. In 1797 maakt de Treasury gebruik van Baring om geld naar Algiers over te maken. Als de President aan Thomas Willing vraagt een financieel vertrouwensman voor deze aangelegenheid voor te stellen, noemt deze Sir Francis Baring. Als Théophile Cazenove, die dan nog in Amerika is, probeert de aandacht op zijn principalen in Amsterdan te vestigen, schrijft Alexander: 'Cazenove is a sad dirty fellow and does all the mischief he he can'.

Dat zal voor een deel zo wel onder woorden zijn gebracht, om-

dat Alexander Baring op zijn 22ste jaar bij al zijn scherpzinnigheid en zakelijk inzicht, toch altijd nog maar een aankomende jonge man was, met welbehagen in krasse woorden en sterke verhalen. Ieder die hem in de weg staat, wordt zo weggemaaid. Het is evenwel aannemelijk dat Bingham hem daarin niet geremd heeft. Ook Bingham had de neiging ieder die hem in zakelijke wedijver weerstond, voor een schavuit te houden.

Alexander Baring was in alle opzichten een gretige leerling, die dadelijk in de plannen van zijn mentor delen kon. 'There is a project in embryo among some of the bankdirectors to buy up the American obligations in Holland at a certain price'. Het plan is van Bingham uitgegaan. Laten Baring en Hope maar alvast zulke obligaties gaan kopen. Even later: zou het niet mogelijk zijn dat Baring op zich nam rente op de Amerikaanse staatsschuld in Londen te betalen, op de bedragen, die daartoe in een speciaal register kunnen worden geboekt? Een mooie gelegenheid 'to fix you more permanently in the business of this government'. En zou men ook de Europese aandeelhouders van de Bank der Verenigde Staten niet op dezelfde wijze aan zich kunnen binden? Tot nu toe maakte de bank zelf dividend over, dat dan in Amsterdam bij Willink en bij Van Staphorst betaalbaar was. Er waren moeilijkheden gerezen bij de overmaking van dat geld en nu was er een plan, door Bingham als rapporteur aanbevolen, om daarmee op te houden. Als Baring nu aan de Engelse en Europese aandeelhouders aanbood om tegen een kleine courtage voor overmaking en uitbetaling te zorgen, dan was er een goede kans voor de firma 'by a combination of both operations (die voor bankaandelen en voor staatsobligaties) to secure a species of monopoly in the direction of American stock in Europe'.

Het begon al mooi die kant uit te gaan. Als de Treasury in 1799 geld voor rente en aflossing naar Amsterdam moet overmaken, biedt Baring hulp en laat hij zich betalen in de 8%-staatsfondsen, die toen juist gecreëerd waren. In 1800 komt weer een dergelijke overeenkomst tot stand. In 1802 nemen Francis Baring & Co. bankaandelen in betaling tegen de verbintenis ruim fl. 3.000.000. naar Amsterdam over te maken. In 1803 wordt de negotiatie bij Willink en Van Staphorst door tussenkomst van Baring afgelost. In dat jaar ook werd het huis Baring officieel agent van de Amerikaanse regering. Het was tevens het jaar, waarin Alexander en zijn broer Henri in de firma werden opgenomen.

Ziedaar enige mijlpalen op de weg naar de onneembare positie, die de jonge Baring, gecoached door zijn a.s. schoonvader, geleid door zijn koopmansgeest en geholpen door de tijdsomstandigheden, zich en zijn huis in Amerikaanse zaken verworven heeft ten koste van de Amsterdammers. Het verhaal heeft zich in dichter kring bewogen rondom de algemene noties, die wij van Amsterdams achteruitgang hadden, dan zich eerst liet aanzien. Baring kon zijn slag slaan doordat Londen het middelpunt van de Anglo-Amerikaanse, in het algemeen van heel de overzeese handel was geworden en Amsterdam de ongunst der tijden had te dragen. Londen, aldus Albert Gallatin, Jefferson's Secretary of the Treasury, was ‘the only place on which we are always sure of obtaining bills to a large amount within a short time’. Daardoor kon het Londense bankiershuis zich belasten met de overmaking van het geld, dat de Treasury naar Amsterdam moest overhevelen. Alle verdere voordelen, die Baring de Amerikanen bieden kon, hingen daarmee samen.

Toch was het niet zonder belang dat nader onderzocht werd hoe alles zich heeft toegedragen. De opklaring van de politieke hemel tussen Engeland en Amerika bleek voor ons onderwerp van betekenis, want pas daarna begon Baring zich nader in Amerikaanse zaken te steken. De relaties met Bingham hebben zijn activiteit verhevigd en allerlei mogelijkheden voor hem doen opengaan, die anders niet zonder meer aan hem onthuld zouden zijn. De jeugdige overmoed van Alexander Baring heeft aan het opdringen van de Engelse invloed een persoonlijke felheid gegeven.

Wij kunnen nu gemakkelijk begrijpen dat in 1803 de Barings in Amerika een reputatie hadden, die hen voor het hanteren van zulk een groot object als de Louisiana-6% in aanmerking bracht. Wij weten echter dat Monroe en Livingston in hun ontwerp-overeenkomst slechts aan rentebetaling in Amsterdam hebben gedacht. Het werd zo ingegeven door de macht der traditie. Overheidsdienaren registreren nieuwe tendenties in het zakenleven vaak pas laat. De overrompelende activiteit van de Barings, die al in januari 1803 in Parijs in de weer waren, toen nog slechts aan een zeer beperkte transactie gedacht werd, heeft een nieuwe wending gebracht, waarmee de Amerikanen en de Fransen beiden konden instemmen en die ook de goedkeuring van de Engelse regering heeft gehad. Louisiana in Amerikaanse handen was minder gevaarlijk dan in Franse.

De bankiers hadden bij de transactie goede rekening. Alex-

ander Baring becijferde dat de Amerikaanse fondsen hun 81% à 82% kostten. Hij was gemachtigd geweest tot 88% te bieden. Belangrijker was nog dat hun sleutelpositie nu erkend en bevestigd was. Zij konden er ook voordeel in zien op een kritiek moment een groot deel van hun vermogen buiten Europa's wisselvalligheden in veiligheid te brengen. Voor Hope & Co., Barings partner in de overeenkomst betreffende de Louisiana-6%, golden nog andere overwegingen. Het huis kon beschouwd worden als de voortzetting van het oude Amsterdamse kantoor uit de 18e eeuw, dat sinds 1795 slechts een nominaal bestaan had geleid maar dat in 1802 na de vrede weer opleefde. Er had een opmerkelijke persoonswisseling plaats gehad. Henry Hope had zich uit zaken terug getrokken. Zijn neven hadden geen belangstelling voor het zakenleven. Naast John Williams Hope, Henry's beschermeling, trad een schoonzoon van Sir Francis Baring tot de firma toe, Pierre César Labouchère. Het kapitaal werd voor een goed deel door de familie Hope verschaft, die zelf echter meest in Engeland bleef wonen. Maar als het nodig was, sprong Baring bij.

De betrekkingen tussen Baring en Hope waren hartelijk, hetgeen betekende dat zij elkaar de bal toespeelden. Het wilde ook zeggen dat Hope & Co. bij voorkeur mee moest gaan in het tempo, dat bij Baring gebruikelijk was. en dat van elke opening gebruik moest worden gemaakt. In de jaren 1802 - '09 zouden de Verenigde Staten regelmatig grote aflossingen in Amsterdam moeten doen. In de laatste tijd was daarvoor allerlei geld al door toedoen van Baring overgemaakt, maar er waren ook andere wegen en middelen te baat genomen, verscheping van producten bv. en wissels op allerlei steden, waarvan de opbrengst dan behoedzaam naar Amsterdam moest worden geleid. Dat behoefde zo niet door te gaan, aldus Baring, als Hope & Co. zich nu maar wilde aandienen als hèt kantoor in Amsterdam, dat door zijn goede relaties over de gehele wereld boven anderen in staat was elke waarborg voor stipte aflossing en rentebetaling te geven, die men in Amerika maar wensen kon.

Er schijnt bij de firmanten enige schroom daartoe te hebben bestaan. Het zou een onaangename indruk maken als men aldus onder de duiven ging schieten van de kantoren, die Amerika van meet af bediend hadden, Willink en Van Staphorst in de eerste plaats. Alexander Baring kon dat volstrekt niet begrijpen. Als er nieuwe leningen voor Amerika nodig waren, dan moest men de oude kantoren misschien eerst hun kans laten. Maar zo was

het niet. Er moest veeleer worden afgelost en daarvoor waren onder de bestaande tijdsomstandigheden en handelsverbindingen de Willinks minder goed toegerust dan Hope & Co., het oude huis dat nu eenmaal met Baring in vaste verbinding stond. Waar de zaken zo lagen, zou het onredelijk zijn als Willink zich onaangenaam getroffen toonde, indien een ander, die betere voorwaarden en groter regelmaat kon aanbieden, dat dan ook deed. Als ge al te delicaat zijt, nemen de concurrenten een loopje met U. Blijft Hope huiverig en wil hij niet toetasten, dan zal Baring moeten handelen en zal de Treasury alles over Londen gaan doen.

In de komende jaren is inderdaad meer en meer de laatste weg gevolgd en dus zal Hope de gedachten van Baring niet hebben overgenomen. Het valt juist aan de Louisiana-6% te bewijzen dat het inderdaad zo is gegaan, want als een tranche van dit fonds in de gebruikelijke vorm van een negotiatie aan het Nederlandse publiek wordt aangeboden, treedt Hope & Co. niet alleen voor het voetlicht, maar wordt de directie mede gevormd door Wilhem & Jan Willink, die in Amerikaanse zaken werden overspeeld, en Raymond & Théodore de Smeth, de vroegere mededingers, die eerder al de Russische leningen in Hope's handen hadden zien komen. Als de belangstelling groter blijkt dan bij het opzetten van de negotiatie voorzien is, wordt een nieuwe opening aan het publiek geboden door tussenkomst van het administratiekantoor van N. & J. & R. van Staphorst, Ketwich & Voombergh en Willem Borski, waaraan nu ook wat gegund wordt.

Het zal niet alleen uit delicatesse zo zijn geregeld. In de Bataafse Republiek was men door politieke noodzaak sterk onder Franse invloed. Een handelshuis met een naam, die aan vroeger Orangisme herinnerde en dat duidelijk Engelse betrekkingen onderhield, zou ook na de politieke schikkingen van 1801 het moeilijk kunnen krijgen als het in isolement bleef staan en anderen dwars zat bovendien. De pil moest worden verguld en aan de teruggedrongen concurrenten moest op het tweede of derde plan ook iets worden gegund.

Ook de Barings moesten dat erkennen. Wanneer de Louisiana-6% door de beide grote firma's tot aller tevredenheid van de Franse regering is overgenomen en extra tegemoetkoming aan de noden van de Franse schatkist bovendien is betoond in de vorm van vervroegde stortingen, dan ziet Alexander het als een bijzonder voordeel dat in internationaal verband heel wat

Frans wantrouwen tegen Hope is weggevallen. Het kantoor heeft later aan Napoleon nog waardevolle diensten bewezen en daaraan goed verdiend. Het was ook van belang dat de sfeer in Amsterdam niet bedorven werd.

Met dat al waren de Willinks in Amerikaanse zaken nu op het tweede plan gekomen en Van Staphorst was nog verder op de achtergrond geraakt. Wat ik vroeger slechts op een algemene tendentie kon terugbrengen, heeft nu een geschakeerde en genuanceerde verklaring gevonden, waarbij ik menselijk leven en streven zie, dat onze algemene noties over de economische achteruitgang van Nederland in hun waarde laat en tegelijk die in de volheid van het leven plaatst. Aan de onpersoonlijke veralgemening van de gang van zaken ontkomen wij zo. Dat alles bevredigt mij wel. Ik wil hopen dat het ook U iets zegt.

In de discussie, volgend op prof. Van Winter's voordracht, verleent de voorzitter allereerst het woord aan de heer *Buist*. Deze deelt mee dat het Huis Hope zich ten tijde van de totstandkoming der Louisiana-overeenkomst reeds verheugen mocht in de gunst der Franse regering. De firma had zich nl. reeds voordien tegenover Frankrijk verdienstelijk gemaakt. Prof. *Van Winter* bedankt de heer Buist voor deze nuttige aanvulling.

Op een vraag van prof. *Coolhaas* antwoordt prof. *Van Winter* dat zowel Henry Hope als zijn neven ‘echte’ Hope's waren. John Williams Hope was een aangenomen zoon.

Mr. *De Jongh* informeert naar de financiële connecties van Napoleon en diens broer Lodewijk. Van Lodewijk's activiteit op dit terrein is prof. *Van Winter* niet op de hoogte. Hij betwijfelt of diens rol in het grote financiële verband van enige betekenis is geweest.

Prof. *Brandt* wijst op de slechte verhouding tussen de Ver. Staten en Frankrijk in 1798 en vraagt of die verhouding ook van invloed kan zijn geweest.

Prof. *Van Winter* antwoordt dat bij het sluiten van de overeenkomst van 1803 met name aan Franse zijde wel degelijk de bedoeling heeft voorgezeten om het verleden te begraven en tot een betere Frans-Amerikaanse verstandhouding te komen. Bonaparte heeft zich t.a.v. Amerika nadrukkelijk gedistantieerd van het door het Directoire gevoerde nogal ongelukkige beleid. Na zijn verheffing tot Consul paradeerde hij als een tweede Washington: de generaal als vader des vaderlands optredend en een bewind des vredes voerend.

De *voorzitter* zegt spreker tenslotte hartelijk dank voor zijn belangwekkende voordracht, waaruit zo duidelijk is gebleken dat in de historie niet alleen de min of meer gedetermineerde grote lijn en algemene tendentie van belang is, maar tevens het leven en streven van de individuele mens.

Daarna sluit de voorzitter circa half vier de vergadering.

Bijdragen en mededelingen

Bijdrage tot de geschiedenis van de betrekkingen tussen Gelre en Deventer
medegedeeld door Dr. W. Jappe Alberts

In de 14de en de 15de eeuw bestonden er niet alleen nauwe betrekkingen tussen de stad Deventer en de gelderse steden, met wie Deventer o.m. in het verbond der Hanze samenwerkte, maar ook tussen de Ysselstad en de gelderse landsheren. Te verwonderen is dit laatste niet. Vooreerst was Deventer als handelsstad aangewezen op goede relaties met de gelderse hertog omdat de land- en waterverbindingen met een zeer belangrijk deel van het Deventer handelsgebied, Rijnland, Brabant, Vlaanderen en Holland, door het gelderse gebied liepen[1]. Gelre was als het ware de brug waarover zich een groot deel van het handelsverkeer tussen de noordelijke Nederlanden en het Rijngebied en het zuidelijke Westfalen bewoog, en aan dat verkeer had Deventer een belangrijk aandeel. Maar er was nog een andere reden waarom de stad Deventer prijs stelde op een goede verstandhouding tot haar buurman. Vele Deventer burgers bezaten onroerend goed, dat in het gebied van de gelderse hertog was gelegen, met name in het Veluwse en in het Zutfense kwartier. Dit bracht o.m. mede, dat de goederen van Deventer burgers in de beden, schattingen, en andere heffingen, die in Gelre werden opgelegd, betrokken waren[2], en hieruit rezen herhaaldelijk moeilijkheden en geschillen, mede omdat de gelderse landsheren zich niet gaarne de fiscale mogelijkheden en baten, die het Deventer bezit bood, lieten ontgaan. Dit gold ook voor andere buiten het gelderse territorium gevestigde wereldlijke bezitters, en - mutatis mutandis - eveneens voor bezit van buiten Gelre en Zutphen gedomicilieerde geestelijke of kerkelijke instellingen. Zo rezen b.v.

1 Vergel. W. Jappe Alberts Overijssel und die benachbarten Territorien in ihren wirtschaftlichen Verflechtungen im 14. und 15. Jahrhundert, Jrg. 24, 1959, S. 40 sqq.

2 Vergelijk b.v. de Deventer Kameraarsrekening van 1447 (Fontes Minores medii aevi, IX, 1959), alwaar een tweetal posten vermeld is, waaruit dit blijkt, te weten: ‘Item op des hiligen Sacramentsdach doe scepenen ende raet die meente geboet hadden om der saken willen van Campen, van onse merkeden, ende van der schattinge in den lande van Gelre...’ en: ‘Item op sente Johansdach Henric van Doetinghem die gereden was myd onsen heren toe Loenen toe vermanen van der schattinge op den langesten dach te verwerven....’ Vergel. ook W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I (1950), pag. 197/198.

ook met het Utrechtse Domkapittel, dat goederen op de Veluwe bezat, over het contribueren aan beden, schattingen, enz.[1] overeenkomstige questies als met wereldlijke niet-ingezetenen.

Het mag derhalve niet verbazen, dat het stedelijk bestuur van Deventer er naar streefde een formele grondslag te verkrijgen voor de behartiging van de belangen harer burgers - zowel voor de kooplieden als voor de grondbezitters, twee groepen der bevolking van Deventer, die ten dele samenvielen. Dit streven leidde er toe, dat het stedelijk bestuur zich bij voorkomende gelegenheden de verkregen rechten of gewoonten liet bevestigen of de regeling van geschillen liet constateren.

Het Deventer archief bevat verschillende oorkonden waarin zulks geschiedde, namelijk: een drietal acten van graaf Reinald II van Gelre, alle d.d. 12 april 1336, een acte van hertog Reinald IV van Gelre en Gulik, d.d. 7 september 1419[2] alsmede een acte van hertog Adolf van Gelre, d.d. 7 maart 1466.

De tweede acte (inv. nr. 7) houdt mede verband met de pandovereenkomst tussen graaf Reinald II en bisschop Jan van Diest. Laatstgenoemde verpandde op 27 Maart 1336 aan de gelderse graaf ‘onses ende ons gestichts huise, landt ende goet, alse dat huis to Vollenho ende mitten lande van Zallandt ende by der Vechte, dat huis to Gore mitten lande van Twente ende mit allen steden, porten, kerspelen ende dorpe, die in de voirscreven lande gelegen sijn mit ambachten ende allen weirlycken rechten hooge ende lege, cleyn ende groot, buiten steden ende binnen steden....’[3]

Deze kleine serie kan nog worden aangevuld met een niet in het Deventer archief aanwezige acte van hertog Karel van Gelre d.d. 6 Juli 1515. Deze acte treft men, tegelijk met afschriften van de evenbedoelde acten uit het Deventer-archief, in afschrift aan onder de papieren van Viglius ab Aytta, die in de handschriften-afdeling van de Universiteits-bibliotheek te Göttingen worden bewaard. Aldaar bevindt zich namelijk een collectie van 22 banden[4] met originelen en afschriften van verdragen, brieven, acten

1 Dit blijkt uit de fabrieksrekeningen van de Utrechtse Dom, met name in de tweede helft van de 15de eeuw.

2 Inventaris van het Deventer archief (1870), nos. 6, 7, 2 en 1483 (in de omschrijving van laatstgenoemde acte staat verkeerdelijk het jaartal 1517 in plaats van 1417 vermeld); zie verder hierna op pag. 6-10. Voor de derde acte van Reinald II vergel. pag. 8.

3 Geciteerd naar de druk bij Dumbar, Kerkelijk en Wereldlijk Deventer, Deel I, (1732), p. 495.

4 Hist. 657, Bd. I-XXII. Een uitvoerige inventaris is gedrukt in Verzeichniss der Handschriften im Preussischen Staate, I, Hannover, Die Handschriften in Göttingen, 2, Universitätsbibliothek, Berlin, 1893, S. 192-251.

en registers, afkomstig uit de schriftelijke nalatenschap van Viglius, die een groot deel van zijn leven in dienst geweest is van Karel V en Philips II. Deze papieren, die slechts een deel van de schriftelijke nalatenschap van de friese rechtsgeleerde vormen, zijn in 1737 voor de handschriften-collectie van de Universiteitsbibliotheek te Göttingen verworven uit de bibliotheek van J.H. von Bülow; hoe de verzameling in diens bezit gekomen is, wordt niet vermeld. Op de aanwezigheid van deze collectie is herhaaldelijk - zij het ook merendeels terloops en, zo mag men er wel bijvoegen, zonder veel resultaat - de aandacht der nederlandse historici gevestigd, laatstelijk - maar toen zeer nadrukkelijk en geadstrueerd met velerlei gegevens - door R. Feenstra, die zeer terecht sprak van verwaarlozing van 'deze unieke verzameling' door de nederlandse geschiedkundigen[1].

De hier gepubliceerde acten zijn van belang voor de kennis van de interterritoriale, fiscale en financiele verhoudingen. Dit blijkt duidelijk uit de acte van 6 Juli 1515. Maar nog meer uit de omstandigheid, dat de hier gepubliceerde teksten, die in het Göttinger handschrift met dezelfde hand op een dubbel blad papier geschreven zijn - en dus blijkbaar voor één en hetzelfde doel gecopiëerd zijn - aldaar worden voorafgegaan door een 'Extraict ut den tractaet bynnen den Graeve gemaickt anno etc. XXXVI'.[2] Dit extract[3] luidt als volgt:

Item is oick geaccordiert getracteert ende merckelick onderspraicken dat die goeden die die vassaelen ondersaeten ende dienaers van den eenen furst liggende hebben in den landen ende herlichheden van den ander furst voertaen niet zwaerder belast en sullen worden noch beswaert mit enige beden zettingen scattingen diensten tollen impositie.: offt andere lasten hoedanich oft uuyt wat saecken de selve geconsentiert oft ingestelt mogen worden offt mit wat naeme dat men de selve soude moegen noemen dan die gueden van den eygen vassaelen ondersaeten ende dienaers van den furst daer die goeden gelegen sijn. Sonder arglist.

1 Versl. en Med. O.V.R.I, (1958), p. 520. Schrijver dezes hoopt naar aanleiding van een recent bezoek aan de U.B. te Göttingen en bestudering van de Viglius-collectie op deze aangelegenheid terug te komen.

2 U.B. Göttingen, Hist. 657, Bd. XIII, Bl. 360^{r}.

3 Het tractaat tussen Karel V en Karel van Gelre - tot stand gekomen op 10 Dec. 1536 - is vermeld bij Nijhoff, Gedenkw. VI, 3, p. XXVII en nr. 1864; vergel. ook aldaar nr. 1860.

I

12 April 1336.

Graaf Reinald II van Gelre verzekert aan de burgers van Deventer bescherming in en buiten Gelre.

Orig., perk., Vidimus; Arch. Deventer; inv. nr. 6; nieuw inv. nr. 337[x], M.A., charter, nr. 15, met bruin, vrijwel ongeschonden, zegel van Deventer.
Afschr. van de orig. acte: U.B. Göttingen, Hist. 657, Bd. XIII, Bl. 360[r].
Gedr.: Dumbar, Kerkelijk en Wereltlijk Deventer, I, (1732), p. 500, 1ste kol.

Deze acte is geïnsereerd in een door schepenen en raad van Deventer op 28 April 1336 afgegeven vidimus. Naar de tekst in dit vidimus is de acte hier afgedrukt. Het Göttinger afschr. is - behoudens de spelling - gelijkluidend met de originele oorkonde.

Wi Reinalt greve van Ghelre ende Zutphen maken cont ende doen verstaen allen luden ende verlien clarlike dat wi hebben geloeft ende gheloven ende sekeren in goeden trouwen dat wi ende onse erfnamen soelen die gemeine borghere van Deventer ende hoer goet bescermen ende gheleiden varen ende te coemen binnen onsen lande ende buten onsen lande alse verre als wi macht hebben ende na onser macht ghelijc anders onsen steden ende onsen luden si te sterken. Sonder arghelist. In oirkonde des briefs beseghelt mit onsen seghel ende deser brieve sint twee ghegeven. Int jaer ons Heren dusent drie hondert ses en dertich des Vridaechs na beloken Paschen alse men sinct Quasimodo geniti.

II

12 April 1336.

Graaf Reinald II van Gelre bevestigt de vrijheid, rechten en gewoonten van Deventer en verbindt zich de uitspraak in geschillen daaromtrent tussen hem en de stad Deventer of hare burgers aan de schepenen en raden van de stad over te laten.

Orig., perk. vidimus: Arch. Deventer, inv. nr. 7; nieuw nr. 337^{x}, M.A., Charter no. 15, met bruin vrijwel ongeschonden, zegel van Deventer.
Afschr. van de orig. acte: U.B. Göttingen, Hist. 657, Bd. XIII, Bl. 360^{r}.
Gedr.: Dumbar, Kerkelijk en Wereltlijk Deventer, I (1732), pag. 499, 2de kol.

Deze acte is geïnsereerd in een door schepenen en raad van Deventer op 28 April 1366 afgegeven vidimus. Naar de tekst van dit vidimus is de acte hier afgedrukt. Het Göttinger afschr. is - behoudens de spelling - daar mede gelijkluidend.

Wi Reynaut greve van Ghelre ende van Zutphen doen kont ende verstaen allen luden *die desen brief sien sullen oft hoeren lesen* ende verghien clarlike dat wi gheloeft hebben ende gheloeven ende sekeren in goeden trouwen mit desen brieve vor ons ende voer onse erfnamen die wi daer inne verbienden den.. scepenen.. den raet ende alle der ghemeynte der stat van Deventer dat *wi se laten sullen ende halden in alle haere vriheyt in alle haren rechten besittinghe ende alde ghewoente die se van alts ende van allen bisscopen van Utrecht hiertoe als op desen dach toe ghehadt gebruyct ende ghebracht hebben. Ende* weer dat sake dat tusschen ons onsen erfnamen oft yemants van onser wegen van der eenre syde ende den.. scepenen.. raidt ende der stat van Deventer vorgenoemt van der ander syde enich stoet oft enich bespreken van desen punten vorgenoemt gheviel des niet wesen en sal soe willen wi ende gheven over mit desen brieve soe wes die twelf scepenen ende die twelf raetslude van der stat van Deventer voirgheseeght in der tijt op den heyligen mit haren eeden behuiden willen van desen punten voirgenoemt als voer haer vriheyt recht besittinge oft alde ghewoente dat si daer in vrilike verbliven sulen ende besitten. Ende wi onse erfnamen offt yemant van onser wegen in negheenrehande manieren hem dat breken oft verminren en sulen. In orkonde ende vestenisse

alle deser dinc voirscreven hebben wi desen brief besegelt mit onsen segele. Gheheven int jaer ons Heren dusent drie hondert ses ende dertich des Vridags na beloken Paschen als men singht Quasimodo geniti.

Er is nog een derde acte van graaf Reinald II van Gelre, eveneens van 12 April 1336, en eveneens vervat in een vidimus op 28 April 1336 afgegeven door schepenen en raad van Deventer. Deze derde acte is - afgezien van de spelling - woordelijk gelijk aan de laatste hiervoor afgedrukte acte, met dit verschil, dat de in de tekst van laatst bedoelde acte gecursiveerde woorden niet in de derde acte voorkomen.

III

7 Sept. 1417

Hertog Reinald IV van Gulik en Gelre verklaart, dat alle geschillen tussen hem en Deventer geregeld en alle vorderingen die hij op de stad en hare burgers heeft voldaan zijn, en voorts bevestigt hij de rechten, gewoonten en bezittingen van de stad Deventer en haar burgers.

> Orig., perk.: Arch. Deventer, inv. nr. 1483; nieuw inv. nr. 344 M.A., charter no. 100, met rood, beschadigd, zegel. Afschr.; U.B. Göttingen, Hist. 657, Bd. XIII, Bl. 360^{r} et 360^{v}.

De acte is hier afgedrukt naar het origineel; het afschr. is daarmede - behoudens de spelling - gelijkluidend.

Wy Reynalt van der genaiden Goids hertoge van Gulich ende van Gelre ende greve van Zutphen voir ons onse erven ende nakomelingen doin kont allen luden mit desen apenen brieve ende bekennen dat die eirsame burgermeisters schepenen raide burgeren ende ingeseten der stat van Deventer up huden datum dis briefs guytlichen ende wale mit ons verleken geslicht ende gescheiden syn van allen gebreken ainspraken ende toeseggen die wy tot desen dage toe datum disselven briefs tot hoen off tot der selver stat the seggen hebben gehadt. Ende hebben dair omme sy ende die selve stat ende alle die ghene die des behoevent dair van gentsliken quyt loss ende ledich gescholden quyt loss ende ledich schelden mit desen brieve. Ende wy solen sy laiten blieven by horen rechten beseten ende heerkomen. Alle sonder argelist. In orkonde ende stedicheit alre punten voirscreven soe hebben wy onsen segel van onser rechter wetenheit an desen brieff doin ende heyten hangen. Gegeven in den jaeren onss Heren dusent vierhondert ende seventhein up onser liever Vrouwen avont nativitatis.

Per dominum ducem presentibus de consilio domino Johanne Schelart de Obbendorp milite, magistro curie et Gisberto de Mekeren reddituario supremo ducatus Gelrensis

IV

7 Maart 1466.

Hertog Adolf van Gelre bevestigt de brief van Reinald IV van 7 Sept. 1417 en verklaart voorts zich te zullen houden aan de bepalingen van de door zijn vader hertog Arnold van Gelre gesloten vrede tussen het Sticht Utrecht en Gelre.

> Orig., perk: Arch. Deventer, inv. nr. 2; nieuw nr. 37 M.A., charter no. 195, met rood vrijwel ongeschonden, zegel. Afschr. U.B. Göttingen, Hist. 657, Bd. XIII, bl. 360^{v}.

De acte is hier afgedrukt naar het origineel; het afschr. is - behoudens de spelling - gelijkluidend met de originele oorkonde.

Wy Adolph van der gnaden Gaits hertoige van Gelre ind van Gulich ind greve van Zutphen bekennen in desen apenen brieve vur onss onse erven ende nakomelingen dat wy onse erve ende nakomelingen willen laten blijven burgermeistere scepenen raide burgeren ende ingesetenen der stat van Deventer by hoeren rechten beseten ende heerkomen gelijck hertoige Reynalt van Gelre onse voirvadere seligher gedachten hem sijnen besegelden brieff dairop gegeven heefft sonder enige gebreken voir datum dis brieffs geschiet op hem to halden. Oick gelaven wij hem onverbrekelick te halden ende te doin halden die swoene tusschen den lande van Gelre ende den stichte van Uytrecht gemaict die onse lieve heer ind vader hertoige Arnolt van Gelre etc. den stichte besegelt heefft[1]. Sonder enigerkunne argelist. Ind hebben des to oirkonde onsen segell van onsser rechter wetenheit ain desen brieff doin ende heyten hangen. Gegeven in den jair onss Heeren dusent vyerhondert sess en tsestich des Vridaiges na den Sonnendach Reminiscere.

1 Over de zoen met het Sticht vergel. W. Jappe Alberts, Staten van Gelre en Zutphen, I, (1950), pag. 135 en 139.

V

6 Juli 1515.

Hertog Karel van Gelre regelt zijn financiele verhouding tot Deventer en verleent de Deventer burgers zekere rechten met betrekking tot de belastingheffing in Gelre.

Afschr. U.B. Göttingen, Hist. 657, Bd. XIII Bl. 361^{r} et ^{v}.

Wij Kaerlle van der genaeden Gaedes hertoige van Gelre ende van Gulick ende greve van Zutphen doen kondt also wij durch mennichvoldige lasten van oirloge ind veheden in desen verleden jaeren die erffenissen ende guederen in onssen lande ende gebiede gelegen mit schattinge ind onraetz pennongen doen besweeren hebn dair om die stadt van Deventer mitten oeren in sonderheit vermeynen gevriet twesen ende onss dan nu in onsen saicken guetlick aen gereeden gelde ind penninge opgebracht geleendt ende verschaten hebben soeven ende twintich hondert averlentsche rynse gulden van gewichte dair van wij die voirgenoemde stadt van Deventer mitten oeren dancken ende weder mit gunst ende gnaden bedencken willen. Bekennen wij hertoich voirscreven voir ons onse erven ind naekoemelingen dat wij tot onderholdinge gueder vrundtlicken nabuerschap geloifft hebn ind gelaven mit desen apenen brieve bij onser furstlicher eeren ende trouwen die stadt van Deventer hoer samentlicke burgere ind ingesetenen die sij aennemen voer tstaen ind tot verantworden benoempt ind gescreven in eenre cedulen bij onssen lieven raidt ind getrouwen Henrick heer tot Genth erffhaiffmeister onderteickent ut onsen sunderlingen bevele. Voirt alle andere bynnen der stadt ind vrijheit woenafftich die sus lange totten schattingen contribueert hebben ind dair schuldich sijn to contribueren na utwijsonge der schatboicken mit genen pondtschattongen stadtgelde perdegeldt offt enigen anderen ongelde offt onraetzpenningen woe int mit wat naeme dat men den naemen off bedencken sall moigen. Oick myt ghenen dienst int kleyn noch groet van oeren guederen die sij in onsse lande van Veluwen ind greesschappen van Zutphen liggende hebben woe die genoempt ind wair sij in onse lande gelegen moigen sijn belasten noch besweren sullen in egeenre wijs, wij onse erven ind naekoemelingen hedden oer yrst aen gereden penningen die gehele summe als zoeven ende twintich hondert enckell golde

rijnsche golden van gewichte vurscreven tot hoeren wille wederom vernueght ind betailt. Ende sonderlinck sullen ende willen wij thien jaeren nestkoemende, wij doen der sommen vurscreven middeler tit betaelinge off niet, der stadt van Deventer mitten hoeren in onsen vurscreven geerfft vastlick (bl. 361^{v}) halden ind doen halden also vurscreven staet onverbreckelick bij eeren ind gelaeven voirgenoemt. Ende so wij mit sunderlinge gunst totter vurscreven stadt van Deventer geneicht sijn ende sij bij hoerre vryheit ind privilegien halden willen mit allen den hoeren sullen sij ten irsten ind rechtevoirt van allen schattongen dit tegenwordich jair van vifthien gevriet sijn durende voirt aen as voirscreven staet. Behaltlick dat sij alle penningen die voir dit jair van viffthien utgesat sijn dair bewiss ende verscrivonge op geschiet is betaelen sullen ende off ymants van desen iair betailt hadde sullen wij hem voirt vergelden int versetten. Sullen ende willen oick tot onderhaldinge gueder naburschap hoere burgere ind ingeseten mit oeren hove ende guede gevriet hebben beschut ind alss onss selves ondersaeten beschermt aver all bynnen onsen lande ind stede ongelet. Beheltelick dat sij sich ingelicken wederom halden sullen. Bevelen hier omme allen onssen amptluyden drosten scholteten officieren dieneren ind ondersaeten dat sij dese tegenwordige onse vriheit onverbreckelick balden ind doen halden sonder dair yetzwess contrarie off tegen tdoen of tlaiten geschien in eniger manieren, dat is alsoe onsse gansse wille ind ernste meynonge. Sonder arglist. Dess torkonde ind gansser vaster stedicheit hebben wij hertoich vurscreven voer onss onse erven ind naekoemelinge onse zegell voir onse rechter wetenheit aen desen onsen brieve doen ind heiten hangen. Int jair ons Heren dusent viffhondert ende viff thien opten sesten dach in Julio.

(alsuss stondt baven opter plicken):

Per dominum ducem presentibus ibidem venerabilibus egregiis nobilibus ac honorabilibus viris consiliariis et amicis illustrissimi domini Caroli ducis Gelrie Julie comitis Zutphanie domino Jacobo de Apelteren decano maioris traiectensis ecclesie Henrico domino de Genth magistro curie hereditario, magistri Wilhelmo de Panck doctore utriusque iuris, cancellario etc. domino Johanne de Nyevelt, milite, Wilhelmo de Rossum, marchalco, Johanne de Leege, magistro curie domini, Henrico de Broickhuysen magistro stabuli, ac multis aliis de consilio.

Middelnederlandse heiligenlevens uit de kring van de Devotio Moderna
medegedeeld door Dr. W. Jappe Alberts

Tot de problemen, waarvan de behandeling ons dichter bij de middeleeuwse mens kan brengen, behoort zonder twijfel ook de vraag naar de aard van de lectuur waarmede de geestelijke behoeften van de middeleeuwer bevredigd werden. Wat las de middeleeuwer, of wat werd hem voorgelezen of voorgedragen? Deze vraag heeft allereerst betrekking op de geschriften zelf en geeft aanleiding tot het onderzoeken en bepalen van aard en omvang van de schriftelijke productie, waaronder met name te rekenen zijn religieuze, theologische, philosophische, natuurwetenschappelijke, iuridische en historische geschriften, alsmede geschriften, die men tot de letterkunde in engere zin zou mogen rekenen. Deze vraag leidt o.m. tot de bestudering van de geschiedenis van de schriftelijke gedachtenuitingen op cultureel terrien. Maar naast de problemen, die opgeworpen worden door het stellen van de vraag: wie schreven er, en wat schreven zij? is er nog een verwant vraagstuk, namelijk: welke personen of groepen van personen het geschrevene lazen of er door middel van voorlezing of voordracht kennis van kregen. Anders en huiselijk gezegd: wie las wat? De betrekkelijk geringe spreiding van geschriften, gepaard aan de relatief weinig omvangrijke verbreiding van de kunst van lezen - een gebrek, dat slechts ten dele door voorlezing of voordragen werd verholpen - opent de mogelijkheid om bij de behandeling van deze vraag - althans in hoofdzaak - uit te gaan van een zekere groepering, die het grootste deel van het lezende en van het - middels voorlezing of voordracht - met het geschrevene kennismakende publiek omvat. Aldus zouden te vermelden zijn: geestelijken en in het algemeen alle mannelijke en vrouwelijke religieuzen en in gemeenschap levende devoten, en voorts universitaire kringen, adellijke kringen en voorname en gegoede burgers. Hoewel het volstrekt onjuist zou zijn, zeker met betrekking tot het hier behandelde onderwerp, om geestelijken, religieuzen en devoten in de M.E. als een gesloten milieu en daarmede als een wèl te omschrijven groep te beschouwen, is het mogelijk en geoorloofd om ten aanzien van laatst bedoelde personen vast te stellen, dat hun belangstelling, zeker niet uitsluitend, maar toch wel voor

een groot deel in een bepaalde, uitgesproken richting ging. Over de lectuur van een deel van de hier bedoelde personen zal in het hier volgende worden gesproken, waarbij vooropgesteld moge worden, dat het hier niet gaat om een volledige behandeling van dit vraagstuk, doch slechts om een korte uiteenzetting, die geen andere pretentie heeft, dan de aandacht op dit probleem te vestigen aan de hand van teksten.

Bij de bestudering van de Moderne Devotie is aan de vragen omtrent auteurschap, aard, betekenis en strekking, alsmede aan de invloed der geschriften, die uit de kring der Devotie afkomstig zijn, zeer veel aandacht besteed[1]. Aan deze materie sluit zich de vraag aan met welke bedoeling de geschriften der Devoten zijn opgesteld en op welke wijze zij in de praktijk gebruikt werden[2], m.a.w.: wie las die geschriften en hoe werden ze gelezen. Maar behalve geschriften uit eigen kring afkomstig lazen de Devoten ook schrifturen, die hen waren overgeleverd en die zij afschreven, vertaalden, compileerden of waarvan zij de inhoud navertelden. Ten aanzien van deze geschriften dienen dezelfde vragen gesteld te worden.

Met betrekking tot de kleine categorie van lezers, die verblijf hielden in de broeder- en zusterhuizen van de Moderne Devotie en in de kloosters van de uit deze religieuze beweging voortgesproten Windesheimer congregatie is het mogelijk om vast te stellen, dat in deze kringen in het bijzonder aandacht werd geschonken aan de lectuur van 'die hilghe schriften, ende die worde ende sermonen der hilghen, ende bysonderen sunte Berndes sermonen, sunte Gregorius omelien, ende der vaderen collacien, ende der vaderen leven[3]' Het zijn de levensbeschrijvingen der 'Vaderen' - een centraal begrip in de traditionele kloosterlectuur - voorgangers in en voorbeelden van een bijzonder vroom en van verlangen naar de gemeenschap Gods vervuld leven, die een belangrijk deel van de lectuur van hunne 'na-

1 Vergel. W. Jappe Alberts, Zur Historiographie der Devotio Moderna; Westfälische Forschungen, Band 11, 1958, S. 51-67; en voorts de voortreffelijke bibliografische mededelingen in 'Ons Geestelijk erf.'

2 Vergel. Het Frensweger Handschrift, betreffende de geschiedenis van de Moderne Devotie; uitgegeven door W. Jappe Alberts en A.L. Hulshoff; Werken Hist. Gen. Utrecht, Derde Serie, Dl. 82, Groningen, 1958; pag. X - XI; en voorts de bespreking van deze editie in Bijdr. Gesch. der Nederl., Dl. XIV, 1960, p. 234 - 237 (C.A. Bouman).

3 Vergel. Het Frensweger Handschrift, pag. 234 en de aldaar aangehaalde litteratuur.

comelingen' vormden. Het schrijven, vertalen, compileren en paraphraseren, het lezen en voorlezen van deze levensbeschrijvingen had allereerst de bedoeling om de lezers en toehoorders te stichten in de volle en eigenlijke betekenis van dit woord, hen de idealen van de collectiviteit waarvan zij deel uitmaakten voor te houden en te doen beleven, opdat die collectiviteit tevens een gemeenschap met God zou worden. De in de sfeer van de navolging van Christus levende religieuzen en devoten werden in hun streven naar de voorbereiding tot het eeuwige leven gesterkt door de lectuur van deze levensbeschrijvingen, die voor de geestelijke en godsdienstige vorming van hen, die tot de kring der van de Ysselvallei uitgaande religieuze beweging behoorden, van grote betekenis geweest is. Maar de lectuur van deze geschriften had voor deze categorie van lezers en toehoorders ook nog een andere zijde, namelijk dat daardoor bevredigd werd een verlangen om met het romantische en soms zelfs avontuurlijke element in deze geschriften, dat hen een ogenblik uit de dagelijkse gang van zaken en buiten de dagelijkse gedachtensfeer bracht, kennis te maken. Het was aldus ten dele ontspanningslectuur. Voor ons zijn deze levensbeschrijvingen van belang omdat zij ons het een en ander leren omtrent de denkbeelden, voorstellingen en levensidealen van de tot de hiervoor bedoelde categorie behorende middeleeuwse lezers. Is het binnendringen in de gedachtensfeer van onze voorvaderen reeds belangrijk te noemen, te meer is dit het geval als het gaat om een groep personen, die niet tot de groten der aarde, maar veeleer tot de 'kleine luyden' en stillen in den lande behoorden, die door hun leefwijze in wijde kring een voorbeeld van christelijke deugdzaamheid waren, een levenshouding, die graaf van Zinsendorff, de voorganger der Herrnhutters, later omschreef in de versregels:

> bis wir fertig und gewärtig
> als ein gutes Salz der Erde
> nützlich ausgestreut zu werden.

De behandeling van de vragen: wat hebben de devoten gelezen en hoe hebben ze gelezen? brengen ons niet alleen nader tot de wezenlijke inhoud van de Devotio Moderna en tot de kennis van de aard van haar vroomheid[1], maar zij leert ons ook de mensen

1 Vergel. M. van Woerkum, S.C.J., Het Libellum 'Omnes, inquit, artes', een rapiarium van Florentius Radewijns; Ons Geestelijk Erf, 1951, Bd. 25, p. 131 sqq. en p. 225 sqq.; zie ook R. Post, Een religieuze beweging in de Ysselvallei; Akademiedagen, III, 1950, p. 174. Vergel. ook Stephanus Axters, O.P., Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden, Bd. III, (1956), De Moderne Devotie, 1380 - 1550, met uitvoerige bibliografie op pag. 416 sqq.

kennen, die deze èn voor de Hervorming, èn voor de Katholieke Reformatie[1] belangrijke beweging droegen. Daartoe voeren ons - behalve andere geschriften, zoals b.v. de 'Consuetudines' der broeder- en zusterhuizen[2] en van de Windesheimse kloosters - de 'Vitae Patrum', een bloemlezing uit oudere bundels monnikenbiografieën[3], en voorts de heiligenlevens en vrome exempels, die in de kringen der Devoten en Windesheimers gaarne en ijverig gelezen werden en die voor de verbreiding van de vroomheid in de Nederlanden dezelfde betekenis hadden als de 'Vitae Patrum'.

Er bestonden vele van dergelijke geschriften, meestal verzameld in collecties, die in en ten behoeve van een bepaald klooster of één der broeder- of zusterhuizen samengesteld en geschreven waren, ten einde daar in de refter te kunnen worden voorgelezen dan wel aan de inwonenden te kunnen worden uitgeleend[4]. Het doel waarmede deze levensbeschrijvingen werden geschreven, herschreven en verzameld gaf mede aanleiding tot het gebruik van de volkstaal. Veelal hebben wij hier te doen met vertalingen en compilaties, naast min of meer zelfstandige bewerkingen, waarin herhaaldelijk bijzonderheden zijn ingevoegd, die in de originele teksten niet voorkomen. Soms zijn deze bijzonderheden van locale en persoonlijke aard, waardoor de teksten levendiger worden en - dit is belangrijk om op te merken - het clichékarakter, dat deze teksten veelal kenmerkt, ten

1 Vergel. over het op de binnenkerkelijke ontwikkeling betrekking hebbende begrip 'Katholieke Reformatie' het geschrift van H. Jedin: Katholische Reformation oder Gegenreformation? (1946). Slechts wanneer men dit door de protestantse geschiedschrijver Maurenbrecher gevormde begrip 'Katholieke Reformatie' gebruikt, is discussie over de mogelijkheid van een zekere samenhang van Hervorming en Devotio Moderna mogelijk. Een directe relatie tussen een binnenkerkelijke stroming, gelijk de Devotio Moderna was, en een als 'Contrareformatie' te qualificeren bestrijding van het Protestantisme is niet mogelijk.

2 Vergel. Consuetudines fratrum vitae communis, edidit W. Jappe Alberts; Fontes minores medii aevi, VIII, 1959.

3 Vitae Patrum, De vita et verbis Seniorum libri X, edidit H. Rosweydus; Antwerpiae 1615; Ludguni 1617^2; cf. Potthast, Repertorium Fontium historiae medii aevi, I, (1961), p. 445. Herdrukt in Migne, Patr. Lat., Vol. 73 et 74.

4 Vergel. Het Frensweger Handschrift, pag. X - XI; en voorts W. Jappe Alberts, Een middelnederlands Leven van Sint Bonifatius; Archief v.d. Gesch. der Katholieke Kerk in Nederland, I, 1959, pag. 362.

dele doorbroken wordt. Voorts dient er met nadruk op gewezen te worden, dat deze teksten ook philologische betekenis hebben, zowel voor de uitbreiding van onze middelnederlandse woordenschat als voor het onderzoek naar de invloed van het middelnederduits op de taal van Oost-Nederland; een groot deel dezer geschriften is uit het oosten des lands afkomstig.

Een collectie als hiervoor bedoeld vormt de kleine codex, die zich in de handschriften-verzameling van het Rijksarchief te Arnhem bevindt[1], waarin een viertal middelnederlandse teksten zijn opgenomen; drie daarvan hebben betrekking op het martelaarschap van Sint Eusebius en zijn metgezellen en op wonderen, die op voorspraak van deze heilige zijn geschied in Arnhem en omgeving. Deze teksten houden verband met het - op zich zelf al merkwaardige - 15e eeuwse patrocinium van St. Eusebius van de gelijknamige kerk te Arnhem. De vierde tekst bevat het leven van Sint Bonifatius, voornamelijk een vertaling uit de Vita auctore Willibaldo en uit de Vita tertia[2]. Deze 15de-eeuwse codex is - naar mag worden aangenomen - o.m. ter bevordering van de verering van St. Eusebius geschreven in het tot de Windesheimer congregatie behorende nonnenklooster Bethanië bij Arnhem[3].

Belangrijker is een 427 bladen[4] (afmetingen 21:14 cm) tellende, in een duidelijke rotunda geschreven 15de eeuwse codex, die zich in de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer bevindt onder no. 101. F. 9 (Hs. 1, 43, 1744)[5]. Deze codex bevat 110 passiones, vitae en exempla, die in de inhoudsopgave[6] geordend zijn volgens de met Allerheiligendag aanvangende kalender. Deze kalender is

1 Op de binnenzijde van de omslag staat de aanduiding: 1900, no. 432.
2 Vergel. W. Jappe Alberts, Een middelnederlands leven van Sint Bonifatius, Arch. v.d. Gesch. v.d. Katholieke Kerk, I, 1959, pag. 363 sqq. Ook de passio van St. Eusebius is een compilatie van de voorafgaande latijnse teksten. De wonderverhalen van St. Eusebius heeft schrijver dezes gepubliceerd in evengenoemd archief, Deel III, 1961. Deze verhalen bevatten interessante voorbeelden van laat-middeleeuwse volksvroomheid.
3 Vergel. Monasticon Batavum, II, p. 24.
4 Te weten: 426 bladen (papier) tekst en 1 blad (papier) inhoudsopgave. Een volledige beschrijving van deze codex moet tot later worden uitgesteld; schrijver dezes hoopt dan dit handschrift, tesamen met andere soortgelijke codices uit de Athenaeum-Bibliotheek, nader in beschouwing te nemen. De codex is gebonden in een houten, met bruin leer overtrokken gelijktijdige band, doch later van een nieuwe rug voorzien. De klampen van koper ontbreken.
5 Voor de beschikbaarstelling van deze codex ten behoeve van deze uitgave ben ik de bibliothecaris, Dr. A.C.F. Koch, zeer erkentelijk.
6 Zie bijlage I.

in hoofdzaak die van het bisdom Utrecht, doch zij bevat toch nog verscheidene feestdagen, die in het Utrechtse bisdom niet voorkwamen of hoogst ongebruikelijk waren, en die de invloed van de Keulse en Munsterse kalenders waarschijnlijk maken. Omtrent herkomst, schrijvers en datering bevat de codex geen enkele aanduiding. De enige opmerking, die omtrent de datering is te maken, is dat het leven van Eusebius, de martelaar[1], ontbreekt. Diens verering kwam eerst na 1450 in de Nederlanden[2] voor, en wel met name in Arnhem en omgeving; ook in Deventer was deze verering niet onbekend[3]. Deze omstandigheid zou kunnen wijzen op een samenstelling van deze codex vóór 1450. Op de herkomst van de door meerdere handen geschreven codex wordt enig licht geworpen door het slot van de levensbeschrijving van Sint Lebuinus[4], waar enkele Deventer bijzonderheden vermeld worden, die vermoedelijk niet toegevoegd zouden zijn, indien de codex elders geschreven was. Voorts mag als zeker worden aangenomen, dat de schrijvers, die niet slechts copisten, maar ook bewerkers en vertalers waren, de beschikking gehad moeten hebben over een bibliotheek, waar oudere latijnse en - eventueel - nederlandse teksten van een aantal in deze codex opgenomen stukken aanwezig waren. Dit blijkt o.m. uit de woordelijk of vrijwel woordelijk vertaalde citaten uit diverse teksten. Het is voorts waarschijnlijk, dat de schrijvers de beschikking gehad hebben over een of meer verzamelingen van korte Vitae die, naast passages uit de Heilige Schrift, uit de Schriftverklaringen en uit de Sermones van kerkvaders en uit enkele middeleeuwse auteurs, in de nachtgetijden werden gelezen en daar de drie of vier lectiones van de tweede Nocturne vormden.[5] Deze Vitae waren uitgeschreven in volledige brevieren, maar ook gedurende de latere M.E. volgens het oudere gebruik nog in afzonderlijke boeken, Passionalia genaamd; en juist van deze laatstgenoemde boeken waren vertalingen in de landstalen in omloop. Eerst door middel van een nader onderzoek van de in Noord-Nederland

1 Te onderscheiden van St. Eusebius, de bisschop, wiens legende is opgenomen (fol. 325^{v}).
2 In het bisdom Keulen en in Westfalen bleef zij onbekend.
3 Vergel. W. Jappe Alberts, De verering van Sint Eusebius; Arch. v.d. Gesch. v.d. Kath. Kerk in Nederland., Bd. III, 1961.
4 Zie hierna, pag 32.
5 De oorspronkelijke romeinse getijden kenden deze Vitae niet, maar reeds in frankische recensies van O.R. XIV (volgens de telling van Andrieu) komen zij voor. Zie Andrieu, Les ordines romains du haut- moyen-âge, III (Louvain, 1951), p. 41. (vriendelijke mededeling van Dr. C.A. Bouman).

gebruikte getijdengoeken, resp. Passionalia, zou het mogelijk zijn vast te stellen of en tot hoever een of meer van deze collecties als uitgangspunt hebben gediend met aanvullingen, voor wat betreft de Vitae van heiligen die in de Utrechtse kalender voorkwamen.

Met de grootst mogelijke reserve mag de veronderstelling worden gewaagd, dat de onderhavige codex in één der Deventer huizen van de Devotio Moderna is geschreven omstreeks het midden van de 15de eeuw. De stijl en de woordkeuze zijn die, welke in de nederlandse geschriften uit de kring der Moderne Devotie gebruikelijk waren. Vergelijking met andere in de volkstaal gestelde geschriften der devoten toont dit duidelijk aan. Wat de stijl betreft, dient nog te worden opgemerkt, dat deze primitiever en onbeholpener is dan bv. die van het Frensweger Handschrift[1]. De methode van codificatie is ongeveer dezelfde als die welke in het Frensweger Handschrift gevolgd is: in hoofdzaak min of meer getrouw copieëren, en vertalen, gepaard aan bewerking van onderdelen en toevoeging van grotere of kleinere zelfstandige fragmenten.

Deze publicatie, die - gelijk gezegd - slechts ten doel heeft op het probleem van de lectuur van de Moderne Devoten de aandacht te vestigen, beperkt zich tot een vijftal in de vorenbedoelde Deventer codex opgenomen heiligenlevens, te weten: van St. Werenfridus, St. Lebuinus, St. Bonifacius, St. Martinus en St. Poncianus. De eerste drie heiligen hebben een taak vervuld bij de eerste prediking van het Christendom in de Nederlanden en hebben daarom verering gevonden. De beide laatstgenoemde heiligen hebben, hoewel zij niet in de Nederlanden gemissioneerd hebben, niettemin in het middeleeuwse bisdom Utrecht grote verering gevonden, onderscheidelijk blijkende uit de belangrijke plaats, die St. Maarten onder de schutspatronen der Nederlandse kerken innam, en de grote betekenis, die de feestdag van St. Poncianus, wiens relieken in de Utrechtse Dom bewaard werden, in het Nederlandse deel van de Keulse kerkprovincie had.

Het minder fraai geschreven en eveneens ongedateerde Deventer handschrift uit de Athenaeum-Bibliotheek, 101. F. 11 (Hs. I 45, 1746), bevat een Bonifatiusleven, dat vrijwel woordelijk gelijk is aan de hier gepubliceerde Vita van de apostel der Friezen uit het Hs. 101. F. 9. Een opvallend verschil is gelegen in de spelling, een verschil, dat mogelijk ten dele veroorzaakt is door

1 Werken Hist. Genootsch., 3de serie, no. 82, (1958).

de werkwijze die bij het afschrijven van handschriften gevolgd werd. Deze werkwijze kan, in het geval van twee vrijwel woordelijk gelijke teksten, gelijk bij de onderhavige vitae, zó geweest zijn, dat de af te schrijven tekst voorgelezen werd, terwijl de schrijver het voorgelezene optekende, waarbij hij zijn eigen spelling kon gebruiken en ook gebruikte.

Hs. 101. F. 11 is afkomstig uit het Brandeshuis te Deventer, blijkens een op bl. 4^{v} voorkomende notitie, luidende: Dit boec hoert den susteren in Brandes huys toe Deventer ende nu gheheiten sunte Ursulen huys in der Beghynen strate. Het schrift van deze codex is waarschijnlijk uit iets latere periode dan dat van de codex 101. F. 9, mogelijk uit de laatste decennia van de 15de eeuw. Indien men aanneemt, dat laatstgenoemde codex als voorbeeld voor 101. F. 11 heeft gediend - wat niet uitgesloten is - dan zou men, niet dan onder reserve, de mogelijkheid kunnen opperen van een vroeger ontstaan van 101. F. 9 Verdere vergelijking der beide codices zou misschien tot een iets exacter resultaat voeren.

De middelnederlandse tekst van de levensbeschrijving van St. Werenfridus is een vrij getrouwe vertaling van de - eerst tamelijk laat ontstane - latijnse tekst van de Vita S. Werenfridi[1], waaraan niets is toegevoegd.

De hier gepubliceerde tekst van de levensbeschrijving van St. Lebuinus is voor het grootste deel een niet geheel woordelijke vertaling van de Vita Lebuini, zoals die in de afdeling Scriptores van de Mon. Gem. Hist. is afgedrukt[2], met enkele toevoegsels, die ontleend zijn aan andere bronnen, dan wel van de schrijver van de middelnederlandse tekst zelf afkomstig zijn.

De hier gepubliceerde tekst van de middelnederlandse levensbeschrijving van St. Bonifatius is een compilatie van bekende latijnse teksten[3]. Deze tekst wijkt af van de tekst uit het Arn-

1 Acta Sanct. Aug. VI, p. 102 - 104; zie voorts B.H.L.; II, p. 1276. Een samenvatting bij J.A.F. Kronenburg, Neerlands Heiligen in vroeger eeuwen, II^{2}, 1903, p. 159. Opgemerkt dient nog, dat de feestdag van St. Werenfridus in deze codex op 14 Aug. gesteld wordt, in overeenstemming met het gebruik in het middeleeuwse bisdom Utrecht.

2 M.G.H., S.S. XXX, 2, p. 361 - 64. Zie voorts B.H.L., II, p. 715, en N.A.K., Nieuwe Serie, Vr, (1909), p. 221 - 135.

3 Vergel. Vitae Sancti Bonifatii archiepiscopi Moguntini, recognovit W. Levison; Script. rerum Germanicarum, 1905. Zie voorts de annotatie op pag. 33 sqq.

hemse handschrift afkomstig uit het klooster Bethanië[1], dat in hoofdzaak op de Vita Willibaldi auctore en de Vita tertia teruggaat. De hier gepubliceerde tekst die in hoofdzaak op de Vita III teruggaat, en in het slot alleen grotendeels op de Vita auctore Willibaldo, bevat ook niet het verhaal over de in stenen veranderde broden, dat in het Arnhemse handschrift als zelfstandige toevoeging voorkomt.

De hier opgenomen middelnederlandse tekst van de beschrijving van het leven van Sint Maarten gaat allereerst terug op de Vita Sancti Martini van Sulpicius Severus[2], en voorts op diens daarbij aansluitende en deze levensbeschrijving completerende dialogen en brieven[3], en wel zódanig, dat de tekst van de Vita Sancti Martini op verscheidene plaatsen afgewisseld en doorbroken wordt door fragmenten uit één der dialogen of uit één der brieven[4]. Soms is er sprake van een vrijwel woordelijke vertaling, soms van een nog al vrije, min of meer verkorte of samenvattende weergave van de latijnse teksten, waarbij niet steeds de volgorde van die teksten in acht genomen is[5]. Ook zijn gedeelten uit de latijnse tekst van de Vita Sancti Martini geheel weggelaten. De oudste druk van de Vita sancti Martini van Sulpicius Severus en van de bijbehorende brieven is die welke circa 1480 in Zwolle verscheen (Campbell, Suppl. 1541[a]). Deze druk, waarvan de Universiteitsbibliotheek te Utrecht[6] een exemplaar bezit, is - hoewel de tekst daarvan uiteraard in qualiteit achterstaat bij die van de editie in het Corpus Scriptorum ecclesiasticorum Latinorum (Vindobonae, I, 1866)[7] - hier in de eerste plaats voor vergelijking met de middelnederlandse tekst van Hs. 101. F. 9 gebruikt omdat de tekst van de Zwolse editie vermoedelijk het dichtste zal staan bij de latijnse tekst, die grondslag is geweest

1 Vergel. W. Jappe Alberts, Een middelnederlands leven van Sint Bonifatius, Arch. Gesch. Kath. Kerk in Nederl., I, 1960, p. 362.
2 Voor de edities van de Vita Sancti Martini en van de overige geschriften van Sulpicius Severus over de heilige Martinus vergelijke men B.H.L., II, p. 323 sqq. en voorts Bibliothek der Kirchenväter, Die Schriften des Sulpicius Severus über den heiligen Martinus, (1904), S. 14/15.
3 Vergel. B.H.L., II, p. 824, en voorts Bibliothek der Kirchenväter, Die Schriften des Sulp. Severus, S. 15/16.
4 Zie de annotatie hierna op pag. 46 sqq.
5 Vergelijk de annotatie.
6 E. qu. 209 (Rariora); voor de welwillendheid waarmede Dr. Grosheide, directeur van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, dit exemplaar te mijner beschikking stelde, betuig ik hem te dezer plaatse gaarne mijn erkentelijkheid.
7 Sulpicii Severi libri qui supersunt, rec. Carolus Halm, S. 109 sqq.

voor de hier uitgegeven middelnederlandse vertaling en bewerking. Dat de Zwolse editie zelve die grondslag heeft gevormd, is minder waarschijnlijk omdat het Hs. 101. F. 9. Vermoedelijk vóór 1480 ontstaan is. Het voorlopige resultaat van deze vergelijking, waarbij tevens naar de ed. Halm verwezen is, is in de annotatie op pag. 46 sqq. aangegeven.

De middelnederlandse tekst van de levensbeschrijving, beter: van het martelaarschap, van St. Poncianus wijkt sterk af van de latijnse tekst die in de Acta Sanctorum is opgenomen. De middelnederlandse tekst is geen vertaling, doch eer een samenvatting en navertelling van de latijnse tekst[1], met een korte, uiteraard zelfstandige, toevoeging omtrent de verering van St. Poncianus te Utrecht. De toevoeging is typerend voor het slot van een getijdenlezing.

Bij de transscriptie van de in twee kolommen geschreven teksten is in de hier geboden publicatie steeds letterlijk de originele tekst gevolgd. Leestekens zijn niet dan zeer spaarzaam ingevoegd. De indeling der zinnen is nauwkeurig overgenomen; een enkele keer is een nieuwe alinea begonnen, waar dit in het origineel niet geschied is. De opschriften der teksten alsmede de beginletters der teksten zijn in het origineel gerobriceerd. Voorts zijn de letters waarmede een nieuwe zin begint in het handschrift meestal met rode inkt aangeduid of aangevuld. Verbeteringen in de teksten zijn betrekkelijk zeldzaam; soms zijn zij met een andere - eventueel latere - hand aangebracht of op ingestoken strookjes papier toegevoegd.

1 Acta Sanctorum, Januari; I, p. 933. Vergel. voorts B.H.L., II, p. 1003. (nr. 6891, 6892).

I
Sancte Werenfridus des hiligen priesters legende.

(bl. 20^{r}) Doe onse Here ende gesontmaker die sonne der rechtverdicheit, die radien sijnre claerheit doer al die werlt wolde verlichten liet hi op gaen ontellike steernen dier selver claerheit wide ende side over al die werlt die mitten lichte der doechden verdriven solden die duusternisse des ewigen nachtes. Want als die sonne onder gaet plegen die steernen die werlt toe verlichten, des gelikes na dien dat die sonne der rechtverdicheit toe hemele was gevaren hevet[a] hie gesant die hilige leerres die daer sin als steernen des firmamentes[1]. Op dat sie mitten lichte hoerre predicacien al dat menschelike geslechte verlichten solden. Welker seer vele Irlant of Scotlant der werlt hevet voert gebracht, somige hevet oec Britania ende Northumbria verdient voert te brengen. Onder welken die hilige vader Willibrordus is voert gecomen als een seer claer morgensteerne onder die ander steernen wes schijnsel ende claerheit en hevet geen cleyn deel van der werlt verlichtet want overmids gave sijnre hiliger leren heeft die Vrancrijc verhoget ende die wreetheit der Vriesen hevet hie mitten sweerde des woerdes Gods getemmet. Mer na dat hi alle dinc had achter gelaten ende had op gesat pelgrymmaedse te wanderen, sancte Werenfridus die in den selven lande als in Engelant geboren was, en volchde niet allene die exempelen des saligen Willibrordi mer hi volchde hem oec mitten lichaem. Aldus liet hi achter om die minne Gods sijn lant sijn olders[b] ende volchde nae die voetstappen des guedertiernen vaders. Hie vercoes hier mit hem eens pelgryms leven te leiden op dat (bl. 20^{v}) hie verdienen mochte mit hem deelachtich te wesen des ewigen vaderlandes. Doe dan sancte Willibrordus uuter voersienicheit Gods sinen bisscopliken stoel toe Utricht gesat had ende voer sach dat die hilicheit deses mans velen menschen solde vorderlic wesen beval he hem eene kerke eens dorpes Elste ghenoemt te regieren dat in sinen kreesdom gelegen was ende was hem een weynich hier toe voren van coninc Karle gegeven[2]. Der is eenrehande eylant vol volckes die Betu genoemt die mitten reyvier

a In Ms. tweemaal *hevet*, waarvan éénmaal doorgehaald.
1 Dan. 12:3.
b Het eerste deel van deze zin tot *olders* is met een verwijzingsteken aan de voet van de pagina bijgeschreven.
2 O.B.U., I, no. 36.

des Reyns al om ende om besingelt is in wes middel is dat voer genoemde dorp gelegen. Dese eerwerdige vader nam dan an mitter hulpe van Gode dese kerke te regieren als sijn geestelike vader Willibrordus geordiniert had, geen tijtlike eere hier in soekende mer meer onderdanich wesende den geboden des gotdienstigen vaders. Wat meer. Die oefeninghe der older dwelinge wart te samen vernyelt ende der waert een ander tempel opgericht, die stede wart haestelike gehiliget Christo ende sinen hiligen. Aldus wart dat volc overmids sijnre hiliger predicacien gehiliget, die toern Gods wart gesachtet over dat volc. Die salige Werenfridus als een voersienich scaffenaer den die Here gesat hevet over sijn huusgesinne hevet den volc des Heren overvloedelike an gedient spise der saliger leren, want dat hi mitten woerden leerde vervulde hie mitten werken. Dat hie mit saliger berespinge vermaende toende hie mitten seden ende exempelen. Want hi was boven maten begavet mit bewi (bl. 21[r]) singe vele gueder werken in oetmoedicheiden. Niement toe geliken in ontfanginge der armer is hie allen menschen na te volgen, sachtmoedich in den gemoede, suete in sijnre uutsprake, onverciert in den habijt, van buten behagelic van aensicht, stedich in sinen gebede, neernstich die hilige scrijft stedelike te lesen ende te overdencken. Van sonderlinger cuysheit ende puerheit ende mit alre eerbaerheit der seden was hie verciert. Hie was een weder maker der mistrostiger, een troester der droeviger want mitten droevigen was hie droevich, mitten sieken was hie sieck. Ten was desen hiligen man niet genoech dat hie allene dat volc des dorpes ende daer omtrent den Heren solde winnen. Mer die kerke die daer getymmert was in den dorpe Westerwoert[1] genoemt die daer gelegen is an den soem des Rijns ontfenc hie van den voerseiden bisscop te besorgen ende te regieren. Want dese salige man plach heymelike bi hem selven dages ende nachtes te overleggen wat die scrijft der waerheit den hiligen leerres belavet seggende: Mer die daer geleert sin sullen blencken als dat schijnsel des firmamentes ende dier vele leren totter rechtverdicheit als steernen in der ewiger ewicheiden[2]. Sonder merren dese man Gods mitten hemelschen sweerde manlike begordet ende gewapent began weder te tymmeren datter in die insettinge der hiliger vaders versumet ende vervallen was ende datter vernijet was, regierde hie gotlike ende salichlike, want hie beweyde ende bou-

1 Westervoort, ten O. van Arnhem.
2 Dan. 12:3.

de die herten des volckes mitter geestliker ploech (bl. 21[v]) ende seeyde daer voert in niet spaerlike dat saet des hiligen ewangeliis want die spaerlike seyet die sal oec spaerlike meyen[1]. Soe wat tijtlikes guedes hem ten handen quam enter dat hem gegeven wart ofte dat hie van den arbeide sijnre hande ontfenc en wolde hie niet bi hem holden boven sijn sympel noetdruefte, mer doer der armer hande sande hijt in die hemelsche scatten daer die dieve niet op en graven noch en stelen ende noch roest noch motte en verteren[2]. Doe dese hilige man dese ende deser geliken volcomeliken lange tijt had volbracht was daer an staende die tijt sijnre ontbindinge op dat hi na volbrenginge deser tijtliker ridderscap verdienen mochte in te gaen dat pallaes des hemelschen conincs gecroent te werden. Want hie en ontfruchte niet weder tot sinen Heren te comen mit enen gedubbelden ponde dat hem bevalen was, wien weder sonderlinge van onsen Here is toe gesecht daer niement van ons an en twivelt. Eya guede ende getrouwe knecht want ghi in weynich hebt trouwe geweest so sal ic u boven vele dinge setten, gaet in die vroude dyns Heren[3].

Aldus soe beviel dese hilige man in dat dorp Westerwoert daer voer van geruert is ende wart gequellet in den lichaem mitter sagen doe hie gecomen was tot rijper oeltheit. Hie began in den lichaem toe gebreken na dat hie hem voelde in den geest gesterct te werden. Doe liet hie tot hem comen gotfruchtige manne beide geestelic ende werlic ende als een guet hierde waer scuwede hie sie voer die lagen des helschen (bl. 22[r]) wolves ende stercte sie in den gelove ende apenbaerde hem dat hie ter stont solde verscheiden van den lichaem. Niet lange hier na vri van alre onreynicheit der sonden, verciert mit voelheit der verdiensten voer uuten kerker des lichaems ende sal sonder einde hem salichlike verbliden in den Heren. Wie kan begripen wat daer suchtens ende screyens was sijnre gueder ondersaten. Ende hie was dien wal te rechte seer te bescreyen die van ons nu oetmoedeliken is te eren ende an te ropen. Doe die hilige siele liet den last des lichaems worden alle die gene die daer ommetrent stonden vervult mit sueticheit, also wonderliken roekes dat sie daer mit apelike becanden dat die siele des hiligen mans overmids die hande der hiliger engelen gevoert wart totten hemelschen sael. Ter stont als dit geruchte doer dat lant verbreidet wart

1 Galaten-brief 6:7.
2 Matth. 6:20.
3 Matth. 25:23.

quam daer al dat volc drovende ende alle die betikers[1] quemen den Rijn neder al screiende ende wenende. Doe sie dus drovich stonden om dat dode lichaem hoers pastoers ende patroens hadden sie onderlinge woerde van der groven des lichaems die den volke een sake gaf groter twijdracht. Die betekers seiden dat men dat hilighe lichaem toe Elst solde vueren ende dat men daer in sijn eigen stede die eerde der eerden bevelen solde. Want sie seiden: doe hie leefde was hie onse pastoer ende nu sal hie voer Gode onse ewige voerbidder wesen. Hier en tegen seiden hoer wedersaken dat ander deel des volcs. Wal te rechte seiden sie sal hier sijn lichaem rusten daer hie sinen geest wolde (bl. 22^{v}) geven. Latet u genoech wesen dat ghi hem hier in der tijt hebbet gehadt levendich den wij ons verbliden nu in den lichaem doot te hebben. Dat hie mit u omgaende volbracht hevet u lerende, dat sal hie bi ons nu rustende vervullen in den hemel regnierende. Doe dat volc mit desen woerden lange tijt onderlinge was twistende somige van den priesters rijper van rade seiden aldus. Wij lesen van der arcke des testamentes des Heren die voer tijdes gebracht was in gevangenisse dat die die sie gevangen hadden dieselve arke op enen nijen wagen satten ende spanden daer twie koen an welker kalver te huus beslaten weren op dat van hen die wagen mitter arcke van der voersienicheit Gods weder om gebracht solden werden, dat al soe geschiet is[2]. Laet ons na deser manieren dit werc oec proven. Brenget dat hilige lichaem haestelic te scepe ende ist dattet scip sonder stueren ofte royen van hem selven over den Rijn vaert, so ist apenbaer ons allen wat sijn wille is. Daer en boven laet ons oec noch toe maken enen nijen wagen mit tween koen die te huus kalveren soeken op dat men daer[a] dat hilige lichaem op leggen mach ende brengent daert God wiset. Dese raet behagede rechtevoert hen allen ende sie gaven hier te samen consent toe. Sonder toeven waert terstont een scip bereidet ende sie brochten die baer mitten hiligen lichaem mit psalmen ende lovesange totten oever ende sattent mit werdicheiden int scip, mer sie en lieten genen menschen int scip blyven. Een wonderlic dinc dat selve scip satte hem selven so recht over an die ander side dattet hem allen daer in apenbaer was dat het van den hiligen engel gestuert wart. Ter stond doe die gene die daer omme ston (bl. 23^{r}) den dit sagen, soe laefden sie al te samen mit eenre stemmen Gode die hem geweerdicht

1 Bewoners van de Betuwe.
2 1 Samuël 6:1.
a Hs. tweemaal *daer* waarvan het eerste is doorgehaald.

hevet bi so danen teiken toe toenen die verdienste sijns knechtes. Doe gengen sie noch toe nae der manieren die voer gesecht is ende namen enen nijen wagen mit tween koeen ende setten dat hilige lichaem daer eerweerdelic op. Wat meer, die koen die nije yuck gegaen en hadden toegen so saetlike den wagen voert of sijt altoes gedaen hadden ende vergeten te samen hoerre kalver, noch sie en dweelden niet doer enige omwegen mer gengen doer den rechten wech ende brachten dat hilige lichaem toe Elste mitten geselscap der hiliger engelen als te geloven is ende des volckes Gode danckende ende lavende. Doe wart daer die costel scat mit alre weerdicheit alset beteemde begraven. Oec sol geschieden in dier selver stede overmids bede ende verdienste des hiligen mans vele teikene ende mirakelen hent huden tot desen dage toe.

II
Van Sancte Lebuijnus[1].

(bl. 241[r]) Sancte Lebuyn was uut Engelant geboren ende hie sette op in sijn herte dat hie over die see wolde varen bedevaert. Ende overmids Gods gheleide soe quam hie tot eenre stat voer tijdes Wiltenborch ende nu Utricht genoemt. Ende hie vant daer enen hilgen man Gregorius[2] genoemt in der selver stat biscop ende hie ontbant dien sine bedevaert. Ende doe die hilige biscop verstont ende mercte dat hilige opsat des hiligen mans verblide hie hem in den Heren ende stuerde hem toe eenre stede die hem was vertoent van Gode bi der Ysselen gelegen om daer toe predicken den francsoysen ende den sassen den hiligen ende onverwinliken naem des Heren. Ende hie gaf hem mede enen eersamen man geheiten Marcellinus[3] die sancte Wilbordes discipel had geweest. Doe sancte Lebuijnus quam mit sinen gesellen totter stede die hem van Gode vertoent was. Doe lach hie toe herbergen toe eenre weduwen huus die Abrahilda[4] heite des dages genc hie predicken ende leeren dat volc ende[a] des nachtes was hi in sijn herberge. Ende somige van den volcke hoerde hem geerne ende somige worden verstuert ende maecten vele verstueringe onder den volcke ende calden op hem al smeelic. Mer sancte Lebuyns en ontsach niet des volcs wreetheit mer hie arbeide stedelic in dat ewangelium toe predicken ende bewisede hem mit waerachtigen woerden dat sie dienden den ydelen afgoden ende vergeeten den waerachtigen ende den levendigen God. Hierom worden vele lude geleert overmids sijnre hiliger predict ende sijnre hiliger leer ende gueder wanderinge, want (bl. 241[v]) hie was al te suete ende treckelic van woerden ende daer om geloveden vele lude in onsen Heren Jhesum Christum. Ende want sie hem lief hadden so tymmerden sie hem een bedehuus ten westeinde van der Ysselen[5].

1 Zie R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, (1957), I, p. 38. Vergel. ook Werner Rolevinck, De laude antiquae Saxoniae nunc Westphaliae dictae, (ed. H. Brücker, 1953), p. 60/64.
2 Vergel. R. Post, o.c., p. 37.
3 Vergel. R. Post, o.c., p. 38.
4 Vita Lebuini antiqua (M.G.H.S.S. XXX, 2, p. 792) heeft *Abarhilda*.
a In Hs. tweemaal *ende*.
5 Bij Wilp, aan de linkeroever van de Yssel, ten Z. van Deventer. Wilp wordt genoemd in de Vita Lebuini antiqua.

Niet lange daer nae wart hem getymmert ene eersame kerke totten oesten in der selver Yselen in der selver maget Marien eere. Ende hie offerde hem stedelic daer den Heren mit waken ende mit devoten gebede tot eenre offerhande den Heren. Ende daer spisede hie mitten broede des hemelschen woerdes al die gene die tot hem quamen.

Doe verwecte die olde viant die een benijder der doechden is grote mormeracie onder die lude. Want hie sach dat bi sancte Lebuijnus vele lude Gode worden versellet. Daer om riepen sie ende seiden: wie is dese kokeler die die gedachten verkeert ende die sinnen bedrieget ende onser lude gewoenten verkeert en sie di niet dat hie vele van onsen luden dwaes heeft gemaect. Hier om doet hem sueken ende veriagen ende levendich bernen eer wi alle van hem verkeert werden. Altoehant liepen die lude als verwoede honde ende verbranden dat huus Gods ende verdreven al die kersten menschen veer van daer. Nochtant en liet sancte Lebuijn niet af te prediken dat gelove Jhesu Christi. Doe waren die sassen noch heiden sonder eniges coninges of heren regiment. Mer sie plegen te setten alle iaer nae horen willen uuten besten van hem uut eenre yegeliker steden XII richters die eens des iaers vergaderden op een stede geheiten Merclo[1] ende hadden daer raet mit malcanderen ende setten ende sloten ende apenbaerden daer des gemeynen landes beste ende (bl. 242[r]) orber.

Hier om want sancte Lebuijnus dit wiste dat dese raetslude daer wesen ende vergaderen solden, soe wolde hie daer gaen onder die raetslude ende apenbaren hem den willen Gods tot hoerre salicheit.

Ende niet veer van dier stede daer dese raet was woende een guet man die Volbert heite ende die had sancte Lebuijn alte lief ende was sijn sonderlinge vrient in sinen leven[2]. Dese guede man sat op een avent tijt in sinen huse mit sinen wive ende mit sinen soen ende calden mit droefheit van sancte Lebuijnus. Want sie hadden op gesat ende overdragen wie sancte Lebuijnus crege die solden doot slaen om dat hie Christo predicte ende ene nije ewe leerde ende hoer olde ewe verniete ende sie meenden dat dit sancte Lebuijnus niet en wiste ende sie hadden anxt dat sie hem crigen solden ende doden. Ende Volbert seide: ic wolde dat wijen hier hadden mit ons. Als sie aldus seten ende calden so hoerden

1 Bedoeld is Markelo in Westfalen, aan de Weser.
2 Vita Lebuini antiqua; *Folcbertus*.

sie dat die honde blaffende worden. Doe seide die vader: Och of Wijnken daer waer. Doe liep die soen ende stilde die honde ende doe sie vernemen dattet Wijnelt was doe worden sie alte blide. Ende die vader vuer op ende grepen om den hals ende seide: Lieve Wijnelt vrient weest willecoeme wat bedudet dit dat ghi aldus laete hier tot ons coemt hoe ist mit U. Hie antwoerde: het is guet, ic wil hier gaen tot desen raetsluden daer sal ic ene baetscap doen. Doe seide Volbert: ic bid U lieve Wijnelt dat ghi daer op dese tijt niet en gaet. Want sie sint alte seer op U verbolgen. Want sie seggen: hoe come wi an dit schiemael[l] dat hier omme lopet, latet ons doot (bl. 242[v]) slaen[a] want het maect onser vader settinge toe niete. Daer om bid ic u lieve Wijnken blivet hier mit my op dat sie u niet en crigen noch en doden. Ic heb ene heymelike stede die is tot uwer behoef daer wil ic u wal verbergen ende al dat ic heb dat is tot uwen besten. Hie antwoerde: Ic wil daer gaen ende doen mijne baetscap als mi geheiten is. Die guede man seide: sie sult u doden. Hie antwoerde: die gene die my daer gesant heft die sal my wal bewaren ende verlosen uut horen hande. Doe Volbert sach dat hijs hem ontraden en conde doe seide hi: soe wil ic mit u gaen. Des morgens stont hie vroe op ende genc mit hem derwert op dat hi wolde sien of hem yement yet misdoen wolde. Ende doe hie onder die vergaderinge des volcs quam doe seiden die somige: Siet nu coemt dat fantascus echter wi willen hem doden. Mer somige anderen seiden: Neen wi willen sine woerde horen. Doe dede hie sinen mont op ende genc staen in dat middel van hen als eene (bl. 243[r]) eersam persoen mit enen minliken engelschen aensichte. Ende hie was gecleet als een dyake ende hie had een gulden cruce in sijnre hant ende hie maecte ene ghestille ende sie hoerden alle na sinen woerden ende hie dede sinen mont op ende seide: O onsinnige lude die Here scepper des hemels ende der eerden ende alre dingen is een waerachtich God ende hevet ons allen gemaect. Mer die gelikenisse welke ghi meent Gode toe wesen dat sin golt ende silver ende metael, stenen of holt sonder leven of gevoelen, die hem selven of yement anders niet helpen en mogen. Hier omme die Here Jhesu Christus wes creaturen ghi sijt die hevet mi tot u gesant opdat ghi penetencie sult doen ende bekeert sult werden tot hem. Ende doet ghi dit ende werdi ghedoepet ende holdet sine gebode so sal hie u verleenen vrede ende genoechlicheit

1 Spook. De latijnse tekst bij Rolevinck heeft: *Fantasma*.

a Hs.: *slaet*.

ende tijtlic guet ende hier namaels toe gebruken die ewige blijtscap. Mer versmaedi sine vermaeninge soe wetet dat u nakende sin grote pinen ende tribulacien. Want God hevet voer geordiniert hier toe comen enen sterken ende vreemden coninc om toe morwen die hertheit ende die hoverdie uwer herten. Ende uwer een deel verderven mitten sweerde ende somige mit armoeden ende somige mit ellenden. Doe dit ende des gelikes dese hilige man seide doe begonden sie toernich toe werden ende vol van quaetheiden toe ropen ende smeelich op hem te spreken. Ende toegen staken uuten tunen ende kortten sie ende (bl. 243^{v}) om hem toe doden. Mer onder desen waren somige wise manne die daer voer waren ende onder des dat sie so cammelden soe wart hie van den engelen genamen ende vuerden hem uut horen ogen dat sie hem niet en sagen. Ende ene die geheiten was Buto die die eersamste was van hen allen ende stont in die overste stede ende seide aldus tot hen: O ghi wise lude hoert my, dicwile sin tot ons gecomen die noertmans slaven ende vriesen ende veelre lude baden welke wij in vreden ontfengen ende als sie hoer baetscap gedaen hadden hebben wi sie mit ghiften eerlike weder toe huus gesant. Mer nu hadden wi bi na den bade des alre oversten gedodet ende enen versmaeden doot hebben an gedaen die ons gebracht hevet die baetscap des levens ende der ewiger salicheit. Mer die gene die hem gesant heft tot ons die heeft wal getoent sine mogentheit ende hevet hem vele gegeven want hie hevet hem verloest uut onsen handen. Ende ic seg u dat ghi sonder twyvel waer sult vinden dat hie ons dreygende gesecht hevet van onsen coninc dien wi hier naemals sullen crigen. Doe sie aldus berespet worden ende verveert doe worden sie wat gesachtmoedicht. Ende doe sloeten sie uut gemeenen rade hem voert meer niet te hinderen. Mer dat hie vryliken mochte varen waer dat hie wolde. Hier om doe sancte Lebuijn sach dat hie niet en conde crigen die palme der martelien welke hie seer begeerde holdende sijn gemoede vol van minnen onghebreckelic volbrachte hi neernstelic sine sendinge van Gode gesat. Wie (bl. 244^{r}) mach vertellen hoe menich mensche overmids sijnre predicacien van hoerre quaetheit hie bekeerde.

Hiernae creech hie die colde ende voer hie[a] toe Gode des dages voer die ydus van november ende sijn lichaem wart mit betemeliker eren begraven in die kerke der deventerscher

a In Ms. doorgehaald.

haven, daer werket onse Here vele mirakele overmids sancte Lebuijns bede[1].

Het is te merken dat Deventer genoemt is nae enen mogenden man geheiten Davo die sancte Lebuijnus grote vrient was in sinen leven.

Sancte Lebuijnus woende toe Deventer in die Ossenstrate daer had hie een huus daer starf hie in an der colde. Ende doe hi sieck lach quemen die scepen tot hem ende beden hem dat hie mit sinen gebeden an God hem somige punten wolde verwerven ende in somigen wart hie verhoert. Mer in enen dat sie[a] alte geerne hadden gehadt verstuerde sine maget die tot hem in die camer quam doe hie mitten engel sprac doe wart hie des engels quijt ende cort daer na sterf hie an der colde so dat sie op dat punte geen antwoerde en cregen als op die ander punten des sie drovich waren.

1 Deze alinea ontbreekt in de Vita Lebuini antiqua; de beide volgende alineae uiteraard ook.
a In Hs. *dat sie* tweemaal.

III
Sancte Bonifacius legende, bisscop ende marteleir mit sinen ghesellen.

(bl. 195[r]) Nae dien dattet gloriose volc der engelschen hadde ontfangen overmids der leer sancte Gregorius den pawes van Romen den kersten gelove[1], die lange tijt te voren was geapenbaert over al die werlt. Vele menschen van den selven volcke worden ontsteken mitten vuer der gotliker minnen alsoe seer dat sie niet allene die weelden deser werlt en versmaden, mer sie lieten oec lant ende hoer olders, want als sie dat deden soe volgeden sie der stemme der gotliker vermaninge der waerheit seggende in den evangelio: Soe wie achter latet vader of moeder, suster of broeder of wijf of kinder of huus of lant om mijnen name hondertvolt sal hie weder ontfangen ende dat ewige leven sal hie besitten[2]. Van dier menschen getale was een (bl. 195[v]) man Winfridus[a] geheiten van sinen kintschen dagen Gode devoet ende van den edelen geslachte der engelschen geboren[3]. Die nae der stemmen ons Heren hoerde die segede: Wie niet achter en laet alle dinck dat hie besit die en mach mijn discipel niet wesen[4]. Hie achter liet om die minne Gods alle dinck ende volgede niet min mitten werken dan mitten gelove Christum den milden gever der lone des ewigen levens. Want hie versmade alle hoecheit rikeliker eren ende achter liet die sonderlinge vrientscap sijnre olders. Ende uutverkoes hem een arm mensche ende een pelgrym te wesen in deser werlt. Op dat hie mochte werden een mede erfgename Christi ende deelachtich in den leven dat toecomende is. Als die hilige man dese dinge in sinen herten op sette ende wal hoerde die scrijft die secht: Die hoert die segge comet[5]. Alle die hie mochte totten opsette alsoe

1 Vita tertia Bonefatii (ed. Levison), cap. 1: Postquam gens Anglorum inclita per sancti Gregorii Romanae urbis pontificis dogmata christiani nominis perceperat fidem.... De hier uitgegeven tekst volgt in de eerste helft (zie hierna p. 40, n. 2) de tekst van de Vita tertia in een bijna volledige woordelijke, vertaling; soms is de vertaling enigszins verkort.
2 Matth. 19:29.
a In Hs. doorgehaald *Wijfric*, boven de regel verbeterd in *Winfridus*.
3 Vita tertia Bonefatii, cap. 2.: De quorum numero fuit quidam vir nomine Winfred, ab ipsis cunabulis Deo devotus nobilique prosapia Anglorum oriundus....
4 Lucas 14:33.
5 Apocalypse 22:17: Qui audit dicat: Veni.

groter salicheit vermanen noede hie mit sachter vermaeninge tot hem ende mit hem te gaen. Ende rechtevoert nam hie Christum tot enen geselle ende began mit sinen vergaderden broeders den wech mit vrien willen te wanderen. Als hie doer die lantscappe des rijcs des landes gewandert had[1] quam hie totten over des ebbenden meers. Ende daer genc hie in eene scip ende oversegelde dat meer alsoe lange dat hie quam in den Rijn. Mer van geleidinge des Hiligen Geestes quam hie totten slote dat nu is genoemt Utricht[2] ende in den olden tijden Wiltenborch genoemt. Ende in den selven tijden wanderde doer die stede sancte Williboert van de voer geseide volke der engelscher geboren mit manlicheit (bl. 196[r]) ende predicte daer dat woert Gods sonder opholden den vrieschen volke dat doe nijelings bekeert was totten kersten gelove. Mer als hie vernam dat die man van soe groter hilicheit quam in dat lant rechte voert wart hie verblidet van sijnre toecoemst ende ontfengen mit groter vrouden ende eren. Want hie began hem toe vermanen mit saligen vermaeningen dat hie hem helpen wolde in den werken der predickinge. Ende opdat als sie beide neernstich waren dat sie dan dat vriesche volck mochten brengen van den dienste des bosen geestes totter onderdanicheit Christi. Want dat volc was noch nije in den gelove ende mit blinder herten diendet den afgoden ende den duvelen ende en wisten niet den wech der ewiger salicheit. Wes saligen rade ende dien gebaden der vaderliken vermaeninge was die devote man rechtevoert gehorsam ende halp hem sonder opholden XIII iaer sine kerke regieren. Ende uutraden also vele als hie mochte die onreynicheit der afgoden. Mer die godsmensche sancte Willibrordus, want hie en sach toe soe danen dienste seer koene ende nae der stemmen ons Heren sympel als een duve ende wijs als een serpente[3]. Ende doe begeerde hie hem enen bisscop toe[a] maken ende toe setten tot enen medewerker in der selver provincien. Welker begeerten hie seer contrarie was ende sechde weder om mit oetmoediger stemmen dat hie onweerdich waer der weerdicheit alsoe groter eren. Ende dat hie niet oelt[b] genoech en waer den graet der bisdomheit an te nemen. Mer want die vol

1 Vita III, cap. 3.
2 Vita III: Trecht.
3 Matth. 10:16.
a In Hs. *te* doorgehaald.
b In Hs. doorgehaald *wijs*, boven de regel verbeterd in *oelt*.

gotlike (bl. 196[v]) man Willibrordt[1] leerde van inspreken des Hiligen Geestes dat hie in meerre eren verheven solde werden consentierde hi sinen willen ende lieten gaen toe Romen na sinen willen[a]. Wien die salige pawes Gregorius die ander na den eersten Gregorius ontfenc mit weerdicheit, ende leerde van sijnre vercallinge die maniere sijns geheelen willen. Mer als die salige Gregorius sach die hilicheit sijns opsettes ende ondervant mede sine vroetheit, soe badt hie hem haestelike mit groter minnen, ummer oec hie geboet hem van machte der pawescap dat hie solde gaen over die geberchte[2] ende in den lande daer alremeest ware opgegaen die ongelove dat hie en daer mit sijnre saliger leer te gronde solde uutraden. Hie was onderdanich den geboden des pawes ende gebrukede der uutsendinge. Ende genc tot dien van Doringen[3] ende van Hessen ende verwandelde mitter leer des hiligen ewangeliis ende mitter hulpe des Hiligen Geestes hoer seden. Die ongelovigen vernyelde hie ende alsoe vervulde hie koenlic dat werc des Heren dat hi begonnen hadde. Doe hie alsoe dese dinge had gewracht[4] so overvloiede dat geruchte des hiligen mans over al Vranckrike, want hie den ongelove in den lande had uut geradet. Rechtevoert began hem die gloriose coninc Karlo van Vrancrike mit groter beden te bidden mitten anderen princen des selven rikes ende mit consente des selven volcs dat hie echter wolde wanderen toe Romen ende ontfangen van den pawes die benedictie dat hie een biscop worde. Mer die hilige man weder stondet lange tijt ende seide hie waer des (bl. 197[r]) onweerdich dier eren alsoe groter weerdicheit. Mer ten lesten wart hie verwonnen van den gebede der princen ende wanderde anderwerf te Romen. Die pawes ontfengen mit eerweerdicheit. Ende nae der begeerten des gloriosen Karles van Vranckrijc ende den anderen princen des selven rikes ordinierde hie en in enen archebisscop ende gaf hem om sine guede werken den name Bonifacius. Ende als hie en alsoe had van der macht des stoels van Romen verhoget, sande hie en anderwerf[b] weder om tot dien werken dat hilige ewangelium te predicken. Mer als die hilige Bonifacius een toecomende marte-

1 Vita III: cap. 4.
a In margine bijgeschreven *toe versoeken die kerke der hilligher apostelen*.
2 Vita III: ultra Alpes.
3 Vita III: ad Thuringos et Hessos.
4 Vita III: cap. 5.
b In Hs. doorgehaald *weder*.

laer[1] quam weder omme toe Karlo den coninc van Vranckrijc, soe beval hie hem onder sine hulpe ende van sinen consente predicte hie dat woert Gods doer Doeringen ende Hesser lantscappen.[2] Mer niet lange daer nae starf coninc Karle en sijn gloriose sonen Karlomannus ende Pijppijnus ontfengen dat rike hoers vaders. Die twie mitten bisscoppen ende mitten anderen prelaten der hiliger kerken in den rike vergaderden enen seent ende[a] den hiligen bisscop Bonifacius maecten sie archibiscop to Mens[b]. Mer doe die hilige man Bonifacius sach dattet weynich was die dat woert Gods voertbrachten, als men leest in der hiliger scrijft: die bou is groet, mer der werclude is weynich[3], soe vergaderde hie als een wijs arsater[4] volheit der crude opdat hie mochte gesontmaken die wonden der sielen. Alsoe vercoes hem die vroede wercman vele meisters der sielen. Want somyge verkoes hie uut sinen (bl. 197[v]) volcke, somige uuten rike[5], somige oec uuten lande van Hibenyen opdat sie hem bistonden medewerkers in den wijngaerden[6] des Heren[c7]. Mer daer nae bi corten iaren gesciedet[8] dat die hilige bisscop Willibrordus was van deser ellende opgevaren totten hemelschen vaderlande overmids saliger doot. Rechtevoert als hie dat vernam suchte hie swaerlic om den doot soe groten mans, ende onder den seer swaren drucke ende diepen versuchten quam hem in sine gedachte dat hie haestelic solde vergaderen die clercken. Ende sonder vertreck quamen toe samen die biscoppen ende al die clercken mit hoerre alre consente ende mit rade des conincks Pijppinus die doe want sijn broeder Karlomannus was gestorven was coninc geworden, vercoes hie den eerbaren man Lul

1 Vita III; cap. 6.
2 Vita III: per Thuringiam et Hessorum regionem.
a In Hs doorgehaald *deden*.
b In Hs. doorgehaald de woorden *overste stede sijns rikes grotelike sitten*. De woorden *sie archibiscop to Mens* zijn in margine bijgeschreven.
3 Matth. 9:37.
4 arts.
5 Vita III: ex parta Franciae.
6 Matth. 20:1.
c In Hs. volgt hier een doorgehaalde passus: Dan die waren dese als Wigbertus van Engelant, ende sancte Gregorius van den edelen geslechte van Vranckrijc. Ende die eerbaar Sturyn, Meygos, Willibaldus syn broeder. Wynbaldus ende vele andern die hoer namen te lanc waren bisonderlinge te vertellen.
7 Vita III heeft hierna de opsomming der medewerkers: Wigbertus, Gregorius, Sturmi, Lullus, Megingoz, Willibaldus, Winnibaldus, ‘et alii quam plures’.
8 Vita III, cap. 7.

in sine stede na hem te besitten dat bisdoem toe Mense. Mer den eerbaren man Sturyn maecte hie abt in dat cloester Foldien[1] ende geboet hem dat hie solde corrigieren die monicke des cloosters. Willibaldus maecte hie pastoer in eenre kerken[a] die Eustede[2] is genoemt. Ende Burgardus beval hie te regieren perrochien te Wirtenborch[3]. Ende Wigbertus maecte hie abt te regieren dat cloester dat Heresfelt[4] is genoemt. Ende alle dese dinge ordinierde die hilige Bonifacius[b] als een vroet (bl. 198[r]) tymmerman[5]. Ende nam mit hem een deel broeders ende genc in een scip ende segelde doer den Rijn ende quam tot Utrecht[6]. Daer wart hie weerdelic ontfangen ende versellede toe hem de hilige geselscap die sancte Clemens had vergadert[c]. ende predicte dat woert Gods overvloedelic den wreden volc der Vresen[7] ende stercte mit sijnre hiliger predicacien dat grote beghinsel des kerstens geloves dat van sancte Clemens was begonnen. Mer doe den hiligen man Bonifacius ende den toecomenden martelaer anstond dat loen sijnre pelgrymaedsen dat hie solde mitter duerbaerre doot van deser werlt gaen totten Heren, leerde hie overmids der genaden des Hiligen Geestes dat hie solde die crone der saliger martelien ontfangen. Mer want hem niet en gebrack dat bruloeftes cleet dat is die gotlike minne. Soe vercoes hie hem gesellen totter selver cronen der martelien. Somige van dengenen die hie daer vant, somige van dengenen die hie daer mit hem gebracht had die om Christus willen onversaget wolden an gaen den gloriosen doot der martelien. Mer als een wijs besorger dien die Here hevet gesat over sijn gesinde[8] besorgede hie sijn volc dat hem be-

1 Fulda.
a In Hs. is *kerken* boven de regel geschreven en *stede* in de regel doorgehaald.
2 Vita III: Hestede. (Eichstätt).
3 Vita III: Wircibarch (Würzburg).
4 Hersfeld.
b In Hs. doorgehaald *ende een toecomende martelaer*.
5 Vita III: Hec quoque beatus Bonifacius martyrque futurus ut sapiens architectus cuncta disposuit....
6 Vita III,: Traiectum.
c In Hs. is aan de voet van de eerste kolom hier toegevoegd: Ende annam die kerke van Utricht die sonder troest was te regieren in den name Gods, ende wart die ander archbiscop in den stichte ende berichtet eerlic ende wyslic sestien iaer lanc. In de tekst is hier doorgehaald: Mer hie bleef lange tijt in den stichte.
7 Vita III; cap. 8.
8 Lucas 12:42.

valen was, opdat wanneer sie genen hierden en hadden die sie bescermede na sijnre doot die gripende wolve vernyelden die scape coye des Heren. Soe geboet hie dat die hilige Gregorius daer wi te voren van hebben gesproken van wes doechden oec bi ons sin boeke[1] solde bisscop werden der selver kerken toe Utricht[2]. Als dese dingen ordinierlike waren geschiet[3] genc hie mit sinen uutvercoren gesellen als van geleidinge (bl. 198[v]) gotliker guedertierenheit quam hie mit sinen gesellen mit voerspoedigen wege in een water dat Alcmare[4] is genoemt. Ende quam in die steden[a] der Vriesen[b5]. Ende daer sloech hie op mit sijnre hiliger geselscap sine tenten. Ende sonder toeven nam hie toe hem die kerstenen die hie becande toe voren die bekeert waren in voertijden van sancte Clemente ende sterckede sie mit sijnre hiliger predicacien in den gelove[c]. Van daer genc hie gewapent mitten hemelschen sweerde geestelike mit sinen medebiscoppe Eobanus genoemt. Ende mit dier saliger geselscap wanderde hie doer al dat lant toe predicken ende te doepen ende te vernyelen ende te uutraden die doernen der afgoden. Ende ofriep dat dwalende volc van den dienste der afgode ende bekeerde sie[d] tot des oversten coninges gelove. Wat meer die predicker des hiligen ewangeliis vervullede mit sinen predicken dat ganse Vrieslant. Mer die lede serpente[6] die alle guet benijdet ende van beghinsel der werlt hevet altoes viant gheweest des menscheliken geslechtes verweckede[e] somige menschen van den wreden volcke die noch niet en waren verloest van den duvelschen ongelove. Als hoer knechten tegens den dienre Gods ende tegen sine gesellen want sie seiden dat sie liever wolden sterven dan achter laten die gewoente hoers landes. Rechte

1 Vita III: cuius etiam virtutum apud nos habentur volumia (n.l. vita Gregorii, autore Liudgero).
2 Vita III: Traiectensis ecclesiae.
3 Vita II, cap. 9.
4 Vita III: Alcmere.
a In Hs. doorgehaald *see*.
b In Hs. boven de eerste kolom hier toegevoegd *die genoemt sin Ostrote ende Westrote*.
5 Vita III: qui appellantur Ostroche et Westroche.
c In Hs. is hierna doorgehaald *Den nijen kerken gaf hie na wise der apostelen overmids opleggen der hande op hoer hoeft die seven gaven des Hiligen Geest*.
d In Hs. boven de tweede kolom hier toegevoegd *totten dienste*.
6 Vita III, cap. 10.
e In Hs. is dit woord boven de regel geschreven; in de tekst is hier doorgehaald *te scuyven*.

voert als dat die ridderen Gods gehoert[a] hadden gengen sie mit horen pastor blidelike ende haestelic tot enen dorpe dat Dockinge heitet daer sie becanden dat die doodslagers (bl. 199[r]) mit groter menichvoldicheit waren vergadert opdat sie doden solden die dienres Gods. Mer sancte Bonifacius vermaende sine gesellen ende seide: Staet manlike voer[b] die gelove Christi blivet eendrachtich in der hope ende wilt niet ontsien den genen die dat lichaem mogen doden mer niet die sielen. Mer[c] sie spreken eendrachtelic. Wi weten Vader dattu ende sancte Willibrordus ons dat hebben geleert dat wij daerom den gelove hebben ontfangen dat wi om Christus wille sullen onse leven geven. Want hie is gestorven an den cruce opdat hie ons verlosede mit sinen eygen bloede. Aldus vermanneden hem die hilige martelaers onderlinge ende gengen totter[d] stede Gode lavende ende benediende die sie voersien hadde totten ewigen leven ende dat hie sie daer toe had geordiniert dat sie mochten ingaen in dat hemelsche Jherusalem mitter segevechtinge[1] ende mede verbliden hem sonder einde mitten hiligen martelaren. Als dan anquam die dach des gloriosen strides[2] genc sancte Eobanus sijn medewerker ende medebisscop mitten anderen gesellen alse priesteren monicken ende dyaken[3] totter hiligen biscop Bonifacius, ende gaf hem raet dat hie in geenre wijs of en liete van volherdinge der hiliger predicacien, mer dat hie alsoe te trouweliker predicte dat woert Gods hoe vele te meer dat rasende volc wreder wart. Want in dien allen was een herte ende een siele ende sie en minden niet hoer leven hent ter doot[4]. Om alsoe groter vermaeninge wille[5] wart die hilige Bonifacius vervult mit onsprekeli (bl. 199[v])ker vrolicheit, hie greep an haestelic dat boec daer die woerde ons Heren in stonden ende began den verstuerden volke Christum toe predicken ende den wech der salicheit te toenen. Mer die moerdenaers mit horen leidsman den duvel die hem macht gaf ende coenheit

a In hs. is *hoert* boven de regel geschreven; in de tekst is hier doorgehaald *secht*.
b In Hs. is dit woord boven de regel geschreven; in de tekst is hier doorgehaald *op*.
c Hs. heeft *Eer*.
d In Hs. is *hiliger* doorgehaald.
1 Vita III: cum palma victoriae.
2 Vita III, cap. 11.
3 De Vita III noemt alle namen. (cap. 11, regel, 4-8).
4 Acta Apostolorum, 4:32, en Apoc. 12:11.
5 Vita III, cap. 12.

raserie te doen quemen gewapent ende wreet mit sweerden ende glavien overvallende die dienres Gods als gripende wolve over die scape ende doden die ongewapenden mit wreder doot. Ende sonder hoer wederspreken sloegen sij sie totter eerden. Mer die hilige martelaers bleven al onbeweget ende geven guet voer quaet ende verwandelden die benedijinge om die vervolginge. Die nederslagene levende ende stervende worden die verwinres ende offerden willichlic hoer lichame om Christus wille totten pinen. Want sie geloveden dat sie sonder vertrecken solden ontfangen weerdich loen die vroude des ewigen levens. Ende aldus volbrachten die hilige martelaers mit willigen gemoede ende mit geesteliker blijtscap mit horen bisscop die gl oriose martelie. Die martelaers Christi sin gepassijt[a] in den sesten dage der maent die men Junius noemt[1]. Ende alsoe beroveden[2] die onsaligen dootslagers die doode lichame tot hoere verdoemnisse. Ende deilden onder hem die clederen der hiligen, mer oec nemen sie die scriene daerin waren vele boeke, ende nemen oec die cassen mitten hilige doen daer sie in meenden te vinden ende in te wesen enen groten hoep goldes ende sil vers. Ende liepen totten scepen daer in was die dagelicsche spise der clercken (bl. 200[r]) ende der knechten Gods. Ende sie[b] vonden daer een weynich wijns die overgebleven was, dien namen sie mit hem mitten vaten daer hie in besloten was. Ende haestelic als sie bevonden hadden dattet wijn was, droncken sie en uut ende vervulden alsoe hoer gulsicheit ende vervulden die mage mitten wine. Ten lesten gengen sie toe rade van den geroefden guede. Ende van der wonderliker voersatinge des aelmechtigen Gods begonden sie te spreken hoe sie dat mochten deilen dat hem golt ende silver duchte wesen. Als sie lange tijt calden van der gewaender groter summe goldes ende al riede die kyvinge onder hen opgestaen was. En ten lesten worden daer viantscap soe groter twijdracht dat die

a In hs. boven de tweede kolom is hier bijgeschreven *in den iaer ons Heren VIIC ende LII*.

1 Vita III: Passi sunt autum sancti martyres Christi sub die Nonarum Iunii, regnante domino nostro Iesu Christo cui est honor et potestas in secula. Numerus quoque sanctorum martyrum qui cum beato pontifice Bonifacio passi sunt pro Christo quinquaginta duo. Tot hier is de Vita III bijna woordelijk en vrijwel volledig vertaald.

2 Van hier af gaat de tekst terug op de Vita Bonifatii autore Willibaldo; ed. Levison, p. 50, regel 20 en volgende regels. De vertaling wordt hier iets minder woordelijk dan in het voorafgaande tekstgedeelte.

b In Hs. is *en* doorgehaald.

bisinnyge scaer van raserien wegen hem deilden in tween deelen. Ende ten lesten worden sie vechtende ende wonden die ene den anderen wredelic mitten wapen daer sie te voren die hiligen martelaers mede hadden gedodet. Als dan een groet deel der bisiniger scaren was gedodet[1], soe liepen vroelic die gene totten gewinne dat sie mit scanden hoere sielen ende hoers levens hadden vercrigen. Hoe die wedersaken daer neder lagen die hem tegen waren over den begeerden scat, ende alsoe te breken sie die screene der boeken ende voer golt vonden sie boeke ende voer silver brieve daer in gescreven waren die gotlike consten. Ende want sie niet en vonden den scat des goldes ende silvers soe stroyden sie die boeken die sie ghevonden hadden een deel int velt. Sommige worpen sie int water, een (bl. 200^{v}) deel worpen sie ende verbergeden sie in menigerhande steden. Mer doch van der genaden des aelmechtigen Gods ende oec van gebede sancte Bonifacius des hogen bisscopes ende martelaers soe worden sie ongequetset ende onvervielt in langer tijt daer na gevonden ende gesant tot enen huse daer sie in sin tot huden te dage[2]. Orberlic ende salich der sielen van enen yegeliken die sie vant[3]. Mer die dootslagers quemen weder omme[4] te huus bedrovet an den verliese des gewaenden geldes. Ende ontfengen na drien dagen groten scade hoers guedes[a]. Mer oec ontfengen sie verlies hoers levens ende storven ende cregen also gelijc loen nae horen verdienten. Want die aelmechtige Scepper der werlt ende Wedermaker wolde wreken van sinen viande ende wolde pijnigen van sijnre vueriger ontfarmherticheit voer dat uutgestorte bloet sijnre hiligen om sinen wil. Ende werden verwecket van der nijer raserien der vriescher boescheit apenbaer doende aenbeders der afgoden sinen langen vertreckenden toern. Als die onversienige doodinge[5] der hiliger martelaers wart apenbaert doer straten ende stegen ende

1 Vita Bonif. auctore Willib., pag. 51, regel 10 sqq.
2 Bedoeld kan zijn het klooster Fulda. Tot dit vermoeden geeft de tekst van het Bonifatius-leven van het klooster Freckenhorst, dat op de Vita Willibaldo auctore en de Vita altera teruggaat, aanleiding. Ook in Hersfeld bevindt zich een boek, dat vermoedelijk aan Bonifatius heeft toebehoord. Zie over het Bonifatius-leven uit Freckenhorst, W. Jappe Alberts, Een middelnederlands leven van Sint Bonifatius, Arch. v.d. Gesch. d. Kath. Kerk, in Nederl., I, p. 366.
3 Toevoeging van de schrijver en vertaler.
4 Vita auctore Willib., pag. 51, regel 25 sqq.
a In hs. is dit woord bijgeschreven aan de voet van de eerste kolom
5 Vita auct. Willib., pag. 52, regel 4 sqq.

over al dat lant, ende rechtevoert doe die kerstene vernemen den lijfliken doot der martelaers vergaderden sie een groet heer ende geselscap ende quemen in die lantscappen te wreken daer na den doot der hiligen. Ende doden mit groter dootslachtinge die heidenen die[a] hem ontmoeten. Mer want die eerste heidenen niet en mochten wederstaen der dieften des heidenvolckes soe worden sie gekeert in die vluchte ende vielen neder mit groter (bl. 201[r]) slachtinge. Ende want sie vloen soe verloren sie dat leven ende daer toe al hoer guet ende hoer kinder. Ende als die kerstenen hadden gerovet der ongeloviger wive ende kinder knechte ende meechden trecten sie weder om toe huus wert. Ende also in wonderliker wise die heidenen die daer levendich gebleven waren also geperset mitten tegenwoerdigen quade ende worden verlichtet mitten lichte des geloven vermijdende meer die ewige tormenten ende die leeringe des voerscreven bisscops dien sie versmaden doe hie levede ontfengen sie verveert van de berespinge Gods doe hie doot was. Mer dat lichaem des hiligen bisscops[1] ende sijnre gesellen dier L II was int getal vuerden sie mit voerspoedigen winde ende segelden aver dat water dat Alcmaer[2] heitet. Ende brachten binnen corten dagen totter voerseider steden die Utrecht[3] heitet. Ende daer[4] worden sie mit sangen ende mit psalmodien ontfangen ende mit alre vresen ende eerweerdicheit begraven, in die kerke die gewijet is in die eer der hiligen Drievoldicheit. Mer[5] in den iaer ons Heren MCCC ende LXV in den sestienden dage dier maent die Junius heitet worden uut genamen uuter groter cassen daer in begraven was dat hiligedom der voerscreven martelaers. Somige hoer hoefde ende worden in een scrien dat bi der cassen staet opdat sie van den gelovige menscen worden te gueteliker gesien. Ende als men sie somtijt had gesien dat sie worden devotelike mit meerre staediger visentacien geeert tot (bl. 201[v]) ten lave des aelmechtigen Gods ende totter eren der voerseider martelaers. Ten leste quemen[6] scepe van Mense geestelike ende gelovige broeders in den Here uut gesant van den biscop Lul die een naecomeling was in den

a In hs. is dit woord aan de voet van de tweede kolom bijgeschreven.
1 Vita auct. Willib. pag. 52, regel 25 sqq.
2 Vita auctore Willib.: Aelmere.
3 Vita auct. Willib.: Trecht.
4 Deze zin is vertaald uit de Vita III, cap. 13, regel 12 sqq.: illic enim..... sepulta.
5 Deze passage is door de schrijver en vertaler ingevoegd.
6 Vita auctore Willib., pag. 52, regel 29 sqq.: Donec a Magontia.... Deze zin sluit aan bij '...in die eer der hiligen Drievoldicheit'.

stichte des hiligen bisscops ende martelaers Christi, dat sie solden brengen dat lichaem des hiligen mans totten cloester dat hie bi sinen levenden lyve tymmerde. Ende is gelegen bi den oever des waters dat Fulde is genoemt. Van dien was enen die de overste was van der geselscap die sonderlinge hiliger was ende leide een reyne suver leven Addo[1] genoemt. Dien beval hie sonderlinge die voer genoemde biscop die baetscap deser uutsendinge. Ende dat hie mitten broederen die mit hem gengen solde brengen dat hilige lichaam. Opdat te meer eren geschiede den hiligen man ende toe crachtiger waer dat getuych veelre menscen in dien dingen die sie sagen of hoerden. Als die eerbaer broeders[2] tot so hiligen geselscap quemen totter voer geseider stat, doe ontmoete men een hoep van volcke van der voer seider stat, daer sijt hoerden seide dat volck hoe dat daer een gebot was uut gegaen van den gloriosen coninc Pijppinus dat men dat lichaem des gloriosen bisscops niet en solde en wech vueren. Mer want die macht Gods meerre ende mechtiger is dan stercheit der menschen, soe wart daer gehoert een wonderlic ende allen menschen die daer bi stonden een gedachtich mirakel dat meer van engelschen werken gesciede. Ende die clocken van der kerken wart geludet sonder berueren mensce (bl. 202[r]) liker hande in een teiken der wech brenghinge des hiligen lichaems. Also dat sie worden mit haesteliker vresen begrepen ende mit bevinge verwonderden sie hem. Ende riepen dat men dat lichaem des rechtveerdigen menschen solde over geven. Ende doe wart hem overmids den gebode des voer genoemden conincs dat lichaem rechtevoert gegeven. Ende van den voer geseiden broeders wardet mit sange ende mit psalmen eerweerdelike in den dertich dagen sijns stervens gebracht tot sijnre stat toe Mense. Ende daer gesciedet[3] van der wonderliker voersienycheit Gods dat beide die baden die dat hilige lichaem brachten ende oec van veeren lande lanc ende breet vele mannen ende wiven die gelovich waren ende dienstachtich waren totten lichaem alsoe grotes mans. Mer die voer seide bisscop Lul des hiligen bisscops Bonyfacius nacomelinc die in dier tijt was tegenwoerdich in des conincs palaes ende en wiste niet van deser saken ende van der toecoemste des hiligen lichaems ende quam onwetende tot dier stat die wij voer genoemt hebben als onder den selven ogenblic der uren. Ende daer stont an al den genen die van buten gecomen waren of oec

1 Vita auct. Willib.: Hadda.
2 Vita auct. Willib., pag. 53, regel 11 sqq.
3 Vita auct. Willib., pag 54, regel 1 sqq.

den borgers der selver stat alsoe grote droefheit ende vroude als sie sagen den tijtliken doot des lichaems des groten bisscops bescreyeden sie dien sie verloren hadden. Ende geloveden dat hie ewelike solde wesen hem ende horen nacomelingen een toecomende patroen. Hierom om dese twee saken waren sie bedrovet van herten en brachten hem mitten priesteren ende mitten dyaconen ende mit al den clercken totter steden die hem (bl. 202^{v}) die Here voersien hadde. Ende legeden hem in enen nijen sarke in der kerken voer genoemt ende groven hem daer na der gewoenten. Ende doe sie alle dinge hadden redelike volbracht gengen sie weder omme ende worden sterker in den gelove ende quamen weder tot horen huse. Mer in der steden[1] daer sie dat hilige lichaem begraven hadden waren overvloedich voert an die gotlike gaven. Ende die gene die toe dier stede comen van gebede des hiligen lichaems mit wat siecten dat sie beseten waren vercregen beide des lichaems ende der sielen medicine. Alsoe dat somige al riede in den gansen lichaem doot ende bi nae al gestorven of sie den leesten geeste willen opgeven, die sint weder gesont geworden. Somige die blint waren waren ontfengen weder dat gesichte. Ende eene deel die beseten waren van den duvel ende die onwetende van herten ende bisinnych waren die vercregen daer na heelheit der sinnen ende quemen weder totter eerster gesinnicheit ende laveden ende glorificierden Gode die hem geweerdiget sinen knechte mit soe groter gaven sin geciert rikelic te begaven ende te eeren ende te glorificieren in tegenwoerdigen ende toecomenden tijden in der apenbaerre vertoeninge der myrakelen.

In den viertichsten iaer[2] nae sijnre martelien welke iaer wart gerekent dat sevenhonderste ende LV ste iaer van der gebuerten ons Heren. Mer hie sat in den bisdome XXXVI iaer VI maende ende VI dage. Ende also na der voer screvenre ordinancien in den sesten dage Junius der maent (bl. 203^{r}) geloent mitten segevechten der martelien genc hie totten Heren.

Een mirakel[3] dat men gedencken sal is te brengen totter memorien der menschen. Dat van den gloriosen coninc Pijppijnus is bevonden als sie seiden die daer tegenwoerdich waren[a], doe die mirakel gesciede. Ende dat is tot ons gecomen overmids

1 Vita auct. Willib. pag. 54, regel 24 sqq.
2 Vita auct. Willib., pag. 55, regel 8 sqq.
3 Vita auct. Willib., pag. 56, regel 12 sqq.
a In Hs. zijn deze beide woorden aan de voet van de eerste kolom bijgeschreven.

den eerbaren biscop Lul ende alsoe van hem gecondiget is dat men solde tymmeren in der stede daer voer tijdes op gestortet was dat duerbaer bloet des martelers Christi mit des volcs consente[a] ende een groet deel der Vriesen een graf maecten om der groten stuerynge wille der quader lude ende der bevinge van den gronde hent int hoge in maniger manieren onder hem hadden die ebbinge des waters des meers den loep der see. Ende oec verminringe vloeyinge der wateren. Op welck graf sie dachten te tymmeren ene kerke alset daer na geschiet is. Ende in der selver stede te maken ene woeninge[a] den dienres Gods. Mer als sie dit voerseide werck des berges gehele getymmert hadden ende volmaket hadden alle tymmeringe, ende sie toe hem selven waren gecomen ende disputierden onder hem dat die inwoenres in der steden des eylandes hadden gebreck des verschen waters dat binae al Vrieslant brenget beide den menschen ende den beesten seer grote swaerheit. Ene van dien van der ontfarmherticheit Gods die ambochte van der voechdien belijde na insettinge des gloriosen connings Pijppijn over die stede. Ende die een prince des werkes Addo[1] genoemt, ende hie nam mit hem sine gesellen. Ende (bl. 203^{v}) hie sat op sijn peert ende omme reet den berch ende hie sach an dat graf rechte voert eens knechtes peert trat van onvoersienicheit alsoe seer mitten vorensten voete in die eerde alsoe diepe dat hie mitten vorenste viel ende lach mitten knijen op ter eerden alsoe lange hent dat die snellesten ende die vroedesten haestelic of vielen van horen peerden ende uut treckeden dat peert dat mitten voeten in der eerden stack. Mer daer wart getoent een wonderlic mirakel ende al dengenen weerdich an te sien die daer tegenwoerdich waren. Daer ontspranck een suete ende onsprekelike claer fonteyne alte male van sueten water in den smake buten der gewoenten des landes is ende vloiet doer onbecande gange der eerden doergaende. Alsoe dat het schijnt een grote reviere te wesen. Van welke mirakel worden sie alle verwondert. Ende blide ende vrolic quemen sie alle weder te huus ende apenbaerden den volcke die dinge die sie gesien hadden[2]. Ende glorificierden den Vader den Soen ende den Hiligen Geest, die levet ende regniert in ewicheit der ewicheit. Amen.

a In hs. staat *woeinge*.
a In hs. staat *woeinge*.
1 Vita auct. Willib., pag. 57, regl 11: Abba.
2 Hier eindigt de Vita auct. Willib..

IV

(bl. 343[r]) Wat die name beduyt.

Martijn bedudet als martem holdende, dat is den strijt tegen die sonde. Of Martijn bedudet een der martelaren. Want hie was marteler in den wille en in sijn vleisch te onder doen. Of Martijnus bedudet veronweerdende of verporrende of heerscapende. Want hie veronweerde den duvel mit sijnre hilicheit, ende hie verporrede Gode tot ontfarmicheit. Ende hie had heerscap boven sijn vleis omdat hijt onder dede mit vasten. Want die reden of die verstandenisse is sculdich heerscap te hebben boven dat vleis. Alse Dyonisius secht in een epistel tot Demofilum: Gelijc dat die here gebot heeft boven den knecht of die vader boven sijn kint of die olde man boven den kintschen iongelinc. Sijn leven bescreef Severus[1] sijn ionger.

Sancte Martijns legende.

Martijn was geboren van Sabarien der stat van Panonien. Mer hie was gevoet in Paveyen dat in Ytalien licht[2]. Ende hie volgede ridderscap mit sinen vader die een ridder ende ene prince was van den ridders onder die keysers Constancie ende Juliane, mer dat en dede hie niet sijns dancs. (bl. 343[v]) Want van dien dat hi een ionc kint was soe ingeeste hem God so dat hie doe hie XII iaer oelt was tot sijns vaders ende moeders ondanckes genc hie ter kerken ende bat dat men hem cathecuminum maken wolde ende hi solde van doe in die woestine gegaen hebben en hadden die crancheit sijns vleisches niet belettet. Mer doe die

1 Sulpicius Severus

2 Vita s. Mart,. ed. Zwolle: *Incipit vita sancti Martini episcopi. Capittulum primum. De ortu eius. Igitur Martinus Sabarie pannoniarum opido oriundus fuit, sed intra Ytaliam Ticini alitus est*.... =Cap. 2, 26, ed. Halm. De brief aan Desiderius en de prologus, welke laatste als cap. 1 in de ed. Halm is opgenomen gaan in de Zwolse editie aan *Capittulum primum* vooraf. Bij de nummering der alineae van de Zwolse editie in de hier volgende annotatie is de alinea, die aanvangt met *Igitur Martinus* als eerste beschouwd. De Zwolse editie heeft dan verder een indeling in alineae, waarvan elke alinea met een gerobriceerde hoofdletter begint. Op deze wijze geteld, heeft de Zw. ed. 29 alineae. Aan het einde van de 29ste alinea staat: *Explicit vita sancti Martini episcopi Turonorum*, Daarop volgt de tekst van de drie brieven alsmede een korte *Relacio de translatione sanctissimi corporis Martini*. De hier uitgegeven middelnederlandse tekst is een soms sterk verkorte, vrije weergave van de latijnse tekst, doch herhaaldelijk met woordelijk vertaalde zinsneden, b.v. *invitis parentibus ad ecclesiam confugit seque catecuminum fieri postulavit*; de mnd. tekst heeft: *tot sijns vaders ende moeders ondancks genc hie ter kerken ende bat dat men hem cathecuminum maken wolde*.

keysers uut gegeven hadden dat der older ridders sonen ridderscap annemen solden voer hoer vaders, Martijn doe hi XV iaer oelt was soe wart hie gedwongen ridderscap te volgen. Ende allene mit enen knape liet hie hem genoegen, nochtan diende hie dicwille sinen knape ende toech hem sine scoen uut ende maecte sie scone[1]. Op enen winter soe voer[a] hie te Ambiens in die stat doer die poerte ende hem quam een arm man te gemoete Ende doe dese arme man van nyement aelmissen en ontfenc so verstont Martijnus dat hem dese geholden was ende hi toech sijn sweert uut ende deilde sinen mantel die hi boven droech ende dat ene deel gaf hie den armen ende dat ander deel dede hie weder an. Ende opten nacht daer na so sach hie dat Christus gecleet was mit dien stucke van dien mantel dat hie den armen gegeven had ende hie hoerden seggen totten engelen die bi hem stonden: Martijnus die noch cathecuminus is heeft my gecleet mit desen clede[2]. Hier van en wart dese hilige man niet opgeblasen in hoverdicheit mer hie bekende[b] Gods guetheit[3]. Ende doe hie XVIII iaer oelt was so dede hie hem dopen. Ende om die bede sijns princen die hem gelaefde als hie sijn ambocht[c] voldaen had dat hie die werlt laten solde so volgede Martijnus II iaer[d] ridderscap.

(bl. 344[r]) Hier en binnen quamen die barbarine in Gallica ende Yuliaen die keiser die daer tegen vechten wolde gaf sinen ridders vele geldes. Mer Martijnus en wolde niet langer ridderscap volgen ende wolde gene solde ontfaen, mer hie seide totten keyser: Ic bin Christus ridder, my en is niet geoerloft te vechten[4]. Doe hads Yuliaen onweerde ende seide dat hie om Christus wille sijn ridderscap niet op en geve mer om die vrese van den stride. Martijnus antwoerde hem al onverveert: Waendi dat ic dat doe van vresen ende niet om Gods wil, ic sal morgen al ongewapent gaen staen tegen die scaer, ende in ons Heren name sal ic mi bescermen mitten teiken des cruces ende niet

1 Het slot van *capittulum primum* is in de vertaling gesupprimeerd.
a In Hs. is dit woord aan de voet van de kolom bijgeschreven.
2 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 2de alinea, regel 10: *Martinus adhuc cathecuminus hac me veste contexit* = ed. Halm, cap. 3, 19.
b In Hs. is dit woord aan de voet van de kolom bijgeschreven.
3 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 2de alinea, regel 16: *sed bonitatem Dei in suo opere cognoscens* = ed. Halm, cap. 3, 26.
c Hs.: amboocht.
d In Hs. is *II iaer* aan de voet van de kolom bijgeschreven.
4 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 3de alinea, regel 2: *Christi ego miles sum*, *pugnare michi non licet* = ed. Halm, cap. 4, 14-15.

mitten scilde noch mitten helme ende ic sal sekerlic doer die viande gaen. Ende hier om dede men hem holden om dat men hem al bloet werpen solde also hie gesecht had vor die barbarine. Ende des anderen dages senden die viande baetscap ende geven hem selven op ende al dat heer[1]. Ende des en is geen twivel dese sege en gesciede aldus sonder bloetstortinge om sancte Martijns wil. Ende van dier tijt liet hi sijn ridderscap ende hie voer tot Hylarium den bisscop van Pictuers ende hie ordinierden acoleit[2].

Ende doe[3] vermaende hem onse Here in sinen slape dat hie tot sinen vader ende tot sine moeder solde varen te versueken om dat sie noch heiden waren. Ende doe hie en wech voer soe voerseide hie dat hie vele wederstoetes gedoegen solde. Want int geberchte[4] vengen hem mordenaers. Ende doe die ene een bile op sijn hovet quicte so doechde een ander den slach des rechter handes. Ende nochtan bonden sie hem die hande opten (bl. 344^{v}) rugge ende geven hem toe waren enen van dien moerdenaers. Mer doe die moerdenaer vragede of hi den slach yet ontsach, soe antwoerde hie dat hi nye so seker en was om dat wiste dat Gods ontfarmherticheit queme sonderlinge in bedrucktheiden. Ende doe begonde hie den moerdenaer toe predicken ende hie bekeerden tot Christus gelove. Ende hie leide Martijnum weder in den wech ende hie belavede daer na hillich toe leven. Ende doe hi toe Melanen voer bij genc so quam hem die duvel toe gemoete in eens menschen gelikenis ende hie vragede hem werwerts dat hie genge. Ende hie antwoerde hem werwerts dat hem onse Here riepe. Doe seide die duvel: werwerts dattu gaeste die duvel sal di tegen sijn. Ende doe hem Martijnus geantwoert had: die Here is mijn hulper ende ic en sal niet ontsien wat my die mensche doen sal, so voer die duvel en wech. Ende sancte Martijn bekeerde sijn moeder mer sijn vader bleef ongelovich[5]. Ende doe die ongelovicheit al die

1 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 3de alinea, regel 11-13: *Postera autem die hostes legatos de pace miserunt, sua omnia seque dedentes* = ed. Halm, cap. 4, 23-24.
2 In Vita s. Mart., ed. Zwolle, 4de alinea, = cap. 5, ed. Halm, is deze passage veel uitvoeriger.
3 Deze gehele alinea is een vrije vertaling uit de tekst van Vita s. Mart., ed. Zwolle, 4de alinea, regel 11 sqq. (*nec multo post*...) = ed. Halm, cap. 5, regel 12 sqq.
4 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 4de alinea, regel 18; Ed. Halm, cap. 5, 18: *inter Alpes*.
5 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 4de alinea, regel 41; Ed. Halm, cap. 6, 15: *patre in malis perseverante*.

werlt doer groyede ende hie dat volnae allene wederstont so sloech men hem apenbaerlic ende verdreef hem uuter stat. Ende hie genc weder tot Melanen ende daer maecte hie een cloester, mer die arriane verdreven hem daer uut ende hie genck allene mit enen priester tot Gallien wert. Ende daer at hie onder ander spise een gevenijnt cruyt ende doe hem dochte dat hie op die doot was so verdreef hie mit sijnre bedinge dat venijn ende dien anxt ende die vrese.

Ende doe hie hoerde dat Hylarius weder keerde van der ellenden soe genc hie hem te gemoete ende hie maecte een cloester (bl. 345[r]) neven Pictuers. Ende hie had daer enen cathecuminum[1], ende doe hie een luttel uuten clooster gegaen was ende hie weder kierde so vant hie hem doot ende gestorven sonder doepsel ende hi deden brengen in sine celle. Ende hi genc liggen op sinen lichaem ende mit sijnre bedinge brachte hie hem weder ten leven. Dese mensche plach toe seggen doe die sentencie over hem gegeven was dat hie varen solde in donckeren steden so seiden twee engelen den richter dat hie dat waer daer Martijnus om bat. Ende doe geboet hie dat hem die engelen weder vueren solden tot sinen lichaem ende dat men hem Martijno weder geven solde. Noch verwecte hie enen anderen die verdroncken was[2]. Ende doe die van Tuers genen bisscop en hadden so eyscheden sie Martijnum al wederstont hijt seer[3]. Ende ene van den bisscoppen die gecomen was om den bisscop toe maken hie wederstont sancte Martijns seer dat hie lelic was van habite ende versmadelic van aensichte. Ende daer was een voerbarich biscop onder die anderen die Defensor heit, dat is bescermer. Mer om dat daer geen leser en was soe nam eene den salter ende hie las den eersten salm dien hie vant daer dit vers in stont: God uuter kinder ende der sukender mont so voldedestu dat lof om dattu soldes verderven den viant ende den bescermer[4]. Ende aldus wart die bescermer van hen allen verstoten.

Doe sancte Martijn bisscop geworden was om dat hi dat geruchte van den volke niet en mochte gedoegen so sticht hie

1 In Vita s. Mart., ed. Zwolle, 5de alinea, ed. Halm, cap. 7, is deze passage uitvoeriger, doch de feitelijke inhoud is in de vertaling volledig weergegeven.
2 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 6de alinea; ed. Halm, cap. 8. De man was niet verdronken, doch had zich door ophanging van het leven beroofd.
3 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 7de alinea, ed. Halm, cap. 9. In de vertaling sterk verkort weergegeven.
4 Ps. 8:3.

(bl. 345^{v}) twee mylen van der stat een clooster. Ende daer leefde hie mit LXXX discipulen in groter abstinencien. Want daer en kende nyement wijn sonder die sieken, sacht habijt veronweerden sie, vele steden coren hoer bisscoppen uut desen clooster. Doe men daer enen oefende voer enen martelaer[a] ende sancte Martijn niet vinden en conde van sinen leven so stont hie op een tijt op sijn graf ende bat onsen Here dat hie hem vertoenen wolde wie hi waer ende van wat verdienten. Ende doe keerde hie hem omme ter luchter hant ende sach daer staen ene swerte sceme ende Martijns beswoer sie ende hie seide dat hie een moerdenaer had geweest ende dat hie om sine misdaet verslagen was. Ende sancte Martijn dede te hant sijn altaer breken[1]. Men leest oec in Dyalogo dat Severus ende Gallus die sancte Martijns iongeren waren maecten, daer vele dinge in bescreven sijn, dat Severus achter liet in sancte Martijns leven[2]. Dat sancte Martijn op een tijt voer tot Valenciaen den keyser om een orberlike sake. Mer om dat dese keiser wiste dat Martijnus eyschen solde dat hie niet en solde willen doen, so seide hie: slutet die doren van den palase voer hem. Ende doe Martijns wart enewerf ende anderwerf verstoten so dede hie een haer an ende bestroyede hem mit asschen ende vaste ene weke. Ende doe heit hem een engel ten pallase wert gaen ende sonder yements verbieden so quam hie totten keyser. Ende doe hem die keyser comen sach soe en wolde hie van toorne tegen hem niet op staen (bl. 346^{r}) voer dat mit Gods wille sijn stoel ontstack ende hi achter begonde te verbernen. Doe stont hie op tegen sancte Martijn om dat hie Gods wrake ontsach ende hie omme helseden ende gaf hem consent tot al dat hie wolde eer hie dat eyschede ende hie dede hem vele ghiften brengen, mer Martijnus en ontfenc sie niet[3]. Men leest in dat selve Dyalogus hoe dat hie den derden doden verwecte. Doe een

a Hs. *matelaer*.

1 Tot hier is deze alinea een samenvatting van de corresponderende tekst van de Vita s. Mart,. ed. Zwolle, 8ste alinea; ed. Halm, cap. 11.

2 Als aanvulling op de Vita sancti Martini zijn te beschouwen de twee dialogen, waarvan de eerste in een *pars prima* en een *pars altera* verdeeld is; vandaar dat men soms spreekt van drie dialogen. Uit deze dialogen zijn in de hier uitgegeven middelnederlandse tekst verscheidene fragmenten vertaald of kort samengevat. Vergel. voor de indeling der dialogen B.H.L., II, p. 824, en voorts Bibl. der Kirchenväter, Die Schriften des Sulp. Severus, p. 7/9. De dialogen komen niet in de Zwolse editie voor.

3 Uit cap. 5 van *pars altera* van de eerste dialoog. (ed. Halm, regel 15 sqq., (*eo fere tempore*...)

iongelinc doot was ende sijn moeder bat sancte Martijn dat hie hem verwecken wolde, soe genc hie daer die dode was. Ende onder ene grote menychte van heidenen so knyelde hie ende doe stont dat kint op daer sijt alle sagen ende doe bekeerden al die heidene[1]. Sancte Martijn waren onderdaen oec ongevoelike dinge ende groyende ende onredelike dingen, ongevoelike dinge als vuer ende water[2]. Want op eene tijt doe een tempel ontsteken was ende die wint dat vuer hief ten husewert dat daer naest stont so clam sancte Martijn op dat dack van den huse ende hie genc den vuer te gemoete ende te hant, so keerde dat vuer weder tegen den wint. Soe dattet scheen dat die ene tegen den anderen vacht[3]. Als men daer oec leest[4]. Op een tijt doe een scip verderven solde die scipman die noch geen kersten en was riep: sancte Martijns God helpe ons, en te hant wart een grote gestilheit[5]. Groyende dingen waren hem oec onderdaen[6]. Want doe hie in ene stat enen olden tempel omme geworpen had ende hie enen pijnboem ofslaen wolde die den duvel gewijget was. Ende doe die dorpers ende (bl. 346[v]) die heiden dat wederstonden so seide ene van hen luden: hebstu betrouwen in dinen God so sullen wi desen boem ofhouwen ende laten op di vallen, ende is dijn God mit di soe en sal di niet misschien. Ende doe hem dat lief was ende doe die boem doer houwen was ende sie sancte Martijn gebonden hadden daer hi vallen solde so maecte hi een cruce totten bomewert ende die boem viel ter ander siden wert daer die dorplude stonden ende had sie bi na doot gevallen, ende doe die heidene[a] dit mierakel sagen soe bekeerden sie[7]. Onredelike beesten waren

1 Uit het slot van cap. 4 van *pars altera* van de eerste dialoog. (ed. Halm, regel 42, *interea*, *sicut*...)
2 Deze zin is een tussenvoegsel van de copist en vertaler om de hier volgende - niet steeds in de volgorde van de Vita opgenomen - mededelingen in te leiden. Bovendien zijn hier tussen in opgenomen mededelingen ontleend aan de dialogen en brieven, die evenmin in de aldaar gevolgde volgorde overgenomen zijn.
3 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 11de alinea; ed. Halm, cap. 14; beide teksten hebben: (resp. regel 8 en regel 7 - 8): *ut compugnancium inter se elementorum quidam conflictus videretur*.
4 D.w.z. in de Vita s. Mart., ed, Zwolle, 11de alinea = ed. Halm, cap. 14.
5 Tweede dialoog, cap. 14, ed. Halm, 2de alinea.
6 Tussenzin van de copist en vertaler.
a In Hs. zijn de woorden *die heidene* aan de voet van de kolom bijgeschreven.
7 Vita s. Mart., ed. Zwolle 10de alinea = ed. Halm, cap. 13.

hem oec onderdaen, also men leest in dat voerseide Dyalogo[1].

Doe hi sach die honde enen hase iagen so geboet hie den honden dat sie den hase niet meer en volgeden. Ende sie bleven staen alte hant of sie gebonden hadden geweest in horen voetstappen[2]. Doe een serpent over een reyvier swam, so seide Martijns totten serpente: In ons Heren name so bevele ic di weder te keren, ende te hant keerde hie weder. Ende sancte Martijn versuchte ende seide: die serpente horen mi ende die menschen en horen my niet[3]. Doe een hont oec baste op sancte Martijns discipel so keerde hi hem totten honde wert ende seide: In sancte Martijns name bevele ic di toe swygen, ende die hont sweech te hant als of hem die tonge had of gesneden geweest[4].

Sancte Martijn was herde oetmoedich, want hem gemoete eens toe Parijs een lasers man die alte eyselic was ende hie custe hem ende hi benedidene ende hi wart te hant gesuvert[5]. Daer hi in die sacristie was soe en besichde hie nije den bisscop setel ende in die (bl. 347[r]) kerke en sach hem nyement sitten hie sat[a] in enen onsubtijlen stoelken dat men driestoel heit[6]. Hie was van groter weerdicheit. Want men secht dat hie gelijc den apostelen was. Ende dat om die gracie van den Hiligen Geest die boven hem quam in enen hoep vuers also hi in den a postelen quam. Ende daer om plegen hem die apostelen dicwile te vanden als horen geselle. Want men leest in dat voerseide Dyalogo dat op een tijt doe Martijns in sijn celle allene was ende Severus ende Gallus voer die doer stonden so hoerden sie daer vele stemmen spreken ende sie worden wonderlic verveert. Ende daer na doe sie sancte Martijns hier of vrageden so seide hie: Ic salt u seggen, mer ic bid u dat ghijt nyement en segt. Agnete Tecla ende Maria quemen tot my. Ende hi seide dat sie hem niet allene op dien dach en versochten mer[b] dicwile, alsoe hie seide. Ende hie seide voert dat hie Petre ende Paulus dicke

1 Tussenzin van de copist en vertaler; de in de volgende alinea opgenomen mededelingen zijn ontleend aan de eerste (*pars altera*) en tweede dialoog.
2 Eerste dialoog, *pars altera*, ed. Halm, slot cap. 9.
3 Tweede dialoog, ed. Halm, slot cap. 9.
4 Tweede dialoog, ed. Halm, slot cap. 3.
5 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 19de alinea = ed. Halm, cap. 18, 2de alinea.
a In Hs. is dit woord boven de kolom bijgeschreven.
6 Eerste dialoog, *pars altera*, ed. Halm, cap. 1, regel 11
b In Hs. tweemaal *mer*.

sach[1]. Hie was oec seer gerecht, want doe hem die keyser Maximus noede ende men sancte Martijn voer drincken gaf doe sie over tafele seten. Ende doe sie alle waenden dat hi an den keyser na hem geven solde soe gaf hie an sinen priester want hem dochte dat nyement weerdiger en was na hem te drincken. Ende hem dochte onrecht dat hie den keyser of des keysers vriende voer den priester setten solde[2]. Hie was oec herde ged oechsam, hi had in allen dingen so grote gedoechsamheit als was hie bisscop dat hie den clercken liet misdoen sonder wrake ende daer om en verworp hie sie niet noch en deder niet van hem. Nie en sach en yement toer (fol. 347^{v}) nych of drovich noch lachen[3]. Niet en was hem in den mont sonder Christus niet en was hem int herte sonder sachtmoedicheit ende vrede ende ontfarmherticheit. Men leest in dat voerseide dyalogo[4]: op een tijt doe sancte Martijn gecleet was mit enen rouwen swarten clede ende daer boven enen swarten mantel ende op enen ezel reet so quemen peerde tegen hem ende worden verveert. Ende die ridders die daer op seten worden toernich ende worpen hem ter eerden ende sloegen hem seer. Ende hie vloe van henlude al swygende ende doe worden sie noch toernyger omdat hen dochte dat hie der slagen niet en gevoelde ende hie die niet en scheen te roeken. Mer hoer peerde bleven te hant so vaste staende hoe seer dat men sie sloech dat men sie niet en mochte verporren, mer dat sie tot sancte Martijn weder quemen ende dat sie hoer sonden belieden ende hie hen verlof gaf en wech te gaen ende doe gengen die peerde en wech. Hie was oec seer eernstich in bedingen want also men leest in sijn legende soe en leet nummermeer ure noch wile over hie en bede of en las. Tusschen lesen ende arbeiden soe en hielt hie nummermeer op van bedingen. Hie was oec seer hert want Severus secht doe Martinus gecomen was in sinen bisdom ende hem die clercke sijn bidde gemaect hadden op vele stroes[5]. Doe hie daer op lach soe ontsach hie hem dattet moruwer of sachter was dan dat plach te wesen, want hie plach toe liggen op die bloete eerde sonder dat hie onder hem leechde een haer. Ende hier om wart

1 Eerste dialoog, *pars altera*, ed. Halm, cap. 13.
2 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 23ste alinea = ed. Hal, cap. 20.
3 Vita s. Mart., ed. Zwolle, laatste (29ste) alinea, regel 15: *Nemo umquam vidit iratum, nemo merentem, nemo ridentem*. = ed. Halm, cap. 27, regel 1 - 2 (toegevoegd is daar nog: *nemo commotum*).
4 Eerste dialoog, *pars altera*, ed. Halm, cap. 3.
5 Eerste brief, ed. Zwolle, 2de alinea = ed. Halm, eerste brief, 3de alinea (*Cum ad diocesim*...)

(fol. 348[r]) hie beruert ende stont op ende werp dat stroe al en wech ende hie genc op die bloete eerde liggen. Ende omtrent midder nacht soe ontstac al dat stroe ende Martijns stont op. Ende doe hie uut gaen wolde soe en mochte hie niet uut comen ende dat vuer begrepen ende verbrande sine cleder. Ende hie gaf hem tot bedinge, ende hie maecte een cruce ende hie bleef ongequest in dat middel van den vuer ende hie gevoelde die vlamme douwende die hie quelic gevoelt hadde bernende. Die monicke worden geweckt ende quemen toe gelopen ende sie togen Martijn uut ongequetset die sie waenden dat verbrant had gheweest.

Hie had oec groet medeliden op die gene die misdede want alle die bijchten wolden ontfenc hie mit medeliden. Want doe die duvel Martijnum berespede waer om dat hie tot penetencien ontfenge die gene die eens gevallen waren doe antwoerde hie hem: woldestu di hueden van den menschen te deeren ende di dine quaetheit woldes laten rouwen, ic wolde di bi der trouwen die ic in Gode heb barmherticheit belaven[1]. Hie was oec seer guedertieren op die armen. Men leest in den voerseiden dyalogo[2] dat doe Martijns op een feeste ter kerken wert genc ende hem een arm mensche te gemoete quam al naect soe beval hie sinen archydyaken dat hi den armen cleden solde. Ende doe hi daer mede beide soe genc Martijns in eene heymelike camer ende dede sinen rock uut ende gaffen den armen ende heiten en wech gaen (fol. 348[v]). Ende doe hem sijn archidyaken seide dat hie ter missen wert genge so antwoerde hie sprekende van hem selven dat hi niet gaen en mochte voer dat die arme mensche een cleet had. Ende om dat die archedyaken niet en sach dat hie onder naect was om dat hie boven ghecleet of gedect was mitter cappen so seide hie dat die arme man en wech was. Ende sancte Martijn seide: brenget my dat cleet, ende die arme mensche die te cleden is en sal van hier niet sijn. Doe genc die archedyaken ter merkt wert ende hie cofte om vijf silveren penninge een cleyne cort roxken dat men vederen heit ende hie worp dat van toernycheit voer sancte Martijns voete. Ende sancte Martijn nam dat ende dedet an ende die mauwe waren so cort dat si niet veerre en genugen dan totten ellenboge ende het was so cort dattet hem niet veerre en genc dan op die

1 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 24ste alinea, regel 47, = ed. Halm, cap. 22, regel 18.
2 Eerste dialoog, *pars altera*, ed. Halm, cap. 1.

knyen. Ende aldus so genc hie omme misse te doen. Ende doe hi misse dede so quam een hoep vuers neder op sijn hovet ende vele lude sagent ende hier om seit men dat hi den apostelen gelijc is. Meister Johans Beleth secht toe desen mierakel meer. Doe hi in die misse sine hande op hief also men pleget ende die lynen mouwen nederwert vielen om dat sijn arme smal waren ende die voerseide mouwen van den rocke niet veerre en reycten dan totten ellenboge so bleven sine arme bloet. Doe quemen daer overmids mirakel gulden circulen mit costelen stenen gemaect. Ende daer mede vercierden die (fol. 349[r]) engelen sine arme[1]. Op een tijt so sach hie een gescoren scaep ende hie seide: dit scape hevet dat gebot van den ewangelien voldaen, het had twee rocke ende het heeft den enen gegeven den die geene en had[2] ende also solden wij doen[3].

Hie was van groter macht over die duvelen. Want hie verdreef die duvelen uuten menschen. Men leest in dat voerseide dyalogo[4] dat ene koe was mitten duvel beseten ende sie verstuerde vele lude. Ende sie quam lopende al verwoet tegen Martijnum ende sine discipulen ende hie hief sine hande op ende heit sie staen ende sie bleef al stille staende. Ende sancte Martijn sach den duvel op horen rug sitten ende hie berespeden ende seide: Ganc van der koe ende laet toe deeren een onnosel beest. Ende doe die duvel of ghevaren was so viel die koe toe hant voer sine voete ende hie heit sie weder gaen gemackelic tot horen cudde wert.

Hie was oec harde subtijle om die duvelen te bekennen. Want die duvelen waren hem soe sienlic dat hie see apenbaerlic sach in so wat gedaenten sie hem vermakeden. Want die duvelen verwandelden hem somtijt in ypiters of martis of veneris of minerve ende hie berespede sie alle mit horen namen[5]. Op enen dach soe apenbaerde hem die duvel in eens conincs gelijcnisse gecleet mit purper ende gecroent mit eenre cronen ende mit guldenen colsen gescoet mit enen bliden aensichte. Ende doe sie beide lange hadden geswegen soe seide die duvel: Sieh ende bekenne Martijne wien du (fol. 349[v]) dienste, ic bin Christus

1 Het slot van dit verhaal komt niet voor in de Vita s. Mart. van Sulp. Severus, noch in de brieven en dialogen. Johannes Beleth (gestorven circa 1165) is de auteur van een voor de middeleeuwse liturgie belangrijk werk: *Explicatio divinorum officiorum*; ook bekend als *Rationale*.
2 Lukas 3:11.
3 Eerste dialoog, *pars altera*, ed. Halm, cap. 10, regel 2.
4 Eerste dialoog, *pars alterna*, ed. Halm, cap. 9.
5 Vita s. Mart., ed. Zwolle, 24ste alinea, regel 17 = ed. Halm, cap. 22.

die neder clymmen sal ter eerden ende ic wolde my di eerst vertoenen. Ende doe Martijns van wonder noch sweech so seide die duvel echter: Martijne waerom twyvelstu noch als du my sies want ic bin Christus. Doe wert sancte Martijns geleert van den Hiligen Geest ende seide: Onse Here Jhesus Christus en hevet niet voer secht dat hie comen sal blenckende mit eenre cronen gecroent ende mit purper gecleet. Ic en sal niet geloven dat Christus tot my gecomen is ten sij dat icken sie in die maniere dat hie gecruyst was ende mitten teiken van sinen wonden. Ende mit desen woerden soe voer die duvel en wech ende liet groten stanc in die celle[1]. Sancte Martijn wiste lange tijt toe voren welke tijt hi sterven solde ende hi seidet sinen broeders[2]. Hier en binnen doe hie voer in dat bisdom van Condelcens om vrede te maken. Daer hi voer so sach hie in die reyvier hoe die dukelers die vissche vengen. Ende hie seide; dit is die manier van den duvelen, sie lagen na die gene die hem niet en hueden ende vangen sie dat sijs niet en weten ende als sij sie gevaen hebben verslinden sij sie ende sie en werden niet versadet van den gene die sie verslinden ende verswelgen. Ende hi beval den dukelers of vogelen die so heiten dat sie uuter reivieren voeren ende ter woestinen wert toegen ende sie dedent toe handes[3]. Ende hie duerde in die province een luttel tijdes ende hie begonde cranc te werden in den lichaem ende hie seide sinen iongeren dat hie sterven solde[4]. Doe weenden sie alle en seiden: Vader waer om laetstu (fol. 350^{r}) ons of wien laetstu ons die bedroeft sin want ghierige wolve sullen comen onder dine scape. Doe wart hie beruert mit horen gewenen ende hie weende oec ende bat: Here bin ic dinen volke noch noetdrueftich ic en weder segge den arbeit niet, dyn wille moet geschien. Want hi twyvelde want hi en wolde dese niet laten noch langer van Christo werden gescheiden. Ende doe hi een stucke tijdes den rede had ende hem sine discipelen beden dat hi onder sijn bedde dat van haren en van asschen was liete leggen een luttel stroes soe antwoerde hie: kindere ten betemet niet enigen kersten te sterven dan in haren ende in asschen want liet ic u ander

1 Vita s. Mart, ed. Zwolle, 28ste alinea = ed. Halm, cap. 24, 2de alinea.
2 Derde brief, ed. Zwolle, 2de alinea (beginnende met: *incipit narracio*) = ed. Halm, 3de brief, 2de alinea.
3 Derde brief, ed. Zwolle, 2de alinea (beginnende met: *incipit narracio*) = ed. Halm, 3de brief, 2de alinea (*Interea causa extitit*...)
4 Derde Brief, ed. Zwolle, 2de alinea (beginnende met: *incipit narracio*, regel 23, = ed. Halm, 3de Brief, 2de alinea, regel 20.

exempel so dede ic sonde. Hie had altoes die ogen ende die hande te hemele ende altoes bleef hie in bedinge mitten geeste. Ende om dat hie op werts altoes lach ende hem sine priesters beden dat hie sinen lichaem wat verlichten solde ende keren hem over die side. Doe seide hie: laet broeders laet my gewerden dat ic den hemel sien mach meer dan die eerde dat die geest tot Gode wert varen mach. Ende doe hie dit seide so sach hie den duvel bi hem staen ende hie seide: bloedige beeste wat staestu hier du en salste niet in my vinden mer Abrahams scoet sal my ontfaen. Ende in desen woerden gaf hie sinen geest[1] onder die keysers Archadius ende Honorius int iaer ons Heren CCCC ende LXVIII. Ende sijn aensichte wart blenckende als die sonne ende vele lude hoerden daer die (fol. 350^{v})) engelen singen[2]. Ende tot sijnre doot quamen die van Pictaven ende van Tuers. Ende daer wart een groet strijt want die van Pictaven seiden: hie is onse monick wy eyschen hem die ons bevalen is. Ende die van Tuers seiden: hie is onse prelaet ende hie is ons van Gode gegeven. Mer ter midder nacht so worden die van Pictaven alle slapende ende die van Tuers worpen sancte Martijn uut ende sie voerden hem mit scepen doer die Ligere toe Tuers mit groter blijtscap.

Ende sancte Severijn die bisscop van Coelen doe hie op den Sondach die hilige steden omme genc also hie plach na der metten op de ure dat sancte Martijn starf so hoerde hie die engelen singen in den hemel. Ende hie riep sinen archydyaken ende vragede hem of hie yet hoerde. Ende doe hie seide dat hie niet en hoerde ende die bisscop heite hem dat hie neernstelic lusteren solde so begonde hie sinen hals op wert toe steken ende sijn oren op te holden ende hie stont op sine teen ende hielt hem mit enen stocke. Ende doe die bisscop voer hem badt so seide hie dat hie somyge stemmen in de hemel hoerde. Ende die bisscop seide hem: mijn here sancte Martijn ist die versceiden is van der werlt ende nu vueren hem die engelen in den hemel. Mer die duvelen waren daer die hem holden wolden mer om dat sie in hem niet[a] en vonden dat hore was so gengen

1 Derde Brief, ed. Zwolle, 2de alinea (beginnende met: *incipit narracio*) regel 67, = ed. Halm, 3de Brief, slot, 2de alinea; de toegevoegde datering ontbreekt zowel in de ed. Zwolle, als in de ed. Halm.

2 In de ed. Zwolle: *Cum hac ergo voce flagitatum divinis operibus spiritum celo reddidit. Testatique nobis sunt qui affurerant iam exanimi corpore glorificati hominis se vidisse gloriam vultus luce clarior renitebat*...; een hiervan afwijkende tekst heeft de ed. Halm.

a In hs. bijgeschreven aan de voet van de kolom.

sie en wech mit scanden. Ende dese archydyaken mercte dien dach ende die ure ende hie becande dat Martijnus doe versceiden was (fol. 351^{r}).

Severus ende Gallus die sijn leven bescreven doe hie na metten een luttel in slape geworden was also hie bescrijft soe apenbaerde hem sancte Martijn gecleet mit witten clederen ende mit enen vuerigen aensichte ende mit blenckenden ogen ende mit roden haer. Ende hie had in sine rechten hant dat boec daer Severus sijn leven in bescreven had. Ende na dien dat hie hem gebenedijt had doe hie en opvaren sach in den hemel ende hie begeerde mit hem te varen so wart hie ontwakende. Hier na quamen boden ende seiden dat sancte Martijn binnen dier selver nacht versceiden was.

Op dien selven dach doe sancte Ambrosius die bisscop van Melanen misse dede so wart hi slapende op den altaer tusschen die prophecie ende die epistele. Ende om dat hem nyement en dorste wecken ende die subdyaken niet en dorste die epistele lesen hie en haddet bevalen. Doe twie of drie uren geleden waren soe wecten sie hem ende seiden die ure is over geleden ende dat ontbeidet herde moede, onse here, beveelt dat die dyaken die epistele lese. Ende hi antwoerde: En sijt niet gestuert want sancte Martijn onse broeder is versceiden ende ic heb sine uutvaert gedaen mer om dat ghi my wecten soe en mocht ic die leste collecte niet vol seggen. En sie mercten dien dach ende die ure ende vondent dat sancte Martijn doe gestorven was.

Also Johannes Beleth secht so plagen die coninge van Vrancrike sine cappe in den stride toe vueren. Ende die gene die sine cappe bewaerde die heiten (fol. 351^{v}) sie cappelane.

Nae sancte Martijns doot int LXIIII iaer doe sancte Perpetuus sine kerke grotelic verheven had ende hi sancte Martijns lichaem daer vueren wolde[1]. Eenwarf, anderwarf ende derdewarf ende sie waren in bedingen ende in vasten soe en mochten sie geens sins sijn graf berueren noch verporren. Ende doe sijt laten wolden soe apenbearde hem een alte scone olden man ende seide: hoe langhe suldi beiden ende sie die niet dat sancte Martijn bereit is u toe helpen op dat ghi daer u hande an doet. Ende doe dede hie met hem luden sine hande daer an ende sie hieven dat graf op alte lichtelic ende leechden hem in die stat,

1 Dit verhaal vindt men - uitvoeriger - in de *Relacio de translacione sanctissimi corporis Martini*, waarmede de Zwolse editie eindigt. Het is daar ontleend aan de Translatio s. Martini. -

daer men hem nu versuect, ende daer nae en wiste men niet waer die olde man voer. Dese overvueringe viert men in die maent die yulius heit. Men secht oec dat doe twie gesellen waren ende die ene was blint ende die ander vercrompen. Ende die blinde droech den vercrompenen, ende die vercrompene wijsde den wech den blinden. Ende aldus baden sie beide te gader ende ende beiageden vele geldes mer doe sie hoerden dat sancte Martijns lichaem vele lude genese ende gesontheit gaf doe men sinen lichaem uuter kerken brachte mit processien omme over te vueren so begonden dese toe ontsiene dat men sinen lichaem brengen solde voer dat huus daer sie woenden ende dat sie also solden werden genesen, want sie en wolden niet werden genesen[a] omdat sie hoer beiach niet verliesen en wolden. Ende hier om gengen sie uuten huse tot enen anderen huse wert aldaer sie woenden dat men (fol. 352[r]) dat lichaem niet brengen en solde. Ende doe sie van den lichaem aldus vloen so quamen sie hem onversienlic toe gemoete. Ende omdat God den ondancbaren vele goedes doet soe worden sie beide tegen willen genesen al waren sie des harde drovich.

a De woorden *want sie en wolden niet werden genesen* staan aan de voet van de kolom bijgeschreven.

V
Van sancte Ponciaen.

(bl. 228^{v}) Ponciaen was een ridder ende een edel man ter werlt. Ende want hie sach dat alle menschen ende alle dinge verganclic ende toe niete gaen. Ende die menschen allene salich sin die Gode dienen ende minnen ende na der ewangelien leven staen. Hier om begaf hie alle hoecheit ende alle eer deser werlt ende weelde ende genoechte sijns lichaems. Ende voechde hem alte male tot Gode ende pijnde hem God ba (bl. 229^{r}) ven al toe minnen ende toe dienen.

Hie woende in ene stat die genoemt is Spoleten. Ende in dier stat woenden ongelovige ende die Gode niet en kenden. Mer den bosen geest dienden ende afgode anebeden. Ende doe Ponciaen den kerstenen gelove vaste hielt ende dien predicte ende leerde, soe deden die richter van der stat vangen ende smeykede eerst mit hem. Ende badt hem dat hie den kersten gelove wolde begeven ende mit hem sine afgode aenbeden. Op dat hie sijn lijf mochte beholden ende ongepijnt bliven ende eer ende vordel op eert rike mochte hebben. Poncianus antwoerde hem dat hie waer alsoe beraden dat hie[a] noch om smeiken noch mit dreigen noch mit geenre hande pine die men hem doen mochte van den kersten gelove waer toe brengen. Alse die richter deze woerde van hem hoerde wart hie herde toernich. Doe dede hie hem ontcleden ende alsoe seer geiselen ende slaen dat het bloet van sinen lichaem neder ran ende liep op die eerde. Ende alse Poncianus dese geiselinge blidelic leet, deden die richter mit bloeten voeten staen op bernende calen. Doe hie en daer mede niet en mochte inwinnen dede hie hem mit handen ende mit voeten ophangen ende mit krauwelen ende mit yseren haken al sijn lichaem riten ende scoren. Daer na dede hie hem leggen in enen kerker. Ende daer na weder uut nemen ende werpen onder lewen. Mer die lewe beroeken hem mer sie en deden hem geen quaet. Daer na deden die richter weder in den kerker werpen ende deden daer XII dage in wesen sonder eten ende sonder drincken. Op dat hie van honger ende van dorste doot solde bliven. Mer God van hemelrijc en vergat sijns niet, mer hie sande sine engel tot hem. Daer hie alsoe of getroest

a Hier volgt in hs. *noch mit geenre hande pine*, doch deze woorden zijn doorgehaald.

ende ge (bl. 229^{v}) spiset wart dat hem geen honger noch dorst en deerde. Alse dese XII dage omme gecomen waren waende die richter dat hie doot geweest hadde. Ende geboet sinen knapen dat sie den kerker op loken ende Ponciaens lichaem daer uut deden. Mer als sie quaemen in den kerker vonden sie sancte Poncianus machtich ende gesont. Ende mit vrouden ende mit blijtscappen ende mit sangen Gode dancken ende loven. Alse dat den richter gesecht was wart hie van toern verwoet ende deden uut den kerker nemen ende op enen roester leggen daer bernende calen onderlegen. Ende mit yseren banden daer op binden op dat hie daer op solde braden ende verbernen. Ende daer mede en liet hem die bose richter niet genoegen. Mer hie deden op slippen ende bernende loet in sinen lichaem ghieten. Dese pine leet die hilige man Ponciaen verduldelic ende dancte ende lavede Gode daer in dat hi hem daer toe vercoren hadde die pine ende tormenten om sinen willen toe liden.

Ten lesten als die richter sach dat hi hem nergent mede en conde verwinnen, dede hi hem dat hovet of slaen. Ende aldus sceide die hilige man sancte Ponciaen van eertrike. Ende voer mit Gode in dat ewige leven.

Desen hiligen man sancte Ponciaen sal men vieren gelijc den hiligen Sonnendach binnen der stat van Utricht mit groter feesten van desen hiligen man. Want sijn lichaem ende sine gebeente sin in sancte Meertenskerke ende dat draget men daer omme mit groter eren ende weerdicheit.

Bijlage I

(fol. 1[r]) Dit is die tafel van desen boec

Alre hiligen dach I
Alre sielendach IX
Sancte Eustachius CLXXIX
Sancte Hubert CLXII
Sancte Willibrort CCXVIII
Sancte Theodorus LXXIIII
Sancte Martijn CCCXLIII
Sancte Lebuwijnus CCXLI
Sancte Brixius CCCCXXIII
Sancte Clemens CXX
Sancte Crisogonus CCLXIX
Sancte Radbodus CXXXV
Sancte Loye CCCLII
Sancte Nycolaus LXXXI
Onser Vrouwen Ontfancnissendach LXXXVIII
Sancte Joest CCCLXXXVIII
Sancte Steven XCII
Die onnosele kinderen C
Sancte Thomas van Cantelenberch CIIII
Sancte Silvester CCCLXXXIIII
Dertiendendach CCCCIII
Sancte Luciaen CCXXX
Sancte Patrokel CCXXXI
Sancte Remyns LXXX
Sancte Ponciaen CCXXIX
Sancte Mercelus CXCII[a]
Sancte Marius ende Martha CCCCXVII
Sancte Fabian ende sancte Sebastiaen CCCCXIX
Sancte Vincencius CCCLXXXIII
Sancte Policarpus CXXXI
Sancte Ignacius LXXV
Sancte Brigida CCCLXIIII
Sancte Blasius CLXV
Sancte Vedast CXCII
Sancte Valentii CCXLIIII
Sancte Longinus CLXVIII

a In de inhoudsopgave doorgehaald, maar in de tekst op de aangegeven pagina wèl opgenomen.

Quyrijn ende Hermens CCLXIIII[a]
Sancte Secundus CLXIX
Hugo de sancte Victoer CXLII
Sancte Yorien CCLXXXVII
Sancte Vitalis CLXXVI ende sancte Alexander[b]
Sancte Hermes CCLXIIII[c]
Des Cruces vindinge CCCXCVII
Sancte Epicticus ende
Sancte Astoen CCXLV
Sancte Urbanus CLXXVII
Sancte Beeda CXLII
Sancte Jherassimus CXCIII
Sancte Bonifacius CXXV
Sancte Bonifacius corte legende CCXXIII[d]
Sancte Primus ende sancte Felicianus CLXXVIII
Sancte Odolphus CCIIII
Sancte Vite en Modeste CCLXXII[e]
Sancte Quiricus ende sancte Yulita CLXXV
Sancte Alexcius CCXCI
(bl. 1^{v})
Sancte Gervaecius ende sancte Prothasius CLXXI
Die X^{m} martelers CCLXXVI
Sancte Johannes Baptisten gebuerte CCCCVIII[f]
Sancte Johan ende Paulus CCLXXXI
Die VII Slapers CCLXXXIIII
Leo Pawes CCCLXXXIII
Sancte Kiliaen CLX
Die VII Broeders CLXVIII
Sancte Ontkommer CCCLXXVI
Sancte Plechelmus CCXXV
Sancte Vrederic CCIX
Sancte Appolinarius CLXXIII
Sancte Christofer CCXXXVII
Sancte Panthaleon XXIII[g]

a In de inhoudsopgave in margine tussengevoegd.
b doorgehaald
c doorgehaald
d doorgehaald.
e doorgehaald.
f In margine bijgeschreven *Exempel van beide Johannen CCLXXIIII*
g In margine is bijgeschreven *Die corte legende CCCLXII*

Sancte Peters bande CCCVI
Van den Machabeen CXXIX
Sancte Stevens vindinge CCXCIIII
Sancte Sixtus LXX Die corte legende CXLII
Sancte Donatus CXLIII
Sancte Effra CCCLXXX
Sancte Ciriacus CLIX
Sancte Laurens CCCXI
Sancte Ypolitus CCCXXIII
Sancte Eusebius CCCXXVI
Sancte Werenfredus XX
Sancte Magnus CCCLIX
Sancte Thymotheus CXLV
Sancte Symphorian CXLV
Sancte Gregorius bisscop toe Utricht CCCCXV
Sancte Nasarijns CXLVI
Sancte Johannes Baptisten onthoefdinge CXLIX
Sancte Egidius CCXVIII
Sancte Adriaen CVIII
Des Cruces Verheffen CCXXXII
Sancte Cornelis CCCXI
Sancte Lambertus XXXIX
Sancte Maurijcius CCLXXI
Sancte Cosmas ende Damiaen CLVII
Sancte Mychael CCCXXVIII
Sancte Jheronymus CCCXXXVIII
Sancte Remijgius overvoren LXXVIII[a]
Van twee Ewalde XXXVIII
Sancte Meynolphus CCCLXV
Van Meister Jordanus CCCLXXI
Sancte Dyonisius CCC
Sancte Gallus LIII
Januarius ende sijn gesel CCCLX
Sancte Severus LIX
Sancte Severus overvoren LXIII
Sancte Severijn LXV
Sancte Severijns overvoren LXVIII
Sancte Crispijn ende Crispijnyanus CLXIII
Sancte Quintijn XXXIIII. Die corte legende CCCXLIII
Jacob den matelaer die ontcledet waert CCCCXXIIII
Marcellijn pawes CXCII

a Doorgehaald *Meister Jordanus*

Een Hessisch diplomaat over de staatse politiek ten opzichte van Duitsland (1630)
medegedeeld door Mej. L. van Tongerloo

In de winter van 1629 op 1630 werd van Hessische zijde aan Frederik Hendrik de vraag voorgelegd: zal de Republiek der Verenigde Nederlanden met Zweden een verbond sluiten om het àl meer benarde 'Evangelische wezen' in Duitsland te hulp te komen?[1]

De Hessische diplomaat, die deze opdracht uitvoerde, was de jurist Herman Wolff, die in 1626 voor landgraaf Moritz bij de Staten Generaal ook reeds hulp gezocht had[2], later Zweeds vertegenwoordiger te Kassel werd, maar nu in dienst stond van Moritz' tweede vrouw, Juliane van Nassau-Siegen, een zuster van Johan Maurits 'de Braziliaan'[3]. In haar naam ging Wolff naar de Verenigde Nederlanden[4]. Aan haar is het verslag van zijn bevindingen gericht, dat Wolff op 22 juni 1630 (n.st.) te Kassel opstelde.[5]

1 Over de Hessische politiek licht kort in K.E. Demandt, *Geschichte des Landes Hessen* (Kassel 1959); uitvoerig Chr. von Rommel, *Geschichte von Hessen*, 8 (Kassel 1843); voor het tijdvak in kwestie F. von Geyso, 'Beiträge zur Politik und Kriegführung Hessens im Zeitalter des 30 jährigen Krieges', *Zeitschr. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landesk.* 53 (1921), 54 (1924), 55 (1926).

2 Aitzema, *Saken van staet en oorlogh*, I (Den Haag 1669), 540.

3 Landgraaf Moritz († 1632) deed in 1627 afstand van de regering ten gunste van zijn oudste zoon, Wilhelm V. Aan zijn kinderen uit zijn tweede huwelijk schonk hij een deel van Hessen-Kassel, de zgn. Rotenburger Quart, die door zijn vrouw voor hen bestuurd werd.

4 Zijn zending zou waarschijnlijk met medeweten van ldgr. Wilhelm V plaats gevonden hebben (art. Wilhelm V in *Allgem. Deutsche Biographie* 43, 1898;Geyso, *a.w.*, 53, 32), al spreekt in zijn verslag niets ervoor. In elk geval voerde Wilhelm V in sept. 1629 óók besprekingen met Falkenberg over Zweedse hulp (Rommel, *a.w.*, 81; K. Wittich, *Dietrich von Falkenberg*, Magdeburg 1892, 26).

5 *Staatsarchiv Marburg*, 4 f Schweden 101. - Rommel, *a.w.*, 8, 81, 84, laat Wolff reeds in nov. 1629 voor 6 maanden naar de Republiek vertrekken, wat Wittich, *a.w.*, 27 overneemt. Het enige andere mij bekende stuk over zijn zending, een rekening (zelfde archiefsignatuur), betreft logieskosten te Wezel vanaf eind april 1630. Daarvandaan correspondeert hij o.a. met de Zweedse ambassadeur in Den Haag, en vandaar reist hij eind mei naar Amsterdam, mogelijk om Falkenberg nog eens te spreken, die dan echter al naar Zweden teruggekeerd is.

In de Republiek voerde hij ook, en in veel groter mate, besprekingen met vertegenwoordigers van Zweden, de ambassadeur bij de Staten Generaal, Camerarius, en Falkenberg, Gustaaf Adolfs hofmaarschalk. De eerstgenoemde trachtte in deze tijd de Republiek te brengen tot een vernieuwing en uitbreiding van het in 1629 aflopende verdrag van 1614. Falkenberg moest hem daarbij assisteren en bovendien troepen proberen te werven en schepen zien aan te kopen, met het oog op de invasie in Duitsland. Zij behaalden geen of weinig resultaat[1], waardoor de hoop der Hessen-Kasselse politici op gecombineerde Zweeds-Nederlandse hulp de bodem werd ingeslagen. Het ontkennende antwoord van Frederik Hendrik op Wolffs vraag dienaangaande onderstreepte de onwaarschijnlijkheid van die hulp nog eens extra.

Elders in zijn rapport overweegt de gezant weliswaar, dat de Republiek op een later tijdstip mogelijk wèl hulp zou willen bieden, o.a. wegens de nabije ligging en de verwantschap tussen de Nassaus en het Hessische huis, maar zijn slotsom is, dat Nederlandse hulp toch altijd onvoordelig zou zijn, omdat de Staten als kooplui erg op hun eigen voordeel bedacht zijn. Zijn omstandige uiteenzettingen leiden daarom tot het advies, bij de Zweedse koning alléén steun te zoeken, ondanks bezwaren die ook daaraan verbonden zijn[2]. Inderdaad heeft landgraaf Wilhelm in augustus 1631 een verbond hiertoe met Gustaaf Adolf gesloten.

Uit Wolffs rapport zal ik nu dat gedeelte meedelen[3], waarmee hij de afwijzende houding der Staatse politici ten opzichte van hulp aan hun Duitse geloofsgenoten verklaart. De motieven dankt hij voornamelijk aan gesprekken met de reeds genoemde personen en met Statenleden, en aan wat hij zelf 'im Haag und sonstet observirt und gehort' heeft. Tot dat 'sonstet' behoort in elk geval Amsterdam, waar hij Falkenberg bezocht.

Enkele opmerkingen ter toelichting op het bonte geheel. De punten betreffende de wrijvingen met Zweden (1-4) kunnen op overeenkomstige wijze teruggevonden worden in eigentijdse en latere literatuur[4].

1 F.H. Schubert, *Ludwig Camerarius* (Kallmünz 1955), hfst. 13; Wittich, *a.w.*, 19-29.
2 Rommel, *a.w.*, 82-84 vermeldt nog andere facetten van Wolffs besprekingen. Zijn weergave van het relaas legt echter Frederik Hendrik te veel in de mond.
3 Namelijk van p. 4v. tot 9v.
4 Behalve de literatuur in noot 1 genoemd nog enkele voorbeelden: Aitzema, I, 861, 889-892; J.P. Arend, O. van Rees, W.G. Brill, *Algemeene geschiedenis des vaderlands*, III4 (Amsterdam 1863) 391-2, 410, 423, 470-476; J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1629* (Utrecht 1856) 66-7, 251. Voor omvang en effect der Zweedse tolheffingen M. Roberts, *Gustavus Adolphus*, II (Londen 1958) 81-85, 378.

Belangwekkender zijn de meeste andere punten om de kijk op de Republiek te leren kennen, die deze Duitse vorstendienaar er heeft opgedaan. Verbijstering over de godsdienstige verdeeldheid blijkt er uit. Zorg voor onlusten van Arminiaanse en Rooms-Katholieke zijde. Hij heeft immers het naspel van de (Contra-)Remonstrantse twisten meegemaakt, dat vooral te Amsterdam in 1629 nog zoveel beroering veroorzaakte! De vrees van Gereformeerden, dat er burgerstrijd zou uitbreken zodra de oorlog met Spanje beëindigd was, en hun angst voor Spanjevrienden onder de andere geloofsgroepen, zijn Wolff ook bekend geworden[1] (9, 1, 14, 11).

Daarnaast zijn hem typisch Hollandse opvattingen onder ogen gebracht, zoals blijkt uit zijn weergave van de beslotentuin-mentaliteit (5), uit de zelfverzekerdheid achter de waterlinies, die in 1629 juist weer hun diensten bewezen hadden tegen de keizerlijke inval tijdens de belegering van Den Bosch (6), uit de zo grote koelheid ten opzichte van de strijd in het Duitse Rijk, waarvandaan in vroeger jaren ook geen hulp gekomen was voor de Nederlandse opstand[2] (7).

Slechts één ding interesseert de Staatse politici in hun eigen belang: in het Rijk een evenwicht te bewaren tussen de Rooms-Katholieke en de Protestantse partij, want alleen zolang de Protestanse vorsten de Rooms-Katholieke dreiging te vrezen hebben, zijn zij de Staten welgezind. Dit is anders onmogelijk, bij de antipathie die er tussen de vorstelijke en de aristocratische stand bestaat[3] (12).

Wolffs opmerking over bewuste evenwichtspolitiek breidt de voorraad vermeldingen ervan uit met een vrij vroege, in aanmerking genomen dat de ermee verband houdende termino-

1 *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VI (Utrecht 1953), 242-3.

2 Vgl. R. Feenstra, 'A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire?'. *Tijdschr. voor Rechtsgesch*. 20 (1952), 184, 213.

3 Vgl. de schildering van het door de gelijkstelling met de Staten gekwetste vorstelijke standsbesef bij Ruth Elsner von Gronow, *Die öffentliche Meinung in Deutschland gegenüber Holland nach 1648* (Diss. Marburg 1914), 39-43. Ook de vrees voor financiële uitbuiting door de Staten, die uit Wolffs verslag spreekt, vindt in dit werkje andere voorbeelden, p. 35-37.

logie, na haar 'uitvinding' tegen 1500, in de 16e eeuw slechts hoogst zelden voorkomt; tijdens de Dertigjarige oorlog verschijnt ze reeds vaker, om pas met de coalities tegen Lodewijk XIV haar bloeitijd tegemoet te gaan. Wolff spreekt van een evenwicht binnen het Duitse Rijk. Ook in later tijd was het een gangbare opvatting, dat er naast het algemene evenwicht van de grote West- en Midden-Europese mogendheden locale evenwichten bestonden, in Italië, in Duitsland, of om de Oostzee bijvoorbeeld[1].

Een factor die bij latere Hessische hulpverzoeken vaak ter sprake komt, dat namelijk de Staten en de Prins wilden volharden in hun neutrale houding tegenover het Rijk - hoe wonderlijk ook beide partijen die neutraliteit soms hanteerden -, noemt de gezant merkwaardigerwijze niet bij zijn overwegingen, waarom de Republiek de Duitse Protestanten niet wil helpen. Toch hadden de Staten Generaal juist in het voorjaar van 1630 over die neutraliteitskwestie besprekingen laten voeren met de Keulse aartsbisschop, en met Wallenstein en Tilly[2].

In ander verband vermeldt Wolff de Staatse bestandsbesprekingen met Spanje en de onderhandelingen over een verdrag met Frankrijk, die men mogelijk ook zou missen in zijn uiteenzetting, waarmee ik hem nu eindelijk zelf aan het woord wil laten.

Dan ahnfangs stehen K.M.[3] in Schweden und die hern Staten in etwas differentien[4], welche der apparentz nach dieses seindt:

1 Erstlich, wie der von Falckenberg sicher davorheldt, die missgunst dero bishero erhaltener victorien und furcht noch weiter und grösser fortun, und dass die hern Staten, wie wohl vergeblich, besorgen mögen, weil K.M. ein kluger dapferer ca-

1 Het rijkste overzicht van vroege vermeldingen biedt E. Kaeber, *Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts* (Berlijn 1907). Een door hem genoemd pamflet uit 1621 (p. 35) spreekt ook van een evenwicht tussen Habsburg en de Protestantse Rijksstenden, waarvoor in dit geval Frankrijk wil zorgen. Vgl. echter de vermelding van het Duitse evenwicht reeds in 1609 bij G.N. Clark, *The Seventeenth Century* (Oxford 1947^2), 136.

2 Aitzema, *a.w.*, 952-965; Arend, *a.w.*, 464-470.

3 Königliche Majestät.

4 Woorden van vreemde herkomst, zoals dit en bv. apparentz, occasion, interesse, armee, Montecuculi, Velau, zijn in het handschrift met 'Latijnse' letters geschreven.

pitain und ein seigreicher, zimblich mechtiger nachbaur ahn der see seindt, sie werden bei dieser occasion alzu gross; sie, die hern Staten, möchten, wan sie friede hetten, durch ihre eigene waffen und von tage zu tage mehr zunehmende uneinigkeiten - welche dan warlich sehr gross und zue deplorirn, auch zu missgönnen seindt - schwach und dahero höchst gedachte I.M. ihnen reformidabil werden, welches fast aus eben solchem grundt zwischen Rom und Carthagine eine gleichmessige aemulation gegeben und diese in die asche gebracht hatt.

2 Zum andern, es haben mehr höchst gedachte I.K.M. von Schweden zu besserer vortsetzung des kriegs in Preussen und sonsten etliche zolle ahn denen occupirten örtern ufgesetzt. Weil dieses dan diejenigen niederländische kaufleute und etwa den burgermeister zu Amsterdam selbst[1] und andere dergleichen hoche vornehme leute mehr, welche dahin handtlen und traficirn, etwas kostet und mittrifft, so wollen sie solches ihres privati interesse halber abgeschaft haben, und bedencken nicht, dass die Niederlande gleiches schlags[2] pro lubitu, auch umb vortsetzung des kriegs willens, so grosse licenten aufgelegt und ersteigert[3] haben, und ob sich dessen wohl ebenermassen[4] diejenige zu beschweren hetten, auch beschweren, welche dahin commercia exercirn und denen darueber die wahren alzusehr verdeurt[5] werden, dass sie es doch darbei lassen und sich darahn nicht kehren. Soll demnach alhir die regula ‘was dihr recht sein soll, ist mihr auch recht’ nicht statt finden - wiewohl man vor weniger zeit, dass dieser punct nuhnmehr accommodirt seie, sagen wollen.

3 Zum dritten hatt der mareschal Falckenberg I.K.M. wegen vorm[6] jahr in den Niederlanden geworben, und es seindt etzliche knechte aus den statischen compagnies, ihme Falckenbergk unwissendt, ohne urlaub zugelaufen.

4 Zum vierten, ob er, der mareschall, schohn sein volck, als der conte de Montecuculi mit der keiserischen armee auf der Velau[7] gewesen, zu dero hern Staten diensten und defension

1 Men heeft de keuze uit het viertal van 1629: Andries Bicker, Jan Geelvink, Anthony Oetgens van Waveren, Abraham Boom, of voor 1630 uit de laastgenoemde met Geurt van Beuningen, Jacob de Graeff en Dierick de Vlaming van Oudtshoorn.
2 Eveneens.
3 Verhoogd.
4 Op gelijke wijze.
5 = verteuert.
6 = vor einem.
7 Veluwe.

Uttrechts und sonsten den landten zum besten emploirt, so wollen sie ihme doch die rechnung machen, was solch volck in denen ihme assignirten quartirn verzehrt hatt, und aus courtoisie dem konig diese costen nicht schwindten lassen, sondern praetendirn, hetten sie schohn diese knechte ein zeitlang gebraucht, so hetten sie ihnen darumb doch solang die dienst gewehret ihre zahlung gereicht, und es muste was vor solchen diensten verzehret wehre, bezahlet werden.

5 Vor das funfte, weil die hern Staten, wie mihr bestendig[1] beigebracht ist, geschlossen haben, obwohl andere provincien mehr zu ihnen dretten[2] wolten - wie man dan vom Embterlandt lang gesagt hatt und von Brabandt auch mummeln[3] will - dass sie solche doch nicht als membra und gleiche mitgelider, sondern vor underthane und subjugirte ahnnehmen, es bei den 7. provincien lassen wöllen und was[4] selbe schliessen, diejenige welche zue ihnen kommen ungefragt praestirn sollen, und sie dahero dem ahnsehen nach wenig uf andere freiheit und ufnehmen[5], sondern allein nach ihrem eigenen advencement sehen.

6 Zum sechsten, weil ihrer der mehrentheil in grosser sicherheit darvorhelt, ob auch schohn gantz Teutschlandt subjugirt wurde, dass sie doch vor sich selbst mechtig genug seien, uf ihren eigenen fuessen zu stehen, bevorab[6] weil ihre lande durch wasser allenthalben fast[7] seindt und selbige leichtlich durch gewaldt oder eine durchstechung der dämme defendirt werden mögen, bis dass sich ihre feinde durch länge der zeit und allzu grosse eigene macht selbst ruinirt.

7 Zum siebendten, weil viel vornehme leute des orts[8] in ihren discursen sich unverhohlen vernehmen lassen, es thue ihnen nicht von nöthen sich dieses teutschen kriegs theilhaftig zu machen. Was sie Teutschlandt ahngienge? Man hette dar-

1 Voortdurend.
2 = treten.
3 Mompelen.
4 Neemt men dit als verschrijving voor ‘das’ en laat men het volgende ‘diejenige’ afhangen van ‘die hern Staten haben geschlossen, dass’, dan krijgt het gedeelte ‘was - sollen’ een zin. Of moet de betekenis zijn ‘selbe (de Staten) schliessen, was diejenige welche zue ihnen kommen ungefragt praestirn sollen’?
5 Bloei, welvaren.
6 Vooral.
7 In de oorspronkelijke betekenis van ‘fest’, dus gelijk aan ons ‘vast, zeker’.
8 Aldaar.

innen, als sie zu zeiten des duca de Alba in noth gewesen, ihrendthalben keinen hazard laufen wöllen, sondern ihrer vorfahren abgesande, wan selbe umb rath und assistentz angehalten hetten, jederzeit mit der blossen andtwordt ohne hulfe abgefertigt, man missgönne ihnen ihren zustandt, hette mit ihnen mitleiden und möchte ihnen besserung wuntschen. Darbei liessen sie es mit uns itzo[1] wiederumb. Was sie Pfaltz ahngienge? Der konig[2] solte darinnen und aus Böhemen geblieben sein.

8 Vor das achte, weil in diesen landen nuhr zu dero ergrösserung und ufnehmen, wie zu Rom zu dessen anfang geschehen ist, gesehen wirdt, und deselbe besser zu erlangen stehet, wan sie vor sich kriegen und die uberwundene und ihrem feindt abgenommene zu sich nehmen, als wan sie andern mit schwerem costen und ihren schäden umbsonst helfen, und die erworbene lande den gepresten dan restituirn mussen - inmassen[3] solches die Julicher lande bestercken, welche des stats- undt kriegscosten halber, so itzo uber alle eingenommene contributionen und abnutzungen nuhrt[4] Julichs, Emmerichs und Rees und dero ahn diesen ortern gebesserten fortification wegen uff vierhundert tonnen goldts taxirt werden, besorglich[5] wohl nimmermehr wiedergegeben werden mögen.

9 Zum neundten, weil ihrer viel papstisch, arminianisch, lutterisch und deren dreierlei, wiedertaufserisch und deren sechtzehenerlei[6], welche so weit von einander seindt, dass jede secte und ardt ihre eigene kirche hatt; portugisisch[7], ja viel in denen landen und zwar der grösseste theil atheisten und libertiner seindt, und allerlei religionen undt secten geduldet werden, und dahero der eifer der christlichen liebe undt uns in freiheit der gewissen zu behalten bei dem mehrentheil gering und durchaus erkaldet ist.

1 = jetzt.
2 Frederik V van de Palts, één winter koning in Bohemen.
3 Zoals.
4 = nur.
5 Naar te vrezen valt.
6 Welgeteld ‘zestienvoudig’! Dit is toch te veel eer aan het ‘Babel der Wederdoperen’ (vgl. hfst. 6, 7 van N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem 1952). Ten overvloede wijs ik er op, dat Wolffs feitelijke mededelingen niet zonder meer aanvaard kunnen worden, zoals in punt 14 de officiële toestemming voor Remonstrantse kerken.
7 De Portugese Joden.

10 Zum zehendten, weil der herr mareschal der von Falckenberg ahn einer solchen conjunction noch zur zeit selbst gantz desperirt; nicht zwar seines konigs, sondern des anderen theils halber, vermeinendt, was man in diesen landen thette, das wurde zu dero eigenen bestem beschehen.

11 Vor das eilfte, weil K.M. in Spanien under den Arminianen, Portugisen und Catholicquen, auch andern, ihre creaturn hatt, welche sich diese dinge zu verhindern nach kunst, wissen und fleiss eusserst bearbeiten, und zwischen guete resolutiones, da deren schohn beihanden sein möchten, falsweise[1] nur also gesetzt, ungraut[2] undt allerlei andere behinderung werfen.

12 Zum zwölften, es können die hern Staten unschwehr ermessen - inmassen dan auch durch discursus ahngedeutet worden -, dass die evangelischen chur- und forsten[3], auch andere der reformirten religion zugethane stände, ihnen itzo der religion undt deren conservation halber wohlwollen, mit ihnen guete correspondentz pflegen, werbungen verstatten und viel möglichen gutten vorschueb thun, dass solches der Papaven[4] jegen die Evangelische ahngestelte verfolgungen und macht halber beschehen muss; aber da dieselbe gebrochen, gedempft, und under ihnen eine einigkeit und conformitet gedroffen werden solte, dass sie sich umb die Niederlande nicht allein nicht mehr bekummern, sondern der wiederwertigkeit[5] und offenbahren missgunst wegen, welche zwischen dem furstlichen undt aristocratischen standt ist, ihnen vielmehr quad thun, als einigen vorschueb erweisen wurden, und dahero nicht alzu gern der evangelischen stände gäntzliche befreihung, sondern die sache lieber dahin gerichtet sehen, dass berurte uhrsachen ihnen diese willig und geneicht halten, und also eine parthei durch die ander im contrepois behalten und in den schrancken der hern Staten wohlfahrt begrieffen bleiben.

13 Zum dreitzehenden, weil die Vereinigte Niederlande, da sie auch schohn andere uhrsachen nicht hetten, den könig in Frankereich doch dajegen zu praetendirn haben; dan wie mihr der von Russdorff[6] bestendig eingebildet, so hat sich der Frant-

1 Bij wijze van geval; de betekenis van deze tussenzin wordt dan: veronderstellenderwijs gesproken.
2 Onkruid.
3 Keurvorsten en (andere) vorsten.
4 Blijkbaar een woord voor ‘Paapsen’.
5 Tegenstelling, antipathie.
6 Raad van de Winterkoning; na Camerarius de Paltsische politiek in Den Haag leidend.

zos mit der Liga, umb dieselbe wie auch den Papst selbst uf seiner seiten und in gueter continence jegen sich zue behalten undt dahin zu bedeuten, dass sie Keiserliche Majestät in den italienischen krieg[1] nicht assistirn, vergliechen, dass er mit umb undt darahn sein, auch da nöthig dartzu helfen wolte, dass die execution der geistlichen gueter[2] im Römischen Reich noch ergehen und alle underthane zu der Römischen Kirche wiedergebracht werden söllen. Dafern sie, die hern Staten, nuhn in einen solchen bundt itzo mit einstiegen, welcher der apparence nach dergleichen zu hindern das ahnsehen hette[3], so wurde dadurch der Papst und andere, die der Frantzos sonsten zu befahren haben möchte, bewogen, ihn, den Frantzos, respective mit gewaldt und durch forcht der päpstlichen excommunication und bannisirung von seinem intent ab- undt zum frieden zuezwingen, oder es zum wenigsten dahin zu richten, dass er die im Niederlande militirent habende Frantzosen avocirte, dadurch der hern Staten macht dan, wie mich ein vornehmer man bestendig berichtet hatt, umb 12000 kopfe geschwecht wurde.

11 Zum viertzehenden und endtlichen, weil sich die hern Staten ahn itzo[4] in ihren landen von den Arminianen und Papaven eines innerlichen kriegs zu befahren haben, darumb und deren stillhaltung halber auch - unerachtet die arminianische sect uf dem dortrechtischen sinodo austrucklich verdambt und verketzert worden[5]; auch nicht ahngesehen, dass sie, die Arminianer, uber die alten, mit dreien neuen groben irthumben wieder aufgezogen kommen, als: die taufe seie kein nötig stuck zur seligkeit, die gottheit in des hern Christi person hab nicht von ewigkeit, sondern im ahnfang der mentschheit erst ahngefangen - ihnen zu Amsterdam undt Rotterdam durch ihr octroi eigene kirchen verstatten und sie wieder[6] aller der Reformirten ruffen undt schreiben offentlich predigen lassen mussen, undt sie, die hern Staten, dahero den ahnsehen nach ihr wesen nicht alzu weitleuftig zu machen und ihre crefte zu zerstreuen vermeinen.

1 Mantuaanse successieoorlog, 1627-1631: Frankrijk en de Keizer in strijd gewikkeld voor verschillende candidaten voor de opvolging.
2 Uitvoering van het Restitutie-edict van 1629.
3 Bedoeld is het verbond met Zweden.
4 = anjetzt, 'nu'.
5 Op deze synode was Hessen-Kassel ook vertegenwoordigd, dat de Contraremonstrantse richting koos (H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben*, Münster 1960, 82-3).
6 = wider.

Darumb dan obiger conclusion nach, wie daselbst zu sehen ist, fast zu nehmen stehet, des hern printzen von Orange gegebner andtwordt, wie leid es S. Exc. auch sonstet sein mag, sei wahr und ufrichtig teutsch gegeben. Item man bedencke ahn der lande seite des eigenen gutdunckels[1] undt hoherheit, auch anderer vieler uhrsachen mehr halber, nicht allenthalben, dass 'wan meines nechsten haus brendt, das feur ahn meinen wenden auch ahnfengt' (und ist), undt dass des orts noch zur zeit desfals nichts zu erlangen.

1 Goeddunken + eigenwaan.

Diplomatiek ceremonieel in het midden van de achttiende eeuw medegedeeld door Dr. J. Heringa

In het familie-archief Fagel bevond zich voor de inventarisering een omslag met stukken betreffende het ceremonieel, waarmee in 1753 de Franse ambassadeur De Bonnac door de Staten-Generaal is ontvangen[1]. Het voornaamste daarvan was een overzicht van de plechtigheden, geschreven door den hofmeester der Staten, die bij de ontvangst en het onthaal van den gezant een belangrijke rol had vervuld[2]. Het lijkt mij van belang om dit stuk te publiceren, opdat men kennis kan nemen van het diplomatieke protocol van de achttiende eeuw, en nog te meer, daar aanvullingen en verklaringen aan de andere stukken van het dossier ontleend kunnen worden en tevens een enkel fragment van andere herkomst ter vervollediging van het verslag daarin kan worden gevoegd.

In de omslag bevond zich nl. ten eerste een verzameling extract-resoluties van de Staten-Generaal[3].

In de tweede plaats was erin te vinden een ‘Ceremonial de l'entrée publique d'un ambassadeur du roy auprès des Etats Generaux des Provinces Unies’[3], dat in een achttiental artikelen de gebruiken samenvat en, te oordelen naar de taal en de inhoud, misschien is opgesteld in de Franse ambassade in Den Haag.

Vervolgens trof men er aan een verzameling ‘Les ordres pour la garnison de la Haye pour le jour de l'entrée de Son Excellence monsieur le marquis de Bonac, l'ambassadeur de France’[3], waarin gebruikelijke maatregelen worden opge-

1) Voorlopig inv. nr. 5052. Het archief Fagel bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief en is geïnventariseerd door den heer Drs. N.M. Japikse, wien ik op deze plaats graag wil danken voor de hulp, mij bij het bewerken van het volgende verleend. Over enkele aangelegenheden heb ik voorts vriendelijke voorlichting ontvangen van de heer J.W.M. Klomp, verbonden aan het Gemeente-Archief van 's Gravenhage.
2) Nu in inv. nr. 810. Voor de functie van hofmeester kan men mijn proefschrift raadplegen: De eer en hoogheid van de staat, Groningen 1961, dl. IV en speciaal hfdst. XVIII, paragraphen B en C.
3) Nu in inv. nr. 1272.
3) Nu in inv. nr. 1272.
3) Nu in inv. nr. 1272.

somd, terwijl, blijkens de inhoud, een copie van een dergelijk stuk aan ambassadeurs ter hand placht te worden gesteld.

Tenslotte bevatte de omslag vóór de ordening en inventarisering van het archief 'De lijst van de coetse die sulle diene tot de inhaaling van de heer ambassadeur' en de vrijwel gelijkluidende 'Lijst van de coetse die come sulle den 3 Mey 1753 als de heer ambassadeur ter audientie opgehaald word'[1]. Deze beide zullen afkomstig zijn van of gediend hebben ter instructie van de kamerbewaarders van Hare Hoog Mogenden, die tot taak hadden om volgens oud gebruik de koetsen van de aanzienlijken te vragen voor het vervoer van den abassadeur en zijn gevolg[2]. De eerste wordt in het volgende onder II afgedrukt, omdat hij een indruk kan geven van de ambtelijke en maatschappelijke hiërarchie in Den Haag; voor zover mij mogelijk is geef ik er inlichtingen en vermoedens omtrent de identiteit der eigenaren van de koetsen bij.

De genoemde stukken zijn nu niet meer bijeen. Het verslag van den hofmeester bevindt zich nu in nr. 810, waar men ook aantreft enige stukken betreffende het ceremonieel bij de tussen den prins van Oranje en den Fransen ambassadeur gewisselde visites en enige aantekeningen van den griffier Fagel over het ceremonieel bij de ontvangst van De Bonnac[3].

Gegevens aangaande het protocol van het midden der achttiende eeuw kunnen voorts ontleend worden aan de stukken onder inventaris-nummer 595, voornamelijk aan een 'Concept verbaal ontrent hetgeene te observeeren en te verrigten staat, zo by de publique intreede van een ambassadeur van een gekroont hooft als desselfs defroyement van drie daagen en publique audientie bij Haar Hoog Mogende de heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, met de bewysen daartoe, sooveel te vinden waaren'.

Dit concept is in twee versies aanwezig. Het ene stuk, in een groen omslag, is het oorspronkelijke ontwerp, geschreven in de hand van hofmeester Ockersse, het andere, in een gebloemd omslag, een copie in netschrift door een klerk. Op het eerste staat in de hand van griffier Fagel 'Van den hoffmeester Ockersse', hetgeen betekent: ontvangen van of afkomstig van hofmeester Ockersse. Op de copie staat eveneens in de hand van

1) Nu in inv. nr. 1272.
2) Zie p. 84 n 1.
3) In het volgende geciteerd als Aantekeningen Fagel. Voor de plaats van de andere genoemde stukken zie de noten 2, 3 op blz. 75.

Fagel ‘Door den hoffmeester Ockersse’. Beide stukken bevatten naast de tekst aantekeningen in dezelfde hand als die tekst, verwijzend naar periodieken en naar de notulen van de Staten-Generaal voor gegevens over het vroeger gepractiseerde ceremonieel. In het oorspronkelijke stuk en in de copie lopen deze tot het jaar 1727, maar zij zijn niet volledig gelijkluidend, evenmin als de teksten. Het oorspronkelijke stuk zal in het volgende geciteerd worden als Concept-verbaal A, de copie als B.

De tijd van ontstaan van A is af te leiden uit het volgende: Ockersse vermeldt, dat aan Zijne Hoogheid verzocht wordt schildwachten op te stellen bij het huis, waar de ambassadeur door de staat gelogeerd zal worden (f. 11), en bepaalde orders te geven aan de wacht op het Binnenhof (f. 12). Het concept moet dus opgesteld zijn tussen de aanstelling van Ockersse in Januari 1751[1)] en het overlijden van Willem IV in October 1751. In het exemplaar B wordt op de overeenkomstige plaatsen niet gesproken van Zijne Hoogheid, maar van Hare Koninklijke Hoogheid, dat is de Gouvernante (ff. 21, 22); dit stuk is dus geschreven na October 1751. Het eerste stuk is van voor de komst van De Bonnac, het tweede echter ook, omdat in de aantekeningen anders zonder twijfel verwezen zou zijn naar de toen opgedane ervaringen en toegepaste regelingen.

De auteur van het eerste, onder I, afgedrukte stuk, de ‘Naukeurige aanteekening’, is, zoals behalve uit het opschrift blijkt uit de telkens ingeslopen ik-vorm, de hofmeester der Staten-Generaal Mr. Cornelis Jacob Ockersse, in functie sinds 1751[2)] en vanaf 1745 al agent van de provincie Zeeland bij de Staten-Generaal[3)]. Hij is geboren in 1711 uit een Zierikzees regentengeslacht als zoon van Jan Cornelis (1673-1745), luitenantadmiraal van Zeeland, en Cornelia Butler (1694-1763). Zijn zoon Mr. Jan Cornelis Butler Ockersse (1752-1798) is na hem hofmeester der Staten-Generaal en wordt in 1796 ceremoniemeester der Nationale Vergadering[4)]. Het verslag is niet gesteld in het handschrift van den hofmeester. Het is een door een klerk geschreven copie, door den griffier Mr. Hendrik Fagel den

1) Zie noot 2.
2) Onjuist in Hbk. (zie lijst van afkortingen) 1753, 99; hij is benoemd bij resolutie van 16 Jan. 1751, zijn voorganger Johan Jacob van Vrijbergen ontslagen bij resolutie van 9 Jan. 1751, beiden door mij geraadpleegd in de gedrukte uitgave in het Rijksarchief in Groningen.
3) Hbk. 1753, 100.
4) A.A. Vorsterman van Oyen, Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche geslachten III, Groningen 1900, pp. 436v.

Ouden onder zijn papieren opgenomen. Heeft Ockersse het oorspronkelijk op verzoek van Fagel opgesteld? Blijkens de stijl is het ongetwijfeld bedoeld om als richtsnoer te dienen voor latere gelegenheden. Dat Bonnac de eerste ambassadeur was, met wiens ontvangst en onthaal Ockersse belast werd[1)], zal aan de opstelling van het omstandige verslag wel niet vreemd zijn geweest.

De Bonnac was de tweede ambassadeur, die hier vanwege den koning van Frankrijk na de Oostenrijkse Successie-oorlog kwam. Na het vertrek van zijn voorganger De Contest in 1751 waren de zaken behartigd door den chargé d'affaires Durand[2)]. Bonnac had de rang van ambassadeur[3)]. Zijn verblijf duurde tot 1756.

Het ceremonieel blijkt in hoofdzaak nog hetzelfde als in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Ten behoeve van een vergelijking heb ik in de noten verschillen en overeenkomsten aangegeven; daarvoor en ter verdere informatie van den lezer zijn de betreffende plaatsen in mijn beschrijving van het zeventiende eeuwse protocol steeds genoteerd[4)].

Voor de politieke geschiedenis in engere zin is het verslag van Ockersse slechts op een enkel ogenblik van enige betekenis wanneer de hofmeester vermelden moet, dat de ambassadeur geweigerd heeft om te drinken op de gezondheid van den prins van Oranje[5)], die immers met zijn huis 'stond voor de wereld als de belichaming van de trouw der Republiek aan het bondgenootschap met Engeland en Oostenrijk'[6)]. Uit de aantekeningen, die de griffier heeft gemaakt van besprekingen met den ambassadeur, blijkt overigens van meer kleine geschillen, die voortkomen uit het Franse antagonisme tegen Oranje[7)].

1) Gegevens in Bittner-Grosz II (zie lijst van afkortingen). De enige ambassadeur, die sinds Ockersses benoeming bij de Staten-Generaal geaccrediteerd was geworden, Bonnacs voorganger De Saint-Contest (Bittner-Grosz II, 116), had geen publiek entrée gedaan (resolutiën der Staten-Generaal 1750 en 1751, gedr., R.A. Groningen).
2) Verv. Wagenaar XXII, Amsterdam 1788, p. 91.
3) En niet, zoals ik heb gemeend, extraordinaris ambassadeur (De eer en hoogheid, register p. 642.)
4) Zie p. 75 n 2.
5) Zie pp. 93v.
6) P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandse stam III, Amsterdam 1959, p. 11, ook 124.
7) In de noten successievelijk aangehaald uit Aant. Fagel.

Gebezigde afkortingen:

V.d. Aa: A.J. van der Aa, Biografisch woordenboek der Nederlanden, 1852-1878.

Aant. Fagel: Aantekeningen van den griffier Mr. Hendrik Fagel den Ouden betreffende het ceremonieel bij de ontvangst van De Bonnac (Arch. Fagel no. 810; zie inleiding).

Bittner-Grosz: L. Bittner und L. Grosz, Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden 1648, II, Zürich 1950.

Boitet: Beschryving der stad Delft, bij Reinier Boitet, Delft 1729.

Ceremonial: Het in de inleiding genoemde: Ceremonial de l'entrée publique d'un ambassadeur du roy auprès des Etats Generaux des Provinces Unies.

Concept-verbaal: Het in de inleiding genoemde 'Concept-verbaal ontrent hetgeen te observeeren en te verrigten staat, zo by de publique intreede van een ambassadeur van een gekroont hooft als desselfs defroyement--- en publique audientie---', geciteerd in de versies A en B (Arch. Fagel no. 595)

De eer en hoogheid: J. Heringa, De eer en hoogheid van de staat, Groningen 1961.

Elias: J.E. Elias, De vroedschap van Amsterdam 1578-1795. Haarlem 1903-1905.

Hbk.: Zgn. Herenboekje: Bericht wegens de gesteltenisse der hooge vergaderingen en collegien in 's Gravenhage, etc., jaargangen 1753 en 1754, beide verschenen in 's Gravenhage s.d.

Ned. Jbk: Nederlandsche jaarboeken, delen VI, 1752, ii en VII, 1753, i; Amsterdam s.d.

N.N.B.W.: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, 1911-1937.

Off. bk: Zgn. Officierenboekje: Register van alle de regimenten in dienst van den staat etc., 1753 (Algemeen Rijksarchief).

Scheffer-Obreen: J.H. Scheffer en Fr. D.O. Obreen, Het geslacht Van Hogendorp van de 14de eeuw tot op heden, Rotterdam 1867.

I

Naukeurige aanteekening van hetgeene wegens en bij de publique intreede van den heere Franschen ambassadeur marquis de Bonnac is voorgevallen, bijeengebragt door den hoffmeester Ockersse.

Den heere ambassadeur[1)], die op den 14. December 1752 alhier in den Hage was gearriveerd, heeft op den 16. December daaraanvolgende syn aankomst aan den heere president van Haar Hoog Mogende weesen bekent maken, geassisteert door den heer Durant, de saken van de fransche kroon waarnemende[2)]; en is ten versoeke van de vergaderinge op den 16. dito door den heere praesident in naam van Haar Hoog Mogende verwelkomt en voor aangenaam verklaart.

Den 19 December deed Syn Excellencie een visite in ceremonie met groote statie bij den heere Erffstadhouder; keerde na de barriere van het huys in 't Bosch, kwam immediaat wederom en deed eene visite (sonder ceremonieus ontfangen te werden) by Haare Koninglyke Hoogheid de Princesse Gouvernante[3)].

Het teegenbesoek is des anderdaags door Syn Hoogheid affgelegt, ook in ceremonie en met de uyterste statie[4)]; nadat de

1) François Armand d'Usson, marquis de Bonnac, ambassadeur (Bittner-Grosz II, 117). Hij neemt zijn intrek in een huis aan de Prinsessegracht (Ned. Jbk. 1752, ii, 1296v).
2) François Marie Durand de Distroff, chargé d'affaires, aangekomen in 's Gravenhage 2 Nov. 1751, vertrokken 18 Jan. 1753 (Bittner-Grosz II, 117).
3) Over dit bezoek geeft het Ned. Jaarboek 1752, ii, 1296vv in een zeer uitvoerig verslag onder meer de volgende bijzonderheden: de stadhouder komt den ambassadeur tot aan de karos tegemoet en geleidt hem tot in het kabinet, waar beiden plaats nemen in armstoelen. Er blijkt niet, of de prins den ambassadeur de hoge hand laat, zoals in de zeventiende eeuw gebruikelijk was (De eer en hoogheid 495 v).
4) De griffier Fagel had kort tevoren gemeend te kunnen vaststellen, dat er onder de retroacta geen gegevens over contra-visites van de stadhouders aan ambassadeurs voorkwamen (l.c. 496n). In 1750 heeft Willem IV echter toch de contra-visite gebracht aan den ambassadeur De Saint-Contest, voorganger van De Bonnac (Ned. Jbk. 1750, ii, 1381v; zijn rang was dezelfde als die van De Bonnac, nl. ambassadeur: Res. S.G. 6 Oct. 1750, gedr., R.A. Groningen), omdat gebleken was dat Willem III de contra-visite had gebracht aan een Fransen ambassadeur (Aant. Fagel).
De ambassadeur komt den prins tot het portier van de karos tegemoet (Ned. Jbk. l.c.), hetgeen de Franse ambassadeur Breteuil in 1768 zal weigeren (Revue d'hist. diplomatique IV, 1900, pp. 566ss.). Zonder twijfel geeft De Bonnac in 1753 aan den prins de voorrang en de hoge hand.

dagen vooraff door weederzydtse edellieden waren affgevraagt[1].

Seedert is' er niets sonderlings voorgevallen, totdat den ambassadeur op den 20 van Maart 1753 aan den heere presideerende ter vergaderinge van Haar Hoog Mogende[2] is komen declareeren, dat Syn Excellencie syne publique intreede geern op den 30. April daaraanvolgende wilde doen, indien het Haar Hoog Mogende alsdan mogt geleegen komen[3].

Waarop den heere president is versogt aan gemelden heere ambassadeur kennis te willen gaan geeven, dat Haar Hoog Mogende sig den voorsz. dag laten welgevallen en ordre op desselfs receptie sullen stellen na ouder gewoonte[4].

Den 20. Maart worden drie heeren Haar Hoog Mogenden gedeputeerden benoemt[5]; alsmeede den 23. dito twee by den Raad van State[6] □welke te samen den hoffmeester van den staat by hunne besognes hebben laten assisteeren□ om te overleggen en te reguleeren, hoe het defroyement[7] van gemelden ambassadeur ter eeren van den staat dog met de meeste menage te doen, gelijk hetselve defroyement door gemelde heeren dan ook is aanbesteed aan A. Benoist, casteleyn in den Ouden Doele in 's Hage, onder het opperbewind van den hoffmeester van den staat, die voor de som ordonnantie heeft gevraagt[8] en hem betaalt, doende daarvan reekening.

1) De ambassadeur heeft op 18 December audientie laten vragen, de prins op de middag van 19 December, na de audientie die hij om drie uur verleend had (Ned. Jbk. l.c.).
2) Mr. Pieter Buteux, gedeputeerde ter S.G. voor Zeeland (Hbk. 1753. 96; extr. res. S.G. 20 Mrt. 1753 in het dossier (p. 75 n. 3); N.N.B.W.).
3) Zoals aan het einde van de zeventiende eeuw in zwang was gekomen, doet Bonnac zijn entrée pas na reeds incognito in Den Haag verblijf te hebben gehouden: De eer en hoogheid 187, 395.
4) De president gaat inderdaad in eigen persoon (Extr. res. S.G. 21 Mrt. 1753; vgl. Du Mont-Rousset (zie p. 99 n 8) II, 776).
5) Het zijn blijkens extr. res. S.G. 20 Mrt.: Daniel Livius de Kempenaer, gedeputeerde ter S.G. voor Friesland (Hbk. 1753, 97, 1754, 97); Augustus Leopoldus baron van Palland tot Eerde, gedeputeerde voor Overijssel (Hbk. 1753, 97); Petrus Alstorphius, raadsheer der stad Groningen, gedeputeerde voor Stad en Lande (R.A. Groningen, Regeeringsboek van Stad en Lande, op 1752; voor zijn comparitie en creditief: res. S.G. 1 Mei 1752).
6) Deze door de drie gedeputeerden zelf te nomineren krachtens res. S.G. 20 Mrt.
7) De ambassadeur wordt drie dagen op 's lands kosten gelogeerd en met zeven maaltijden getracteerd (Evenzo Concept-verbaal A, f. 5; zie verder De eer en hoogheid hfdst. XIII; onder, p. 82 n 6).
8) Op Zaterdag 7 April ‘is ter vergadering geleesen de requeste van Mr. Cornelis Jacob Ockersse, hofmeester van den staat, versoekende dat Haar Hoog Mogende aan hem een ordonnantie ter somme van agtduyzend vyfhondert guldens gelieven te accordeeren ter goeder rekeninge om te dienen tot betalinge van een gedeelte van de kosten van het defroyement van den heere marquis De Bonnac---- aan den aannemer Benoist’, waarop de Staten besloten hebben de Raad van State te verzoeken een ordonnantie voor dit bedrag te depêcheren, te betalen uit de post van de defroyementen (voor deze post: De eer en hoogheid 122v; zie voorts p. 105 n 4).
Er zijn moeilijkheden geweest over de meubilering door de eigenaren van het door Holland gehuurde Mauritshuis, waarin de ambassadeur gelogeerd en gedefroyeerd zou worden, zoals blijkt uit de resolutie van 21 April (extr. res. in het dossier.)

Den 31. Maart is den hoffmeester gelast en geordonneert om den heere ambassadeur op den 30. April tot Delft te gaan verwelkomen, recipieeren en complimenteeren na ouder gewoonte[1)], alsmeede in de herberg, daar gemelde heer ambassadeur des middags de maaltyd binnen Delft sal houden, deselve aff te spreeken en daaraff de reekening over te brengen[2)]; gelyk den hoffmeester ook de maaltijd aldaar heeft bestelt en geconditioneert met den casteleyn van den Doele[3)].

Alsmeede twee jagten te besorgen tot het transport, soo van den heer ambassadeur als desselfs suite, tot aan de Hoornbrug en Haar Hoog Mogende tydelijk advertentie te geeven van de uure, dat den ambassadeur aldaar sal konnen weesen[4)].

Waarom op den 31. Maart twee heeren Haar Hoog Mogende gedeputeerden syn benoemdt[5)] om Syn Excellencie op dien dag en het te noemen uur met de eerste carosse van staat te gaan recipieeren en ontfangen en verder te conduiseeren na het logement van den staat, om aldaar drie dagen gedefroyeert te werden[6)].

1) De eerste begroeting vindt dus, nadat de ambassadeur incognito in Den Haag is gekomen en voor het entrée de plaats weer heeft verlaten, in Delft plaats; vgl. De eer en hoogheid 395.
2) Extr. res. S.G. 31 Mrt. 1753; als in de zeventiende eeuw: De eer en hoogheid 388vv.
3) De Stadsdoelen, voormalig klooster van Maria Magdalena, aan de Oostzijde van de Verwersdijk; gemoderniseerd nog aanwezig. Zie: Boitet 518, afb. tussen 512 en 513.
4) Als vroeger: De eer en hoogheid 390v.
5) Het zijn blijkens extr. res. S.G. 31 Mrt. 1753 (zie ook Ned. Jbk. 1753, i, 369): Willem Hendrik Pieck, heer van Brakel, ter Does, Enspiek, Zoelen en Aldenhage, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (Hbk. 1753, 94; N.N.B.W.); Mr. Adriaan Reepmaker, heer van Strevelshoek, Noord-Waddinxveen, enz., gedeputeerde voor Holland (Hbk. 1753, 96; N.N.B.W.).
6) Voor het defroyement zie De eer en hoogheid 409vv. In 1713 is besloten om het defroyement te vervangen door een geschenk in geld (vgl. l.c. 423; vlg. res. S.G. 14 Oct. 1716 een bedrag van 1000 rijksdaalders), maar na protest van den Engelsen ambassadeur Cadogan in 1718 zijn de Staten hierop teruggekomen (Du Mont-Rousset II, 780; over dit werk p. 99 n. 8). Het logement van de staat is het Mauritshuis: l.c. 439v.
De duur van het defroy wordt hier omschreven als drie dagen, verderop een enkele maal als vier dagen (p. 95), Ook in de zeventiende eeuw kwam dit laatste voor: het defroy duurde ook toen drie dagen, maar omdat het eindigde op de vierde dag na het entrée van den gezant sprak men ook wel over vier dagen (De eer en hoogheid 419).

Nog syn op den 31. Maart agt heeren Haar Hoog Mogende gedeputeerden benoemt[1] om den heer ambassadeur in het logement gekomen synde te gaan verwelkomen na ouder gewoonte[2] en houden Syn Excellence dien avond ter maaltyd geselschap[3].

Ook syn op den 31. Maart twee heeren gedeputeerden benoemdt[4] voor de publique audientie om den ambassadeur op den 3 Mey aff te haalen met de eerste staatscarosse[5], weeder met ses paarden bespannen[6], en ter audientie van Haar Hoog Mogende te geleyden, waarom den ambassadeur daags tevooren den 2. Mey door syn secretaris by den heere president audientie aan Haar Hoog Mogende heeft laten versoeken[7].

Weshalven syn de camerbewaarders van Haar Hoog Mogende gelast om een groot getal koetsen van alle collegien, aansiene-

1) Het zijn blijkens Ned. Jbk. 1753, i, 372: Walraven Robbert van Heeckeren, heer van Barlham en Brandsenburg, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (N.N.B.W.); Mr. Bruno van der Does en raadpensionaris Pieter Steyn (Hbk. 1753, 96; N.N.B.W.), gedeputeerden voor Holland; Johan baron van Borsselen, gedeputeerde voor Zeeland (Hbk. 1753, 96; V.d. Aa); Johan Daniel d'Ablaing, vrijheer van Giessenburg, gedeputeerde voor Utrecht (Hbk. 1753, 97); Daniel Livius de Kempenaer, gedeputeerde voor Friesland (zie blz. 81 noot 5); Augustus Leopoldus baron van Palland tot Eerde, gedeputeerde voor Overijssel (zie blz. 81 noot 5); Petrus Alstorphius, gedeputeerde voor Stad en Lande (zie blz. 81 noot 5).
2) In de resolutie staat, dat de ambassadeur zal 'werden verwelkomt nae ouder gewoonte in diergelyke gelegentheeden gebruykelijk' (extr. res. 31 Mrt.).
3) Als vroeger: De eer en hoogheid 396v, 419.
4) Volgens oud gebruik twee heren uit de provinciën, volgende op die, waaruit de twee gedeputeerden voor de begeleiding bij het entrée zijn gekozen (De eer en hoogheid 450); het zijn nu: Johan van Borsselen, gedeputeerde voor Zeeland (zie noot 1); Johan Daniel d'Ablaing, vrijheer van Giessenburg, gedeputeerde voor Utrecht (zie noot 1).
5) De in 1662 gereedgekomen karos: De eer en hoogheid 399v. De tweede karos van de Staat wordt gebruikt voor het inhalen van envoyés: Concept-verbaal A.f. 5, aant. in margine.
6) De Generaliteit bezit geen paarden, maar huurt ze (De eer en hoogheid 401). Blijkens een aantekening bij Concept-verbaal A, f. 6, is bij het entrée van D'Avaux in 1678 de karos getrokken door 'de bonte paerden van Sijn Hoogheid'.
7) Aanvragen van audientie als in de zeventiende eeuw: De eer en hoogheid 449.

lyke luyden en amptenaaren te versoeken, om by de ceremonie van intreede den 30. April en den 3. Mey by de ceremonie van audientie te assisteeren[1].

Den 14 April ben ik na Ryswyk gereeden en heb aldaar de stallen op Witsenburg en in de herberg de Prins met de koetshuysen gehuurt, ten dienste van den ambassadeur, voor den dag van de intreede, dewijl Syn Excellencie sulks had versogt[2], om syn paarden en voitures daar smorgens met den dag na toe te senden incognito, ten eynde deselve aldaar in te spannen en gereed te maken tegens dat de heeren gedeputeerden na de Hoornbrugge komen, om tegelyk en op haar rang in den treyn te volgen. Ook heb ik in de voorn. herbergen soo wel als op de molen aan de Hoornbrugge[3] kamers voor het gevolg van den ambassadeur besprooken, voor sooverre die hem daar mogten opwagten.

Volgens gebruyk is den hoffmeester den 26. April na Delff gegaan, om de heeren burgemeesteren in burgemeesterscamer te versoeken uyt naam van Haar Hoog Mogende om by den ambassadeur den 30 dito te eeten[4], gelyk ook den heer hooftofficier[5] ten dien einde aan syn huys te gaan nooden.

> In de notulen van het college van burgemeesteren is vastgelegd[6], dat Ockersse 'aan H.E.gr. Achtb. kennisse heeft gegeven, dat den dag van Maandag, den 30 derselver maand, tot de publique intreede van de Fransche ambassadeur was gepraefigeert en dat Zijn Exellentie ten zelven dage van wegens H.H.Mog. met de gewone solemniteyten bin-

1) Als in de zeventiende eeuw: De eer en hoogheid 402v. Zelfs de formule is nog dezelfde: de kamerbewaarders moeten 'versorgen soodanigen aansienelyke aantal van carossen met ses, vier en twee paarden respective als men hierbevorens gewoon is op de receptie van de heeren ambassadeurs van coningen te gebruyken' (extr. res. 31 Mrt.).
Blijkens Concept-verbaal A, f. 5, ontvangen de koetsiers en postillons van de karossen met zes paarden samen 4 rijksdaalders, van die met vier paarden twee rijksdaalders en van die met twee paarden één rijksdaalder "als gratificatie van 's lands wege", waarbij een aantekening in margine dat dit tegelijk verstrekt ook voor de publique audientie dag' (cf. De eer en hoogheid 402v).
2) Verzocht, nl. aan den griffier (Aant. Fagel).
3) Voor de topographie van de Hoornbrug en omgeving: De eer en hoogheid 394.
4) Ongeveer als in de zeventiende eeuw: De eer en hoogheid 389.
5) Blijkens Ned. Jbk. 1753, i, 367 en Soutendam 446 (zie volgende noot) wordt hiermee bedoeld de schout van Delft, Mr. Willem van Assendelft. Ockersse noemt hem herhaaldelijk baljuw.
6) De notulen zijn afgedrukt door J. Soutendam in De Tijdspiegel 1886, i, 444vv, onder de titel Verbaal van de publieke intrede van den Franschen ambassadeur marquis de Bonac, te Delft, anno 1753.

nen deze stad stond te werden gerecipieert en ten costen van den landen plegtelijk ter maaltijd zoude werden onthaalt. En voorts H.E.gr. Achtb. in convenable termen tot deze festiviteyt geïnviteert en tegelijk versogt, dat het gebruyk van den Stadsdoele[1] ten voorsz. eynde zouden gelieven te accordeeren. Waarop den voorn. heer door den heer president burgemeester voor de gegeeve communicatie bedankt en de gedaane invitatie is geaccepteert, met bijvoeging, dat H.E.gr. Achtb. niet zouden nalaten van ten spoedigste de vereyste ordres te stellen, ten eynde de Stadsdoele tot deze plegtigheyt (voor zooveel H.E.gr. Achtb. was concerneerende) zoude werden geapproprieert, en dat de nodige voorsieningen zouden werden gedaan tot weeringe van alle confusie en disordres. En heeft de heer hofmeester, na eenig verder entretien, H.E.gr. Achtb. voor de gratieuse receptie en audientie bedankt en zig geretireert; hebbende H.E.gr. Achtb. bij deze gelegentheyt goedgevonden, tot eviteering van het ceremonieel, zig te plaatsen bij het vuur'[2].

Vermits de beyde jagten, het eene van den Raad van State en het andere van de Staten van Holland[3], leedig na Delff moesten varen, ben ik hoffmeester van den staat 30 April s'morgens om neegen uuren van myn huys[4] met een huurkoets gereeden na het eerstgemelde jagt en heb my daarmeede na den Doele tot Delff laten transporteeren, dog de wimpel van boven de vlag gelaten, tot nademiddags dat er den ambassadeur in was.

Ik had behalven myn twee knegts twee boodens van de Generaliteit by mij, die ook te Delff moesten dienen.

Twee postillons van de Generaliteit liet ik langs het jagt meede ryden om my ten dienste te staan, van dewelke ik eene weeder na den Hage depecheerde soo ras ik aan de stadswal was genadert, met een brieff geaddresseert aan den heere griffier, om Haar Hoog Mogende door Syn Edele kennis van mijn arrivement te doen hebben en van het uur, dat den ambassadeur stond aan te komen, en dat ik nog een andere postillon na de heeren gedeputeerden (die op weg na de Hoornbrug souden weesen) sou affsenden op het moment, dat den heer ambassadeur in 't jagt gong, wordende deesen brieff staande vergadering geleesen.

Aan den Doele vond ik alles volgens affspraak met heeren burgemeesteren met staketsels affgeset, van het water door de

1) Zie p. 82 n 3.
2) Vlg. Concept-verbaal A, f. 3, was het gewoonte, dat den hofmeester dan een stoel gepresenteerd werd.
3) Is dit het 'binnenjagt' van Gecommitteerde Raden, kapitein Willem Luning (Hbk. 1753, 22)?
4) Ockersse woont op de Zuid Binnensingel (Hbk. 1753, 99).

poort van de bassecour tot aan het huys en weeder over de plaats tot teegens de deur van het binnenhuys, ende de dienaars van de justitie om ruym baan te maken aan straat, alsmeede eenige burgerwagt op de bassecour en de invalides voor aan de deur van het huys na binnen[1].

> Wat de door den hofmeester met de burgemeesters afgesproken ordemaatregelen betreft, kan weer verwezen worden naar de notulen van het Delftse college. Deze behelzen tevens enige andere bijzonderheden: 'Bij HH. burgemeesteren vervolgens in overweging genomen zijnde hoedanige precautiën zouden behoren te werden in het werk gestelt, zoo tot faciliteeringe van de avenues by en omtrent de Stadsdoelen als om voor te comen, dat door de menigte van aanschouwers eenige verhinderinge mogt werden toegebragt, en daarop gehoort de consideratiën van den stadsfabrycq, is na voorgaande deliberatie goedgevonden en verstaan, dat de palen staande aan de waterkant voor de Stadsdoelen zouden werden geamoveert, dat voorts het gedeelte van de Verwersgragt, strekkende langs den Doele, met twee slagtboomen zoude werden afgepaalt; dat meede op de voorplaats van den Doele zouden werden gestelt twee balustrades van houte paalen en planken, zig extendeerende wedersijds van de groote poort tot de binnedeur, latende een bequaame tussenwijdte voor de passagie door het midden van deselve plaats, en dat laastelijk in de camer, gedestineert tot het houden van de maaltijt een houte balustrade zoude werden gemaakt ter breedte van dezelve camer, met een opening ter wijdte van de deur, ten eynde door dit middel de aanschouwers in een behoorlijke distantie van de tafel zouden blijven geëloigneert. Al hetwelk ook alzoo ten costen van de stad is gedaan maaken.
> En is meede nog goedgevonden en verstaan, dat ten dage van de publique intreede van den ambassadeur den substituut-schout met de dienaars van de justitie, benevens die van Delfland (het gebruyk van de laatstgen. aan den bailluw uyt naam van HH. burgemeesteren versogt zijnde) des morgens vroegtijds post zouden nemen by en omtrent de Stadsdoele, mitgaders dat een derde van dezelve soude werden geplaatst by de Lepeltol[2)] en een ander by de Roosebrugge[3)], met last omme op de doorvaart van de schuyten en vaartuygen behoorlijke ordre te stellen, ten eynde de passagie van 's lands jagten niet soude werden gehindert. Zijnde wijders goedgevonden, dat een detachement van de compagnie Invalides, guarnisoen houdende binnen deze stad,

1 Er is 'een groote voorplaats met sierlyk muurwerk van de gemeene straat gescheiden, alwaar men boven in de poort een Bellona, godinne van den oorlog, omringt met allerhande krygsgeweer en wapentuig ziet uitgebeelt, pronkende met de speer en het schild van Pallas ---' (Boitet 518).

2) De Lepeltol of Lepelbrug (noot van Soutendam) was toen buiten de Haagpoort. Thans is er nog een Lepelbrug tussen Nieuwe Plantage en Wateringseweg.

3) De Roosbrug tussen de Oude Delft en het Noordeinde. Het gaat hier om twee punten op de route, die de ambassadeur in de trekschuit op weg naar Den Haag moet passeren.

> bestaande uyt een onderofficier en twaalf man, voor den Doele zoude werden geposteert, hebbende den capiteyn zich daartoe aan H.E.gr. Achtb. aangebooden, gelijk meede geordonneert is, dat de tambours van de schutterije zig aldaar zouden laten vinden. En is laatstelijk goedgevonden, dat, zodra H.E.gr. Achtb. zich van het raadhuys zouden begeeven, het klokkenspel van de Nieuwekerkstoren zoude werden geroert'.
> Het Nederlandsch Jaarboek voor 1753 (i, 366) deelt mee: 'Omtrent twaelf uuren begaf zich Zyne Excellentie met zyn gevolg van edellieden en heeren van hier in vier karossen naer Delft; zittende in de eerste Zyne Excellentie met zynen broeder, den ridder De Bonac, en twee edellieden; in de tweede vier edellieden; in de derde twee zonen van den ambassadeur en twee edellieden, en in de vierde en laetste vier pages, allen op een prachtige wyze uitgedoscht'.

Syn Excellencie den ambassadeur, die om halff twaalff uyt s'Hage met koetsen van goede vrienden was gereeden, om halff een arriveerende, vond goed op straat voor aan de poort van den Doele uyt te stappen, daar ik de eer had Syn Excellencie te ontfangen en na een van de nieuwe vertrecken, die tot een camer van audientie met stoelen was geprepareert en kenbaar door een geplakt billet op de deur, te geleyden en te complimenteeren uyt naam van Haar Hoog Mogende, 'tgeen den heer bailluw Van Assendelft[1] ook deed, die een wynig tevooren gekomen was om den ambassadeur op te wagten.

Terstond kwam een stadsboode om sig van weegens de heeren regeerende burgemeesteren te informeeren van het uur, dat den heere ambassadeur sou eeten, dat op halff twee was gestelt.

Haar Edele Agtbare[2] kwamen kort daarop den heere ambassadeur verwelkomen in koetsen, met stadsbodens daar voorgaande, en wierden door den hoffmeester van den staat aan het voorhuys ontfangen en bij Syn Excellentie ingeleid, doende den heer pensionaris van Bleiswyk[3] het compliment, dat seer is geadmireert.

1) Zie p. 84 n 5.
2) Het zijn: Mr. Cornelis van der Goes, Mr. Adriaan Boogaert, heer van Beloys, Mr. Guiljelmus van Bleiswijk en Mr. Jacob van der Lely, vergezeld van den tweeden pensionaris Mr. Pieter van Bleiswijk (Ned. Jbk. 1753, i, 366. De door Soutendam 447n opgegeven namen zijn die van de burgemeesters van 1754, naar de gemeentearchivaris van Delft dr. D.P. Oosterbaan zo vriendelijk is geweest mij mee te delen.). Blijkens Ned. Jbk. 1753, i, 366 en Soutendam 446 is ook de baljuw Van Assendelft (zie p. 84 n 5) in de Doelen aanwezig.
3) De pensionaris spreekt in het Frans; de vertaling van het compliment vindt men in Ned. Jbk. 1753, i, 367.

Daarna sette men sig aan de tafel in de tweede groote nieuwe kamer[1] daarnaast □dewyl de voorheen gebruykte schutterscamer[2] soo riant niet was□ meede kenbaar door een geplakt billiet; deese was voor een gedeelte affgeschut, om den vryen uyt en ingang voor de bediendens te laten, dewyl er veel kykers komen.

Deese tafel, die van agtien couverts was, als elff van den ambassadeur, ses van de regeering, den heer bailliuw daarby gereekend, en ik, stond dwars voor de schoorsteen, waarvoor Syn Excellentie in een fauteuil met de rug na toe sat in het midden van de tafel[3], ik sat over hem[4], de heeren van de regeering aan syn regterhand[5] en de heeren van het gevolg aan desselfs linkerhand.

Tweemaal wierd'er aangerecht met 21. schotelen telkens, synde de maaltijd door den casteleyn van den Doele aangenomen met de ordinaire wynen daartoe.

Daarna een proper dessert, door den confiturier De Gelleke geleevert[6].

Men heeft hier niet als ordinaire conditien[7] gedronken, die

1) 'De tweede zaal, die de geschilderde werd genaamt, is zeer aanzienlijk, zynde de muuren rondom op zyn Italiaans in fresco of natte kalk geschildert, door den vermaarden Leonard Bramer, alle zinspelend op de gelegentheid van de plaats' (Boitet 518). Bramer (1595-1674) werkte na een verblijf in Italië te Delft (N.N.B.W.).
2) Dit is ofwel de eerste zaal, deze 'had eertyts een blaauwe steenen vloer, waarom zy naar dezelve de blaauwe zaal genaamt wierd', ofwel 'de derde zaal---die van de confrery, daar de officiers der schutterij gemeenlijk leeden van zijn' (Boitet l.c.).
3) Met de rug naar de schoorsteen: de hoogste plaats (De eer en hoogheid 156).
4) Concept-verbaal A f. 3 noteert, dat aan de maaltijd 'den hofmeester als tractant ageert' (vgl. p. 95).
5) De plaatsing is anders dan ik voor de zeventiende eeuw beschreven heb (De eer en hoogheid 389). Dadelijk rechts naast den ambassadeur zit de schout, naast dezen nemen de burgemeesters 'na rang hunne sitplaatsen' (Soutendam 447).
6) 'Het nagerecht--- was geestiglyk uitgedacht en kunstiglyk toegesteld. 't Verbeeldde eene dubbele ry van boomen, die allen in bloesem stonden. Aen wederzyde zag men een poort en daerop het wapen der stad Delft. In 't midden was afgeschetst de prachtige maeltyd van Cleopatra en Antonius, ten wiens gevalle die vorstin eene overkostbare parel liet smelten en indronk' (Ned. Jbk. 1753, i, 368).
7) Conditien - 'drink-conditien of drinkvoorwaarden' (K. van Alkemade en P.v.d. Schelling, Nederlands displegtigheden, 3 dln., Rotterdam 1732-1735, II, 383). Hetgeen er geschied is, blijkt uit de notulen van burgemeesteren: 'Gedurende de maaltijd zijn de gezondheden, na ordre der sitplaatsen, gedronken, zijnde geen hooge gezondheden ingestelt, nogte eenig bijzonder ceremonieel ingestelt' (Soutendam 447). Hoge gezondheden: van den koning, de Staten-Generaal, den stadhouder; de reden van deze onthouding blijkt op p. 94.

den hoffmeester instelt[1]. De fyne wynen heb ik apart laten besorgen.

Nog was er een tafel voor de pages, een voor de camerdienaars en bodens en een voor de lacqueyen: alle door billietten gedistingueert; soo ook de dessertkamer.

Om drie uuren precis kwam een courier, gedepecheert door de heeren gedeputeerden om den ambassadeur aan de Hoornbrug te ontfangen[2], seggen, dat die heeren op syn vertrek reets op weg waren; men had de coffij al genoomen, soodat den ambassadeur affscheid nam van de heeren bailliuw en burgemeesteren, die Syn Excellentie tot aan het jagt conduiseerden, gaande ik vooruyt eenige passen.

Daar wierd door een heer van den ambassadeur eenig geld gestrooyt voor op straat en wij vertrocken soo spoedig wy konden, gaande Syn Excellentie met desselfs gevolg en mij in in het jagt van den Raad van State, daar de tafel was uytgenomen om het ongemak van Syn Excellenties been.

De officieren van syn huys en de overige bediendens gingen in het jagt van de Staten van Holland. Myn volk bleeff bij my.

Ik had een seynvlag op de molen aan de Hoornbrug aan een wiek laten opregten om by het opheyssen van deselve te laten toonen, dat de heeren gedeputeerden naby de Hoornbrug begonden te naderen langs de Ryswykse kerklaan[3], waarna wy onsen schielyken off trager voortgang reguleerden en om welke reedenen ik meest al den tijd in de stuurplegt bleeff staan, dewijl het schoon weeder was.

Door deese directie kwam men gelykerhand met het jagt en de koets van staat aan de Hoornbrug, alwaar wy alle die in 't jagt waren uytstapten op het gemaakte steyger tegens het midden van de molenwerff voor de lindeboom, dat met een gehuurt tapytie was belegt, dog den ambassadeur wagte soolang, tot de heeren gedeputeerden van agter het huys kwamen, en was gelyk met Haar Edeles op het steyger[4].

Na het compliment wierd den ambassadeur door de heeren

1) In de kamer of even daarbuiten staan de trompetters van de staat om op de conditiën te blazen (Concept-verbaal A f. 10; cf. p. 94 n 2).
2) Zie p. 82 n 5.
3) Voor de route zie De eer en hoogheid 394.
4) Ook in de zeventiende eeuw zorgen de gedeputeerden ervoor gelijktijdig met den ambassadeur op de werf te komen: ibid.

versogt om na de staatscarosse met ses paarden bespannen □die buyten aan de weg voor de valbrug stond met de overige koetsen□ te treden en de hoogste plaats te neemen, sittende de heeren over hem[1].

Ik haaste my om op dat moment in myn koets met vier paarden te stappen, die een weynig vooruyt teegen de boomen stond aan de linkerzyde, en voor den treyn te ryden[2].

Een camerbewaarder van Haar Hoog Mogende ging voor de caros van staat met agt boden voor hem, vier en vier[3].

De bediendens van den ambassadeur soo te voet als te paard, twee en twee gingen tussen de bodens en de koets van den hoffmeester, die vier bodens van de Generaliteit voor syn koets gehad heeft na oud gebruyk, beneevens nog twee postillons van de Generaliteit te paard vooruyt om den weg te baanen.

Bovendien gaan sooveel Generaliteitsbodens aan weersyden van de staatscarosse als konnen overschieten.

> Het Nederlandsch Jaarboek 1753, i geeft op pp. 369vv een volledig overzicht van de stoet: '1. Twee Staten postillons. 2. Vier Staten boden. 3. De heer Ockerse, hofmeester van staet, prachtiglyk gekleed en gezeten in een fraeie koetse met vier paerden bespannen, gaende nevens dezelve twee van deszelfs livereibedienden in de groote monteringe. 4. De Switzer[4] Zyner Excellentie te paerd, zynde de zadel en chabrak van rood fluweel, rykelyk met gouden passementen en franjen bezet, en deszelfs kleed en bandelier van eene groene koleur, zoodanig met zilveren kanten belegd, dat men naeuwlyks de stof kon onderkennen. 5. Twee loopers in groen damast, rykelijk met zilver gestoffeerd, gekleed en geborduurde mutsen op 't hoofd hebbende. 6. Twaelf liverei-bedienden, allen in 't groen, kostelyk met zilver omboord[5]. 7. De hofmeester van den ambassadeur in een met gouden kanten bezet scharlaken kleed, te paerd, zynde het chabrak en zadel van rood fluweel met goud. 8. Veertien zoo officieren als kamerdienaers, allen te paerd en gekleed in karmozyn laken met zilver en zeer kostbare vesten; zynde de chabrakken van groen met zilver; hebbende twee van de kamerdienaren de mantelrokken van Zyne Excellentie, die met zilveren passementen belegd waren, voor op hunne paerden. 9. Vier hand-paerden met ryke dekkleeden, waerop de wapens Zyner Excellentie[6] in het goud geborduurd stonden; wordende door een gelyk getal stalknechten, in de groote monteeringen gekleed,

1) Evenzo in de zeventiende eeuw: ibid.
2) Ook in de zeventiende eeuw rijdt de hofmeester in een karos met vier paarden voorop: l.c. 408.
3) Evenzo in de zeventiende eeuw: ibid.
4) Het enkelvoud bevestigd door Ceremonial art. 7.
5) Te voet: Ceremonial art. 7.
6) Het wapen van de familie D'Usson is 'de gueules au lion d'argent' (J.B. Rietstap, Armorial général II, 964).

geleid. 10. De stalmeester te paerd, omtrent op dezelfde wyze als de hofmeester, hierboven gemeld. 11. Twee pagies te paerd in groen fluweel met zilver belegd, dragende nestelingen van carmozynen koleur met zilver geborduurd. 12. De koets van staet, zynde met zes paerden bespannen, waerin Zyne Excellentie en tegens hem over de voorn. heeren gedeputeerden uit de Staten Generael[1]. 13. De lyfkoets Zyner Excellentie met zes paerden bespannen, ledig; zynde dezelve met zeven glazen voorzien en van binnen bekleed met carmozyn fluweel, rykelyk vercierd met gouden galonnen en kwasten. 14. De tweede koets Zyner Excellentie, mede met zes paerden bespannen, waarin gezeten waren de ridder de Bonac, de secretaris Zyner Excellentie[2] en twee edellieden; zynde deze koets zeer fraei beschilderd en van binnen mede kostbaer gestoffeerd. 15. De derde koets van den ambassadeur, mede met zes paerden bespannen, waerin een sekretaris en edelman. 16. De vierde koets van den ambassadeur, mede met zes paerden bespannen, waerin deszelfs twee zonen en twee edellieden geplaetst waren. Hierachter volgden nog tien koetsen, allen met zes, vyfendertig met vier en negenendertig met twee paerden bespannen'[3].

Aan het Sieke, daar wy om halff ses kwamen, stelde de plaatsmajor van Nusler[4] sig te paard aan het hoofd van den treyn om deselve door de Waagestraaten, Veenestraat, Hoogstraat, de Plaats[5], Kneuterdyk, midden door het Voorhout[6], de Lange Houtstraat, om de Oost, Zuyd en Westkant van het Pleyn heenen te geleyden voor het huys van Prins Maurits[7], daar hy affsteeg voor de poort en binnentrad om plaats te maken voor het inkomen van den heer ambassadeur en doen vertrok.

1) 'Om de karos lopen boden van de Generaliteit' (Concept-Verbaal A, f. 6).
2) Ceremonial art. 7 wekt de indruk, dat de ridder De Bonnac de secretaris is; hij is een broeder van den ambassadeur (Ned. Jbk. 1752, ii, 1296): secretaris is echter De la Fontaine (Aant. Fagel).
3) Voor de lijst der karossen bij de inhaling zie pp. 107vv. De aantallen blijken daar iets groter te zijn, nl. resp. 11 met 6, 37 met 4, 37 met 2 paarden, zodat de getallen in het handschrift blijken globaal opgegeven te zijn. De karossen zijn ledig of er zitten 'luyden van de eigenaren' in (Concept-Verbaal A, f. 6). Het corps diplomatique heeft niet, zoals in de zeventiende eeuw de gewoonte was, zijn karossen gezonden (vgl. De eer en hoogheid 403vv): 'om het disput van de rang te eviteren is sulks afgeschaft' (Concept-verbaal A.f. 6, aant. in margine).
4) Luitenant-kolonel Johan Frederik van Nussler, heer van Weichsdorf, plaatsmajoor van 's Gravenhage (Hbk. 1753, 32). Hij wordt voorafgegaan door twee sergeanten (Ned. Jbk. 1753, i, 371).
5) Tot hiertoe de route zoals vóór 1672: De eer en hoogheid 394.
6) Door de Staten-Generaal op verzoek van Bonnac geaccordeerd (Aant. Fagel); hij mag dus rijden over de wandelweg in het midden. De gewone route is langs Noord- en Oostzijde van het Voorhout.
7) Het Mauritshuis: De eer en hoogheid 439v.

> ‘Niemant geheugt zoo te Delft als aen de Hoornbrugge, langs den geheelen weg en hier in Den Hage ooit zooveel aenschouwers als op dezen dag by den anderen gezien te hebben. Echter is door de goede schikkingen[1] de minste verwarring noch ongeluk zelfs voorgevallen’ (Ned. Jbk. 373).

Den hoffmeester van den staat stapte inmiddels voor de bassecour[2] uyt syne koets, die weg reed, en wagte Syn Excellentie binnen aan de stoep, dewelke met de caros van staat alleenig □om de kleynte van de bassecour□ opreed en eerst uytstapte; ging meede eerst in huys, wordende geleyd door syn stalmeester, die te paard agter de bediendens van den ambassadeur was gereeden, den portier vooraan.

> ‘---latende zich de Staten trompetters en paukers, die op het Huis van Prins Maurits geplaetst waren, by de aennadering des treins lustig hooren, terwyl weder door een' heer van het gevolg Zyner Excellentie eenig geld onder 't volk gestrooid werd’ (Ned. Jbk. 371).

Den hoffmeester van den staat gaat by het uyt off intreeden van den ambassadeur altoos voor Syn Excellentie heenen en wees hem alsdoen de antichambre en sale d'audience aan, die sooals alle de overige vertrecken van 't huys op de deur door een billiet gemarqueert waren.

De heeren gedeputeerden, die den ambassadeur aan de Hoornbrug hadden weesen affhalen, namen na een kort verblyff hun affscheid om aan agt heeren gedeputeerden, benoemt om den ambassadeur te verwelkomen en complimenteeren[3], dewelke in de vergadercamer van Haar Hoog Mogende byeen waaren, kennis van desselfs arrivement te geeven, genietende de twee heeren alsdoen den voorrang en wordende door den ambassadeur tot aan de koets uytgeleyd, die Hun Edeles ook sag vertrecken[4].

1) Voor deze ordemaatregelen kan men raadplegen ‘Les ordres pour le garnison de la Haye pour le jour de l'entrée de Son Excellence monsieur le marquis de Bonac, l'ambassadeur de France’, waarover in de inleiding gesproken is. Er zijn bij de Hoornbrug 14 onderofficieren en manschappen geposteerd, bij de herberg Wittenburg in Rijswijk, om op de koetsen van den ambassadeur te passen (zie p. 84), 21 militairen. Bij en in het Mauritshuis zijn voor het entrée en alle dagen van het defroyement 22 onderofficieren en manschappen geposteerd.
2) Zie E op de plattegrond van het Mauritshuis, vermeld p. 96 n 3.
3) Zie p. 83 n 1.
4) De gedeputeerden die den ambassadeur zijn gaan inhalen, geven hem sinds het midden van de zeventiende eeuw de hoge hand en de voorrang bij het binnengaan in het huis van het defroyement, maar daarna is hij er de gastheer geworden en geeft hij hun de voorrang en geleidt hen tot de karos uit (De eer en hoogheid 447; zie ook onder p. 104 n 7).

Ondertussen hield den hoffmeester, sooals in 't vervolg, sig stipt by den persoon van den ambassadeur met de heeren van het gevolg, die in de koetsen hadden gereeden en by het in huys gaan van den ambassadeur meede waren binnen gevolgt agter de twee gedeputeerden.

Kort na het vertreck van de twee eerste kwaamen de agt heeren gedeputeerden uyt Haar Hoog Mogende[1] ten eynde voorsz. in vier carossen met twee paarden[2], twee en twee tot in de bassecour en wierden door den ambassadeur met desselfs suite aan het portier ontfangen en genoten den voorrang in het komen en retourneeren door de antichambre in de audientiecamer[3], alwaar aan het hoogereynde[4] over de glasen agt blauwe armstoelen waren geset voor Haar Edeles en een roode voor den ambassadeur met de rug na de schoorsteen[5], dog deese mogt eender als de anderen syn geweest en was by abuys van de bediendens soo geschied, waarom men het ongemerkt liet blyven.

Vermits het reets seeven uuren was, bleeven gemelde agt heeren alle om den ambassadeur geselschap te houden en met Syne Excellentie te soupeeren[6], aan welke tafel, die voor twintig persoonen was gedekt, den hoffmeester van den staat beneevens de suite van den ambassadeur ook aten, gelyk sulks alle de dagen van het defroyement is geobserveert.

Men had volgens ordre van den hoffmeester om halff tien aangerecht, dog het was meer dan halff elff uuren eer men aan tafel ging, vermits de heeren gedeputeerden met den ambassadeur niet eens konden worden over de conditien[7] van distinctie, die men soude drinken, dewyl men van de zyde des ambassa-

1) De raadpensionaris is een van hen; het is de gewoonte, dat ook de griffier meekomt (Concept-verbaal A.f. 7), maar Fagel heeft zich geëxcuseerd (Aant. Fagel).
2) Omringd door statenboden (Ned. Jbk. 1753, i, 372).
3) Waar op de plattegrond?
4) Zij genieten de voorrang zoals in de zeventiende eeuw de gewoonte geworden was (De eer en hoogheid 447).
5) De fauteuil van den ambassadeur staat recht tegenover de acht andere (Aant. Fagel; Ned. Jbk. l.c.; vgl. De eer en hoogheid 158).
6) Volgens het verslag in het Nederlandsch Jaarboek zouden de heren, nadat de heer van Heeckeren het compliment had afgelegd, weer zijn vertrokken en 's avonds voor de maaltijd teruggekomen (1753, i, 372).
7) Zie p. 88 n. 7. Over het uitbrengen van de toasts De eer en hoogheid 422.

deurs de gesondheid van den stadhouder niet wilde drinken na die van den coning[1)].

Dog eyndelyk wierd besloten, dat de heeren gedeputeerden de *gesontheid van den coning* souden instellen; daarna sou den ambassadeur instellen en drinken *a la prosperité du gouvernement present* en dan weeder de heeren gedeputeerden *de gesontheid van den heer dauphin*. Welke drie conditien met een wynig intermissie *staande* door alle de presente aan de tafel wierden gedronken, sonder dat men alle de dagen meer conditien van ceremonie heeft voorgebragt, als dat den heer ambassadeur den laasten middag van het defroyement seer gratieus instelde *a l'union perpetuelle des deux nations*[2)].

1) In het Ceremonial art. 10 staat: 'Les deputés portent la santé du roy, l'ambassadeur porte la santé des Etats Generaux au premier deputé; les ceremonies sont reciproques'. Indien het Ceremonial opgesteld is in de Franse ambassade of ook indien het een andere samenvatting van de gewoonten is, zou men hieruit kunnen opmaken, dat de Fransen proberen vast te houden aan de gebruiken van de stadhouderloze tijd, om niet te behoeven drinken op de gezondheid van het Engelsgezinde Oranjehuis. Bij de komst van Bonnacs voorganger is er over deze zaak in 1750 of 1751 geen moeilijkheid gerezen, daar deze geen publiek entrée heeft gedaan en niet gedefroyeerd is.

2) '---wordende de hooge gezondheden onder trompetten- en paukengeschal gedronken' (Ned. Jbk. 1753, i, 373. Men zie verder kapittel xxviii van 'Nederlands displegtigheden' en over dit boek p. 88 n 7). 'In de groote camer of even daerbuyten zijn de trompetters en musicanten van staat om op de conditien van distinctie te blasen' (Concept-verbaal A f. 10); blijkens een aantekening (Ibid. in margine) zijn de muzikanten 'de haubois van de gardes' - worden hiermee de pijpers bedoeld (zie Jbk. Die Haghe 1900, 30vv)? Voor de trompetters zie p. 102 n 8.
Het geschil inzake het drinken der gezondheden is dit. Nog op de morgen van het entrée komt De Bonnac er met den griffier Fagel over spreken. Deze heeft hem namelijk verteld, dat er in 1700 bij de ontvangst van De Briord gedronken was op de gezondheid van den koning en de Staten-Generaal en daarna op den dauphin en den stadhouder. Bonnac verklaart nu, dienaangaande geen stellige orders te hebben, maar dat er geen egaliteit kàn bestaan tussen den eersten persoon na den koning, den dauphin, en den stadhouder. Ook als Fagel aanvoert, dat de stadhouder in de Republiek de eerste persoon na de Staten-Generaal is, blijft Bonnac weigerachtig om te drinken op den stadhouder alsof deze van gelijke rang was als de dauphin. Tot een overeenkomst brengen de beide heren het niet; Bonnac moet maar afwachten, zegt Fagel, wat de acht gedeputeerden hem zullen voorstellen.
Dat voorstel is dan, ofwel te drinken op 1. den koning en 2. de Staten-Generaal met den stadhouder, ofwel geen gezondheden te drinken. Daarover ontstaat een lange altercatie, waarna tenslotte gedronken wordt, zoals Ockersse het heeft genoteerd, en wel omdat onder het 'gouvernement present de la Republique' de stadhouder noodzakelijk begrepen is, zodat de heren niet meer behoeven te vergen, dat de ambassadeur de gezondheid van den stadhouder instelt, nadat die van den dauphin is rondgegaan.
De drie gezondheden zijn gedronken uit een grote beker met een deksel en tussen elke twee bekers is een intermissie van een half kwartier geweest; men heeft de gezondheden staande gedronken en is telkens blijven staan totdat 'de gezondheid was rondgegaan' (Aant. Fagel).

Op dit eerste en eenigste soupé - want den ambassadeur heeft niet goedgevonden meer aldaar te soupeeren, schoon Syn Excellentie seeven maaltyden in de vier dagen syn gedestineert, buyten het soogenaamde dejeuné te Delft[1] - heeft den ambassadeur in 't midden van de tafel in de groote beneedenzaal geseeten en verder alle middagen. De heeren gedeputeerden, soo die hem aan de Hoornbrug als in den Hage hadden verwelkomt, aan weersyden na de rang van hun provincie. Verder de heeren van het gevolg daar open plaats was en den hoffmeester van den staat vlak over den ambassadeur, alwaar hy syn plaats is blyven behouden om in staat te weesen de schotelen, die hy voor het grootste gedeelte alle entameerde, aan den ambassadeur te presenteeren en de honneurs van de tafel te doen, buyten het instellen van de conditien, die wynig en indifferent waren, drinkende een ieder wat hy wilde.

Des anderen daags den 1. Mey teegens de middag kwam den ambassadeur tydig terug voor de maaltyd, om de menschen te ontfangen, die Syn Excellentie kwamen complimenteeren[2]

1) Het déjeuner in Delft komt in de plaats van het vroeger in Rotterdam aangeboden onthaal: De eer en hoogheid 389; voor het ook in de zeventiende eeuw gebruikelijke defroyement van vier dagen en voor het getal der maaltijden zie l.c. 419v.
2) ‘'s Daegs daeraen om een uur begaf zich de ambassadeur, benevens eenige heeren van zyn gevolg, weder naer het Huis van Prins Maurits, wordende kort daerna door de meeste heeren der regeringe en andere personen van aenzien verwelkoomt en voorts, gelyk ook des avonds en den volgenden dag, weder op eene kostbare maeltyd onthaeld’ (Ned. Jbk. 1753, i, 373).

   Alle leden van de vergadering van H.H.M., uitgezonderd de president (vermoedelijk omdat de president van de week hem al na zijn aankomst plechtig heeft bezocht), hebben Bonnac daags na zijn entrée een visite gebracht, nadat hij verzekerd had hun de contravisite te zullen komen brengen (Aant. Fagel).
   In een der door Bonnac met Fagel voor het entrée gevoerde gesprekken heeft hij erop gewezen, dat de gebruiken in Den Haag in de laatste tijd in het nadeel van de ambassadeurs veranderd zijn: een ambassadeur ontvangt geen contravisite meer van den raadpensionaris en moet aan den griffier de eerste visite brengen (Ibid.).
   Bonnac pretendeerde, dat het corps diplomatique hem in het Mauritshuis ceremoniële bezoeken zou komen brengen, maar moest zich erbij neerleggen, dat de gezanten hem volgens gewoonte zonder ceremonie pas kwamen bezoeken nadat hij weer zijn intrek had genomen in zijn eigen huis (Ibid.).

en die door den hoffmeester aan Syn Excellentie wierden gepresenteert, die ook sorg droeg, dat derselver naamen aan de voordeur door de sergeanten van ordonnantie wierden gevraagt en opgeschreeven om den ambassadeur in staat te stellen van syn contravisites te konnen doen, die hij egter niet off heel defectueus heeft gedaan[1].

De agt heeren gedeputeerden kwamen geduurende de drie dagen ook teegens den middag wederom om den ambassadeur by de maaltyd en het verdere van den dag geselschap te houden, ten minsten waren er twee[2].

Den 2. Mey en alle middag was in de groote beneedenzaal[3] een tafel van in de dertig menschen gedekt, sooveel de caamer toeliet, uyt tinne schotels en borden bedient, aan dewelke men, buyten den ambassadeur, syn suite, de agt heeren gedeputeerden en den hoffmeester, noodigde de leeden uyt Haar Hoog Mogende ordinaire en extraordinaire, daar de ridderschap en Gecommitteerde Raden van Holland onder worden begreepen; verder de leeden van den Raad van Staate, der Generaliteits Reekenkamer, alle benevens desselfs hooge ministers[4].

Soo er in 't laast nog plaats over is, vraagt men ook wel generaals off de heeren commisen van de Generaliteits Finantie off andere, die den ambassadeur verkiest, dog geen buytenlandse hier resideerende ministers om de difficulteit van ceremonie te eviteeren.

Den hoffmeester formeert de lyst van de te noodene gasten, dat syn bestel is en waartoe hy de boodens van de Generaliteit employeert en hun s'avonds lysten geeft om teegens s' anderen

1) De Gouvernante zendt geen van haar personeel om De Bonnac in het Mauritshuis te bezoeken, omdat hij heeft geweigerd de gezondheid van den stadhouder te drinken (Aant. Fagel).
2) De eer en hoogheid 419, 577. De acht heren ‘blijven bij continuatie tractanten in naam van Haar Hoog Mogende’: Concept-verbaal A f. 9.
3) Vermoedelijk G op de plattegrond van het Mauritshuis, afgedrukt in Jbk. Die Haghe 1900 t.o. p. 60 en overgenomen in P.J. Bouman, Johan Maurits van Nassau, Utrecht 1947, t.o. p. 192.
4) ‘Daeglijks worden nieuwe gasten uyt de hooge collegien en andre van de voornaamste heeren en amptenaren versogt om het getal van personen aan tafel te completeeren’ (Concept-verbaal A f. 9). Op de eerste maaltijd van de dag na het entrée zijn er 40 personen genood, maar er is aan de hoofdtafel voor slechts 24 gedekt, daar men had gemeend enige te plaatsen aan de tweede of maarschalkstafel; de heren willen echter niet aan de tweede tafel zitten en daarom wordt bij wijze van expedient een grote tafel van 40 couverts gezet, ook op de derde en vierde dag (Aant. Fagel).

daags te nooden, totdat de tafel beset is; het geschied op naam van den ambassadeur met een gedrukt billiet.

Na de maaltyd komt men weer in de audientiezaal om koffy te neemen of een partytie te maken, totdat den ambassadeur weggaat.

Boven in het huys syn drie tafels geweest, als een voor de officieren van het huys van den ambassadeur, een voor de pages en hun gouverneur[1)], den laatsten dag een voor de camerbewaarders van Haar Hoog Mogende, die van den Raad van State, de Generaliteits Reekenkamer, Gecommitteerde Raden van Holland en de Generaliteits Finantie alle tesamen, dewelke op naam van den hoffmeester van den staat versogt worden.

De overige bovenvertrecken wierden gebruyckt door den aanneemer en den confiturier, die ook beneeden elk een camer hadden aan de linkerhand van het huys.

Den hoffmeester van den staat had volgens oud gebruyk het West cabinet boven voor sig particulier behouden[2)].

Voorts had den ambassadeur voor een slaapkamer bedankt[3)].

De bodens en domesticquen, soo van den ambassadeur als van den hoffmeester en andere heeren, aten by beurten in de offices[4)], alsmeede de trompetters en militie in het voorhuys[5)].

Daar was maar eene groote tafel en geen table de marechal, dewijl men begreep, dat geen heer van fatsoen off distinctie aan deselve sou begeeren te eeten; derhalven stond de bovenzaal leedig[6)].

In de groote zaal dan beneeden was voor de schoorsteen aan het Westen[7)] een balustrade, van ouds daartoe gemaakt, geset, waarbinnen op een opgeslage theater bouteilles, glasen, bocalen, soucoupes, lampet en verder drinkgereedschap was geplaatst; meede een kleynder buffet tegens de deur van de griffiecamer des

1) Dit in hoofdzaak volgens het gebruik: Concept-verbaal A f. 10.
2) Soms blijft hij in het huis overnachten: Ibid.
3) In de zeventiende eeuw gaan in Engeland de ambassadeurs meestal de nacht in hun eigen logement doorbrengen (De eer en hoogheid 227). Nu is het ook in de Republiek de gewoonte (Concept-verbaal A f. 10).
4) Offices - lieu où l'on prépare tout ce qui se met au dessert sur la table, et où l'on garde la vaisselle, le linge, etc. (Littré); zie L op de plattegrond).
5) H op de plattegrond?
6) Zie noot 4 op p. 96.
7) Er is zowel aan het Oost- als aan het Westeinde van de zaal een schoorsteen: G op de plattegrond.

hoogen krygsraad[1)]; by ieder van dewelke iemand tot keldermeester was geplaatst[2)].

Benoist den aannemer van het defroyement[3)] heeft twee vertrouwde statebodens in de kelder gesloten om de benodigde wynen aff te geeven[4)].

Nog was er een tafeltje bezyden de deur, waarmeede men uyt de audientiecamer[1)] in de groote zaal kwam, om messen, leepels, vorken en borden in voorraad te hebben, wordende het vuyle tin en silver telkens in het beneeden West cabinet[5)] en verder na de offices gebracht om affgewassen te worden.

Tussen de camers, by den trap ter regterzyde[6)] stonden waterpotten.

Over de maaltyden wierd van tyd tot tyd het trompetten en paukgeschal gehoort, die in het voorhuys geplaatst waren, en na het dessert ging men weeder in de audientiezaal om coffy te neemen, waarop den ambassadeur niet lange daarna vertrok, sonder weeder te komen om te soupeeren, gelyk dan verder s'avonds geen tafel op het huys van defroyement wierd aangerecht off aldaar gegeeten[7)].

Den laasten dag van het defroyement 3 Mey heeft den ambassadeur syne publique audientie om twaalff uuren 's middags by Haar Hoog Mogende gehad[8)], waarom Syn Excellentie sig tydig[9)] aan het huys van Prins Maurits liet vinden. Alle de koetsen van Syn Excellentie, ieder wederom met ses paarden bespannen, rangeerden sig doen op hun gemak en by schicking in de bassecour.

Ik maakte om elff uuren daar te weesen en de heeren Van Borssele en d'Ablaing, gedeputeerden uyt Haar Hoog Mogende[10)], kwamen Syn Excellentie met de carosse van staat aff-

1) Waar op de plattegrond?
2) Dit in hoofdzaak volgens gewoonte: Concept-verbaal A ff. 9, 10.
3) Zie p. 81.
4) Dit in hoofdzaak volgens het gebruik; Concept-verbaal A f. 10.
1) Waar op de plattegrond?
5) Op de plattegrond N, boven.
6) Plattegrond bij F, onder.
7) De ambassadeur heeft op geen der avonden meer in het huis gegeten (Aant. Fagel) cf. p. 95.
8) Hij heeft deze door zijn secretaris bij den president laten aanvragen (extr. res. 2 Mei 1753), volgens oud gebruik (De eer en hoogheid 449). Het antwoord is hem gebracht door den agent der Staten-Generaal (extr. res. 2 Mei 1753; Ceremonial art. 1).
9) Om tien uur (Ned. Jbk. 1753, i, 373).
10) Zie p. 83 n 4.

halen[1], die wederom met ses paarden was bespannen en meede binnen de bassecour kwam.

Haar Edeles kreegen wederom de hogerhand en wierden door den ambassadeur alsvooren aan de koets ontfangen[2].

Men geeft kortelyk te kennen, dat men Syne Excellentie ten dien eynde aff komt haalen, wanneer Syn Excellentie den voorrang neemt en de hoogste plaats in de koets[3].

Men reed met den selfden treyn na de audientie als by de intreede[4], met die verandering nogtans, dat de koets van den hoffmeester van den staat maar met twee paarden is bespannen geweest □na de aanteekening van den hoffmeester Mortagne[5]□, die ik buyten de bassecour tegen de overzyde van de straat posteerde[6].

Den stalmeester van den ambassadeur had versogt by den hoffmeester te mogen sitten aan de linkerhand, die anders sou hebben te voet moeten gaan, gelyk al de huisofficieren van Syn Excellentie deeden, die by de intreede hadden te paard geseeten[7].

Dit laatste is, volgens het Corps Diplomatique des Ceremonies[8] wel meer aan iemand uyt de voornaamste van de suite van een ambassadeur gepractiseert, dog staat volkomen aan de wil van den hoffmeester van den staat[9].

1) Door de Oostpoort bij het Mauritshuis (extr. res. 4 Mei 1753).
2) Zie p. 93 n. 4.
3) De gedeputeerden, die den ambassadeur ter audientie afhalen, geven hem evenals in de zeventiende eeuw de voorrang bij het verlaten van het huis: De eer en hoogheid 447.
4) De karossen zijn in hoofdzaak dezelfden als bij het entrée: zie de aantekeningen bij de op pp. 107vv. afgedrukte lijst.
5) De aantekening van den hofmeester Mortaigne: de in De eer en hoogheid op pp. 575vv afgedrukte ‘Foncksie van den hoffmeester’, en voor deze aangelegenheid aldaar p. 577, 4e alinea; betreffende de ‘Foncksie’ aldaar pp. 521v.
6) Hij bevindt zich ditmaal dus niet aan het hoofd van de stoet (Ned. Jbk. 1753, i, 374).
7) Er worden namelijk geen handpaarden meegevoerd (Ibid.). Ceremonial art. 11: ‘Tous ceux qui etoient a cheval a l'entree sont a pied. L'ecuyer precede la marche pour faire ranger dans le vestibule de la salle d'audience les domestiques de l'ambassadeur en deux hayes’.
8) J. Du Mont, le cérémonial diplomatique des cours de l'Europe --- Recuelli par Mr. Du Mont, mis en ordre et considérablement augmenté par Mr. Rousset. Supplément au Corps universel du droit des gens, 2 vol., Amsterdam et La Haye 1739, en wel aldaar II, 775, rechter kolom, 3e alinea.
9) Ockersse heeft het verzoek kennelijk ingewilligd.

Men reed van het logement de West, Zuyd en Oostzyde van het Pleyn om, door de Lange Houtstraat, midden door het Voorhout, schoon voorgaande ambassadeurs buyten om het Voorhout hebben gereeden[1)], over de Kneuterdyk, de Plaats, - schoon andere altoos door de Gevangepoort, het Buytenhoff en om de Hoffcingel hebben gereeden, dog deesen heeft niet anders begeert, gelyk ook in den beginne pretendeerde door de Stadhouderspoort te passeeren, dog men heeft Syn Excellencie doen begrypen, dat deselve als een deur van des stadhouders huys wierd geconsidereert[2)] - door de Hoogstraat, Veenestraat, Spuystraat, Hoffstraat, door de Zuydpoort off soogenaamde Ambassadeurs-poort op het Binnenhoff[3)] □daar de militie[4)] gerengeert stond en het geweer presenteerden, salueerende de officieren met het vendel en de spontons[5)], wordende ook de marsch geslagen: dit wierd by de terugkomst uyt de audientie meede geobserveert□[6)] voor de trappen van

1) Inderdaad: Concept-verbaal A f. 13; vgl. p. 91 n 6.
2) Inderdaad: De eer en hoogheid 453vv. Voor zijn entrée heeft De Bonnac aan den griffier gevraagd of hij door de Stadhouderspoort zou mogen rijden, maar deze heeft gezegd, dat daar geen sprake van kon zijn, verwijzende naar de resolutie in 1686 (lees: 1681) genomen na een overeenkomstig verzoek van D'Avaux (Aant. Fagel; De eer en hoogheid ibid.).
In een later gesprek vroeg Bonnac toen, of hij volgens een wat andere route ter audientie zou mogen rijden en wel over de Kneuterdijk, de Plaats, door de Hoogstraat en de Venestraat, over de Kapelbrug en dan door de Zuiderpoort van het hof, in plaats van over de Kneuterdijk, de Plaats, het Buitenhof, de Singel en de Zuiderpoort. De griffier stond dit als van weinig belang toe; hij begreep overigens zeer goed wat er achter stak: 'Evident om te eviteren de passage voorby de Stadhouderspoort, waarvan hem de ingang wierd geweygert' (Aant. Fagel).
3) Een andere route dan in de zeventiende eeuw soms gekozen werd; maar wel gaat men door dezelfde poort van het Binnenhof: De eer en hoogheid 453.
4) Voor de wacht op het Binnenhof: De eer en hoogheid 381, 454vv; Jbk. Die Haghe 1900, 34.
5) Sponton - halve piek als wapen voor officieren (Wbk. Ned. Tl.).
6) Bij resolutie van 2 Mei was besloten 'dat Haare Koninglyke Hoogheid de Vrouwe Gouvernante zal werden versogt, soals versogt word mits deesen, de nodige voorsieninge te willen doen, dat de militie, dewelke op morgen de wagt sal hebben ten tyde van de receptie ter audientie van gemelden heer ambassadeur, aan de poorte daar dezelve soo in het gaan als in het wederkeeren sal komen te passeeren uit de corps de guarde moge uytkomen en haar geweer praesenteeren en dat ook de hooftwagt op het Binnenhoff mag werden uitgetrokken en in ordre gestelt op de plaats, daar deselve gewoon is te staan, den officier en het front nae de syde, daar den gemelden heere marquis de Bonnac sal passeeren en dat deselve ook op de gewoone wyse mag werden gesalueert. En werd den agent Van Byemont gelast hiervan aan gemelden heer marquis de Bonnac kennisse te geeven' (extr. res. i.d.).
De beide gedeputeerden, die De Bonnac ter audientie hebben opgehaald, rapporteren in de vergadering van 4 Mei, '--- dat aan de voorsz. Zuyderpoorte gekomen zynde, de wagt uit de corps de guarde aldaar was uytgekomen en haar geweer hadden gepresenteert, dat van gelyken de hooftwagt op het Binnenhof alsdoen daar zynde met een capitein, lieutenant en vaandrig meede was uytgetrokken en in ordre gesteld op de plaatse ---' en voorts '--- dat gemelde heer marquis De Bonnac alsdoen met het stryken van het vaandel en het slaan van de marsch was gesalueert'.
Het Ceremonial geeft ook als gewoonte (art. 12): 'Les tambours battent aux champs'. In 'Les ordres pour la garnison' (zie Inleiding) staat echter 'Le jour de l'audience tout reste comme cela fut pratiqué auparavant et suivant les ordres donnez alors, excepte qu'on battra au champs en place de roefels, et que le salut se fera avec le drapeau'.
In de zeventiende eeuw sloeg men nog roffels of 'met intermissie' en salueerde men niet met de vlag (De eer en hoogheid 457, ook 345v). Concept-verbaal A, f. 12. wil nog, dat de trommel met intermissie wordt geslagen en dat er geen vaandel is. Concept-verbaal B, f. 23, bevat ter plaatse een aantekening, dat dit wel zo is, 'volgens de notulen van 4 Mei 1725, maar dit sou stryden tegens het ceremonieel, dat men ontrent onse ambassadeurs in Vrankrijk

de Groote Zaal ten Zuyden, beneeden dewelke de plaatsmajor Nusler met twee ordonnantie sergeanten stond om den weg na de vergadercamer van Haar Hoog Mogende door de Groote Zaal, de gallerij en de Trevescamer te baanen[1)].

Al het militair bestel[2)] werd door den plaatsmajoor op hooge ordre gedirigeert[3)].

De livreybediendens van den ambassadeur hadden sig ondertussen in het groot portaal by de vergadercaamer van Haar Hoog Mogende[4)] in twee reyen gerengeert[5)] en de officieren in de Trevescamer[6)].

By het uytstappen der koetsen devanceerde den hoffmeester van den staat den heer ambassadeur, die tussen de twee heeren gedeputeerden ging; de heeren van de suite volgden.

en Spagne observeert. Vide Hop, intreede te Parijs anno 1749 (lees 1719)'. Die strijdigheid was er inderdaad. Volgens de resolutiën van 4 Mei 1725 is voor den Fransen ambassadeur De Fénelon de hoofdwacht zonder vaandel uitgetrokken en 'de trommel geroerd met intermissie' (A.R.A., S.G. no. 210). Voor Hop zijn, blijkens zijn missive aan H.H.M. van 28 Juli 1719, de Franse en Zwitserse gardes op de buitenhof van het Louvre in twee rijen opgesteld 'roerende continueel den trom'; zij hadden eerste de vaandels niet bij zich, maar na een desbetreffende vraag van Hop zijn deze, voor hij uit de 'salle des ambassadeurs', waar hij wachtte, ter audientie ging, alsnog uit de Tuileries gehaald (A.R.A., Legatiearchief Frankrijk no. 18, Stukken behorende bij het verbaal van Cornelis Hop, Brieven). Dit alles krachtens 'het declaratoir aan H.H.M. gegeven ten tyde van het sluyten van de Triple Alliantie van den 4 Jan. 1716' - en niet krachtens de alliantie zelf, zoals Wagenaar schrijft (Vad. Hist. XVIII, 210) - waarbij aan H.H.M. een nieuw ceremonieel geaccordeerd is, namelijk dat hun ambassadeurs ontvangen zullen worden als die van Venetië en van gekroonde hoofden (Legatie-archief l.c., Hop aan den griffier 17 Mrt. 1719; Wagenaar, Vad. Hist. l.c.).
Voor zijn entrée heeft Bonnac dan ook aan den griffier gevraagd, of hij met het vaandel gesalueerd zou worden, waarop Fagel heeft geantwoord, dat er in 1683 een afspraak was gemaakt met D'Avaux van de volgende inhoud: wanneer de Staten van Holland bijeen waren en er daarom een vaandel op de wacht was, dan zou de ambassadeur daarmee ook gesalueerd worden, waren de Staten niet bijeen, dan zou alleen de trom geroerd worden (De eer en hoogheid 457 n. 4); maar nu was Zijne Hoogheid tot stadhouder aangesteld en altijd een vaandel op de wacht aanwezig; De Bonnac zou daarmee dus ook gesalueerd worden (Aant. Fagel).
Aan het slot van de 'Ordres' staat nog, dat alle op de dagen van entrée en audientie opgestelde wachten en posten aan den ambassadeur dezelfde eer zullen bewijzen als 'à notre souverain'. Welnu, 'bij inhaalingen en inleydingen ter eerste audientie van uytheemsche ministers word het geweer gepresenteerd, march geslaagen en gesalueert' (Jbk. Die Haghe 1900, 47; zie ook boven). Wie wordt nu met de souverein bedoeld? Niet de Staten van Holland, want voor hen golden andere, mindere eerbewijzen, maar Hare Koninklijke Hoogheid en de Vorstelijke Kinderen blijkens de in het Jaarboek Die Haghe 1900, 46v gepubliceerde gegevens, die helaas geen inlichtingen geven over het militair ceremonieel voor de Staten-Generaal.

1) Nussler (p 91 n 4), voorafgegaan door twee sergeanten van ordonnantie, voegt zich nu voor de stoet (Ned. Jbk. 1753, i, 375).
2) Men heeft op de dag der audientie nodig voor posten en schildwachten 37 onderofficieren en manschappen (Les ordres pour la garnison, zie p. 92 n. 1).
3) Zie p. 100 n 6: de Gouvernante geeft de nodige bevelen.
4) Het portaal voor de Treves-zaal en de vergaderkamer van H.H.M.
5) Zie het citaat uit het Ceremonial in noot 7 op p. 99.
6) De officieren gaan dus verder mee dan de livrei-bedienden. Onder officieren versta men dienaren als den stalmeester, den hofmeester, e.d.

Na men over de Groote Zaal[7], de gallery, het groot portaal[8] door de Trevescamer in de vergadercamer van Haar Hoog Mogende was geavanceert[9], wees den hoffmeester van den

7) ‘On monte l'escalier de la Grande Sale à la gauche ou du coté de la Spuyporte et on descend par la droite ---’ (Les ordres pour la garnison, zie p. 92 n. 1).
8) Op dit portaal staat iedere dag een van de vier trompetters van H.H.M. gedurende de vergadering geposteerd, die daar wacht houdt en ‘paradeert’ (Arch. Fagel nr. 595: Concept-plan betr. hofmeester en trompetters).
9) Voor deze al in de zeventiende eeuw gebruikelijke route zie men De eer en hoogheid 383, 457v. De audientie vindt plaats in de gewone vergaderkamer van de Staten-Generaal en niet in de Treves-zaal, zoals wel gemeend wordt. De hofmeester is voorgegaan met een staf in de hand ‘volgens oude retroacta’, noteert de griffier (Aant. Fagel); met de retroacta zal hij de op p. 99 in noot 5 genoemde ‘Foncksie’ bedoelen.

staat de fauteuil den heere ambassadeur aan, die door de camerbewaarders van Haar Hoog Mogende wierd aangeschoven[1)], houdende den hoffmeester sig gedurende deese ceremonie van audientie agter de stoel van den ambassadeur, gelyk meede de heeren van desselfs suite. Maar de heeren gedeputeerden hadden hare sitplaats aan weerzyden van den ambassadeur genoomen, aan de tafel van Haar Hoog Mogende[2)].

Nadat den ambassadeur de vergadering had gesalueert[3)], dekten en plaatsten sig alle de leeden[4)] en Syn Excellencie leeverde desselfs brieff van credentie[5)] over, dewelke door den heer griffier[6)] van Haar Hoog Mogende overluyd synde geleesen[7)], deed den ambassadeur de volgende aanspraak

Fiat insertio[8)].

Soo dikwils de naam van den coning ofte van Haar Hoog Mogende wierd genoemt, wierden de hoeden affgenoomen[9)]

1) Een groen fluwelen armstoel (extr. res. S.G. 3 Mei 1753) recht tegenover den president (Ned. Jbk. 1753, i, 375), evenals vroeger (De eer en hoogheid 458).
2) Evenals in de zeventiende eeuw: De eer en hoogheid l.c.
3) 'L'ambassadeur après avoir fait sa reverence en face au president, a sa droite et a sa gauche, s'assit et se couvre' (Ceremonial art. 14). Dat de ambassadeur op deze wijze een drietal buigingen maakt, was mij voor de zeventiende eeuw niet bekend; een overeenkomstig gebruik wel van Venetië: De eer en hoogheid 205.
4) Bij de binnenkomst van den ambassadeur hebben dezen de hoed afgenomen (Ceremonial art. 14). Voor de audientie zijn ook genood om in de vergaderkamer te komen de leden van de Raad van State en de Generaliteits-Rekenkamer, de uitheemse gezanten en enige dames en heren van distinctie (Aant. Fagel).
5) Dd. 15 October 1752 (extr. res. S.G. 3 Mei 1753).
6) Mr. Hendrik Fagel de Oude. De griffier stelt zich voor de lezing op achter de stoel van den president: De eer en hoogheid 458.
7) Na het credentiaal voorgelezen te hebben gaat de griffier zitten en dekt hij zich ook (Aant. Fagel).
8) 'L'ambassadeur laisse sur la table des Etats Generaux une copie du discours qu'il a fait' (Ceremonial art. 15). De propositie is geïnsereerd in de resolutiën van 3 Mei 1753 (extr. res. S.G.i.d.).
   De Bonnac spreekt de Staten-Generaal aan als 'Hauts et puissants seigneurs' en 'vos hautes puissances' en spreekt merkwaardigerwijze ook van 'votre république et les personnes qui la composent' (A.R.A., S.G. no. 6731). Dat hij zijn rede, die volgens gewoonte slechts complimenten bevat, aanheft met 'Hauts et puissants seigneurs', betekent, dat hij een stap verder gaat dan Du Bois, die in 1717 deze titel slechts in het verloop van zijn rede gebruikte en aanhief met 'Messieurs' (Wagenaar, Vad. Hist. XVIII, 144v, 151; De eer en hoogheid 306).
9) Evenals vroeger: De eer en hoogheid 458.

en na het uyteynde van de aanspraak wierd deselve door den heere praesideerende[1] in naam van Haar Hoog Mogende op deese wyze beantwoord[2]

Fiat insertio[3].

Na dit verrigte wierd den ambassadeur op deselfde wys teruggeleyd na de trappen van de Groote Zaal, wanneer hy aan de Noordzyde van den trap in de caros van staat (die was blyven wagten) stapte, staande die van den hoffmeester voor de vergadercamer van Haar Hoog Mogende om spatie tussen beiden voor de bediendens van den ambassadeur te laten.

Men reed voorby de vergadercamer van Haar Hoog Mogende[4] en het Huys van Prins Mauritz, de West, Zuyd en Oostzyde van het Pleyn, de Lange Houtstraat, midden door het Voorhout, de Kneuterdyk, de Lange en Korte Vyverberg tot op het huys van defroyement[5].

De heeren gedeputeerden bragten den ambassadeur op de hogerhand na binnen, dog naamen immediaat affscheid, wanneer Hun Edeles wederom den voorrang kreegen tot aan den koets van staat[6], waarmeede sy direct naa de vergadering reden om van het verrigte rapport te doen[7].

1) Willem graaf Bentinck, heer van Rhoon, gedeputeerde voor Holland (Ned. Jbk. 1753, i, 377).
2) De president antwoordt met complimenten: (De eer en hoogheid 459) en in dit geval in het Frans (Ned. Jbk. 1753, i, 377; daar ook de Nederlandse vertaling).
3) De president spreekt den ambassadeur aan met Monsieur l'ambassadeur (Ned. Jbk. l.c.) en niet meer met Excellentie, zoals in de zeventiende eeuw (De eer en hoogheid 461).
4) De twee gedeputeerden vermelden in hun rapport (zie p. 100 n. 6), dat de hoofdwacht weer evenzo gestaan en saluut gedaan heeft alsvoren en ‘dat de militie aan de Oostpoorte van het Binnenhoff, door welke zy passeerden, insgelyks was uytgekomen en haar geweer gepresenteert ---’ (extr. res. 4 Mei). Voor de wacht aan de Oostpoort of poort van prins Maurits: Jbk. Die Haghe 1900, 35.
5) Volgens Concept-verbaal A f. 13 was de gebruikelijke route: om het Plein, door de Lange Poten, Spuistraat, Venestraat, Hoogstraat, over de Plaats, de Lange en Korte Vijverberg.
6) Evenals vroeger: De eer en hoogheid 447.
7) Extr. res. S.G. 4 Mei 1753. Zij vermelden in hun rapport onder andere, dat Bonnac hen aan de koets heeft gerecipieerd en de hoge hand heeft gegeven en dat zijzelf later ‘--- in het uytgaan van de kamer den gemelden heere marquis de Bonnac in conformité van Haar Hoog Mogende resolutie van den 10. January 1660 de voorrang en de hand hadden gegeeven alsmeede de hoogste plaats in de koetse ---’. Voor de geciteerde resolutie van 1660: Groot Placaet-Boeck IV, 100 of De eer en hoogheid 447; ook p. 92 n. 4).

Deesen middag is den ambassadeur weeder en voor de laatste reys magnificq op het Huys van Prins Maurits ter maaltyd onthaeld[1] en is den ambassadeur namiddags na syn hôtel geretourneert, waarmeede deese ceremonie een eynde nam.

Des anderen daags den 4. Mey heeft den hoffmeester van den staat een visite by den heer ambassadeur weesen affleggen om Syn Excellentie te bedanken voor de eer van hoogstdesselfs geselschap en te versoeken dat syne gehoudene conduites geliefde te aggreëeren[2].

Den ambassadeur heeft hem onder polite betuyging van voldaan te weesen present gedaan van een groen fluweele met goud geborduurde speelbeurs, waarin sesenseventig goude ducaten beneevens vyfftig silvere speeljettons met het wapen van Syn Excellentie, welke speelbeurs ter tafel van Haar Hoog Mogende gebragt synde hebben hoogstdeselve goedgevonden, dat de beurs aan den hoffmeester sou verblyven en is de specie door den agent en hoffmeester als na ouder gewoonte gepartageert geworden[3].

Bovendien hebben Haar Hoog Mogende den hoffmeester gratieuselijk gepermitteert om driehondert guldens te mogen declareeren voor vacatien, boode en koetsgelden soo in als buyten den Hage gedurende deese omstandigheid[4].

1) De gedeputeerden verlaten den ambassadeur na diens terugkeer in het Mauritshuis (Ceremonial art. 15) en komen dan weer ‘diner avec l'ambassadeur; c'est le dernier repas donné par l'Etat; après le repas l'ambassadeur retourne chez luy dans un de ses carosses sans ceremonie’ (art. 16).
2) Volgens gewoonte: Concept-verbaal A.f. 14.
3) De verdeling van het geschenk tussen agent en hofmeester conform res. S.G. 22 Dec. 1678 (De eer en hoogheid 522v).
Ockersse heeft voorts van den ambassadeur gekregen 300 gulden in ducaten om te distribueren onder ‘de andere bedienden van H.H.M.’ (Aant. Fagel).
4) Res. S.G. 12 Juli 1753, gedr., Gem. Arch. Groningen. Voor de vacatiën van den hofmeester: De eer en hoogheid 518v. Later in de achttiende eeuw is voorgesteld om den hofmeester jaarlijks f 400 toe te leggen, mits hij zich zou verplichten bij voorvallende ceremoniën geen vacatiën of andere onkosten te declareren (Arch. Fagel nr. 595: Concept-plan betr. hofmeester en trompetters).
Op 12 Mei had Ockersse de kosten van het defroyement van Bonnac gedeclareerd, zonder dat in de notulen van de Staten-Generaal het bedrag wordt genoemd (Res. S.G.i.d., gedr., Gem. Arch. Groningen); vermoedelijk is het gelijk aan dat van het hem verstrekte voorschot van f 8500 (p. 81 n. 8), afgezien dan van de later toegestane f 300.
In het midden van de zeventiende eeuw is het bedrag, dat men voor het defroyement pleegt uit te trekken, nog f 2000 (De eer en hoogheid 420v). Uit Concept-verbaal A ff. 1, 2 blijkt, dat men de kosten kort voor de komst van Bonnac op f 6000 taxeerde; er wordt tenminste gezegd, dat de hofmeester een voorschot voor dat bedrag krijgt.

Den ambassadeur heeft op den 5 Mey daaraanvolgende een seer pragtige maaltyd gegeven aan de leeden van Haar Hoog Mogende[1] en andere persoonen van distinctie, daar den hoffmeester van den staat meede is bygenoodigt geworden, schoon niet op de lyste van Haar Hoog Mogende[2] word gebragt omdat geen lid van de vergadering is[3].

Alsmeede heeft de ambassadrice op den 7. dito een soupé en bal gegeeven, daar den hoffmeester insgelyks is op geinviteert geworden. Waarmeede deese saak syn beslag heeft gehad[4].

1) 'Après l'entrée l'ambassadeur donne un repas chez luy aux Etats Generaux. L'agent donne une liste de ceux a inviter' (Ceremonial art. 17, bevestigd door Concept-verbaal B f. 26).
2) De in de vorige noot genoemde lijst.
3) Volgens Ned. Jbk. 1753, i, 378v heeft De Bonnac op 4 Mei eerst nog 'de pligtpleging van dankzegginge afgelegd aan de leden van de staet voor de eere hem gedurende drie achtereenvolgende dagen in zoo hoog statelyk en kostbaer een onthael aengedaen, verheffende onder anderen zeer de vaerdigheit en het fraeie beleid van de heer Ockerse, hofmeester des staets, by die gelegenheit betoond.
Den volgenden dag onthaelde de ambassadeur in zyn hotel de voornaemste heeren van de regeeringe prachtiglyk ter maeltyd aan een tafel van 48 borden, aen welke de gemalin Zyner Excellentie insgelyks verscheen en gezeten was tusschen den baron Piek, heer van Brakel en Zoelen, en den graef van Bentink, heer van Rhoon en Pendrecht, wegens de provintien Gelderland en Holland ter vergadering Hunner Hoog Mogende zitting hebbende'.
4) 'Op den 6. gaf Zyne Excellentie weder aen de meeste heeren van de regeringe, den uitheemschen gezanten en anderen personen van aenzien een kostbaer middagmael, 't welk des avonds gevolgd werd van een luisterryk bal, 't gene den volgenden avond hervat en waermede van alle die plegtigheden een einde gemaakt is' (Ibid.).

II

De lijst van de coetse die sulle diene tot de inhaalinge van de heer ambassadeur[1].

Coetse met ses paarde van de heere

Roon, presiedent, coes van staat	Willem graaf Bentinck, heer van Rhoon, gedeputeerde ter S.G. voor Holland, president van de week (Ned. Jbk. 1753, i, 375, 378v); de aantekening 'coes van staat' betekent vermoedelijk, dat zijn koetsier de karos van staat rijdt.

1) Slechts ten aanzien van de plaats der colleges van de Generaliteit in de stoet kunnen hier enkele opmerkingen worden gemaakt.
Er zijn drie categorieën voertuigen: die van met zes, die van met vier en die van met twee paarden bespannen karossen. In elke groep rijden naar oud gebruik eerst de koetsen van de gedeputeerden ter Generaliteit en wel naar de volgorde der provinciën en voor elke provincie naar de rangorde der vertegenwoordigde kwartieren en steden (De eer en hoogheid 407v).
In de lijst blijkt, dat gedeputeerden ter Staten van Holland voor de ridderschap (bijvoorbeeld Wassenaer-Obdam, p. 111), en leden van Gecommiteerde Raden van Holland (bijvoorbeeld Van der Duyn, p. 108, en De Raet, p. 109), geplaatst worden bij de gedeputeerden ter Staten-Generaal van hun provincie, hetgeen overeenkomt met hetgeen Ockersse vermeldt over de uitnodiging, aan de gedeputeerden ter Generaliteit gedaan voor een maaltijd bij den ambassadeur (p. 96): 'de leeden uyt Haar Hoog Mogende ordinaire en extraordinaire, daar de ridderschap en Gecommitteerde Raden van Holland onder worden begrepen'.
Wat de volgorde verder aangaat, blijkt dat na de gedeputeerden ter Staten-Generaal worden geplaatst de ambtenaren der vergadering als de griffier en de agent (Fagel en Byemont, p. 109) en vervolgens de leden van de Raad van State en de ambtenaren van die raad als thesaurier-generaal, ontvanger-generaal en secretaris (p. 109), daarna de leden en ambtenaren van de Generaliteits-Rekenkamer (La Leck en Eversdijk, resp. pp. 108, 111), dan de Generaliteits-Finantiekamer (Persijn, p. 111), de Admiraliteiten (Schuylenburg, p. 110), de Raad van Brabant (pp. 110, 112), tenslotte de Hoge Krijgsraad (Rengers, p. 114).
Deze volgorde stemt overeen met de door Ockersse voor de uitnodiging vermelde (p. 96), maar Van Alkemade en Van der Schelling (II, 347, zie p. 88 n. 7) schrijven, dat in hun tijd deze orde schijnt te gelden 1. de Raad van State, 2. de Admiraliteitscolleges, 3. de Generaliteits-Finantiekamer, 4. de Generaliteits-Rekenkamer, 5. de Generaliteits-Muntkamer, 6. de Raad van Brabant, 7. de Hoge Krijgsraad, en dat is dus een geheel andere, maar de beide auteurs voelen zich ook in het geheel niet zeker van hun zaak.
Voor wie zich bezig heeft gehouden met de twisten door de Generaliteitscolleges en de Staten van Holland over de volgorde ter begrafenis van Willem IV in 1751 en 1752 uitgevochten (H. Brugmans, De voorrang bij de begrafenis van Willem IV, Jbk. Die Haghe 1900), is in de afgedrukte lijst opvallend, dat de Staten van Holland zich niet en corps plaatsen na de Staten-Generaal, maar dat de in Den Haag aanwezige leden, heren van de ridderschap en Gecommitteerde Raden, zich onder de gedeputeerden ter Staten-Generaal voegen op de rang hunner provincie.
Vertegenwoordigers van de hoge rechtscolleges van Holland als de Hoge Raad en daarna het Hof van Holland (Van Alkemade en Van der Schelling II, 361v) komen pas na de Raad van Brabant (De Wilhem, Hoeufft, Van Valkenburg, Van Hees, Alewijn, p. 110).
De Raad van State behoeft zich dus niet gepasseerd te voelen, als voor de begrafenis van den vorigen stadhouder, toen van hem gevergd werd dat zijn leden zich zouden laten indelen bij de Staten-Generaal (Brugmans 254vv), en kan als tweede Generaliteitscollege verschijnen voor de Hollandse rechtscolleges en diverse ambtenaren van Holland (Pilat, p. 112).

Pieck van Zoele	Willem Hendrik Pieck, heer van Brakel, ter Does, Enspiek, Zoelen en Aldenhage, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (Hbk. 1753, 94; N.N.B.W.).
Brandsenburg	Walraven Robbert van Heeckeren, heer van Barlham en Brandsenburg, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (N.N.B.W.).
Hogendorp	Mr. Gijsbert Carel, graaf van Hogendorp, burgemeester van Wageningen, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (Res. S.G. 7 Dec. 1751, gedr., R.A. Groningen; Scheffer-Obreen 30). Niet op de lijst van karossen voor de ophaling ter eerste audientie.

Van der Duyn	Adam Adriaan van der Duyn, vrijheer van 's Gravenmoer, president van de ridderschap, lid van Gecommitteerde Raden van Holland (Hbk. 1753, 7).
Borssele	Johan, baron van Borsselen, gedeputeerde ter S.G. voor Zeeland (Hbk. 1753, 96).
Giesenburg	Daniel d'Ablaing, vrijheer van Giessenburg, gedeputeerde ter S.G. voor Utrecht (Hbk. 1753, 97).
Verelst	Dirk Hubert Verelst, lid van de Raad van State voor Zeeland (Hbk. 1754, 104).
La Leck	Hendrik Carel, graaf van Nassau la Lecq, heer van Beverweert, lid van de Generaliteits-Rekenkamer (Hbk. 1753, 114).
Bieland	Louis Bieland, procureur-generaal van de Hoge Raad, of Albrecht Otto Roeleman Frederik, graaf van Bylandt, of een der hoge officieren uit dezelfde grafelijke familie: bv. Frederik Christoffel Willem Lodewijk, kolonel van het regiment van Lindman?
Gravinne van Adlone	Louisa Isabella Hermelina van Wassenaer, weduwe van Frederik Willem, baron van Rheede-Ginckel, vierde graaf van Athlone (N.N.B.W.).

Coetse met vier paarde van de heere

Lynde van Resse	Jasper Hendrik, baron van Lynden, heer van

	Ressen, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (Hbk. 1753, 94).
Roderlo	Mr. Assuerus, baron van Heeckeren, heer van Roderlo, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland, sinds 1 Mei 1753 echter lid van de Raad van State (Res. S.G. 1 Mei 1753, gedr. Gem. Arch. Groningen; Hbk. 1753, 104).
Vlaardingerwout	Mr. Maarten Vlaardingerwoud, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (Res. S.G. 1 Mei 1750, gedr., R.A. Groningen), sinds 1 Mei 1753 echter lid van de Generaliteits-Rekenkamer (Res. S.G. 1 Mei 1753, gedr., Gem. Arch. Groningen; Hbk. 1753, 114).
Reepmaker	Mr. Adriaan Reepmaker, heer van Strevelshoek, enz., gedeputeerde ter S.G. voor Holland (Hbk. 1753, 96; N.N.B.W.).
De Raad	Mr. Dirk de Raet, lid van Gecommitteerde Raden van Holland (Hbk. 1753, 13, 125).
Stijn	Pieter Steyn, raadpensionaris van Holland.
Buteux	Mr. Pieter Buteux, gedeputeerde ter S.G. voor Zeeland (Hbk. 1753, 96).
Van Hoorn	Hendrik van Hoorn, gedeputeerde ter S.G. voor Zeeland (Hbk. 1753, 96).
Berghsma	Mr. Adrianus Bergsma, gedeputeerde ter S.G. voor Friesland (Hbk. 1754, 97).
Patras	Anthony Patras, extraordinaris gedeputeerde ter S.G. voor Friesland (Res. S.G. 15 Mei 1752, gedr., R.A. Groningen; N.N.B.W.; Jbk. Die Haghe 1957, 34vv.).
Griffier Fagel	Mr. Hendrik Fagel de Oude, sinds 1744 griffier der Staten-Generaal.
Agent Beymont	Mr. Jacob van Byemont, agent van de Staten-Generaal (Hbk. 1753, 98).
Blockland	Gerard Beelaerts, vrijheer van Blokland, raadsheer in de Raad van State voor Friesland (Hbk. 1753, 104).

Scheyderuyt	Mr. Pieter Scheyderuit, raadsheer in de Raad van State voor Zeeland (Hbk. 1753, 104).
Pessers	Jan Pesters, raadsheer in de Raad van State voor Utrecht (Hbk. 1753, 105).
Van Ydickinga	Antony Adriaan van Iddekinge, raadsheer in de Raad van State voor Stad en Lande (Hbk. 1753, 105).
De la Bassecoer	Op de lijst van de karossen voor de eerste audientie aangeduid als tresorier: hij is dus Mr. Jan de la Bassecour, thesaurier-generaal van de Unie (Hbk. 1753, 105).
Hogendorp ontfanger	Mr. Johan François, graaf van Hogendorp, ontvanger-generaal der Unie (Hbk. 1753, 105; Scheffer-Obreen 29v).
Buys sekretaris	Mr. Abraham Buys, secretaris van de Raad van State (Hbk. 1753, 115).

Boey sekretaris	Mr. Cornelis Boey, secretaris van de Staten van Holland (Hbk. 1753, 10), of Mr. Thimon Boey, secretaris van het Hof van Holland (Hbk. 1753, 31); verm. de eerste: zie p. 113.
Van Wesel	Mr. Anthoni van Wezele, landsadvocaat van Hare Hoog Mogenden (Hbk. 1753, 107).
Merens	Mr. Dirk Merens, advocaat voor de respectieve hoven van justitie (Hbk. 1753, 42)?
Schuylenburg Admiraliteyt	Cornelis van Schuylenburg, pensionaris van Zierikzee, vanwege Zeeland gecommitteerd ter Admiraliteit van het Noorderkwartier (J.B. Rietstap, Wapenboek van de Nederlandsche adel II, 151).
Van der Goes presiedent	Mr. Frank van der Goes, eerste presiderende raad van de Raad van Brabant en stadhouder van de lenen (Hbk. 1753, 119).
De Willem Raasheer	Mr. David le Leu de Wilhem, raadsheer in de Raad van Brabant (Hbk. 1753, 119).
Hoeufft	Mr. Pompejus Hoeufft, raadsheer in de Raad van Brabant (Hbk. 1753, 119; N.N.B.W.).
Van Valkenburg	Mr. Mattheus Willem van Valkenburg, lid van de Provinciale Rekenkamer van Holland (Hbk. 1753, 24)?
Van Hees af late segge	Mr. Hendrik van Hees, president van de Hoge Raad (Hbk. 1753, 26).
Alewijn af late segge	Mr. Abraham Alewijn, raadsheer in de Hoge Raad (Hbk. 1753, 26).
Van Beaufort	Pieter Benjamin de Beaufort, raad van H.K.H. de prinses-douairière gouvernante (Hbk. 1753, 51)?
Bicker van Swiete	Mr. Gerard Bicker van Swieten (1687-7 Dec. 1753), oud-lid van Gecommitteerde Raden van Holland (Elias II, 705v).
Dierquens burgermeester	Mr. Johan Dierquens, in 1753 schepen van 's Gravenhage. oud-burgemeester

	(Hbk. 1753, 57). Niet op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie.
Schuylenburg int Voorhout	Cornelis van Schuylenburg, (Gem. Arch. van 's Gravenhage, Arch. v.d. Soc. van 's Gravenhage nr. 241, f. 135)?
De Willem int Voorhout	Mr. Coenraad le Leu de Wilhem, raadsheer in het Hof van Holland (Jbk. Die Haghe 1956, 38); Ned. Leeuw 1906, 135).
Villegars	George de Villegas, luitenant-generaal van de infanterie, commanderende het 2e bataillon in het regiment van den hertog van Brunswijk (Off. bk. 1753). Niet op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie.
Mevrou van Noortwijck afgesijt	Theodora Odilia Doys, weduwe van Steven, baron van Noordwijk (N.N.B.W.). Niet op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie.
Mevrou Repelaer	Sara Repelaer, weduwe van Mr. Jan Bout,

	regentes van het Diaconie Oude Vrouwen en Kinderhuis te 's Gravenhage (Hbk. 1753, 79)? Niet op deze plaats op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie, maar aan het slot (zie p. 114).
Mevrou van der Heym	Weduwe van den raadpensionaris Van der Heim, regentes van het Diaconie Oude Vrouwen en Kinderhuis te 's Gravenhage (Hbk. 1753, 79).
De Veer	Mr. Jan de Veer, heer van Callantsoog, advocaat voor de hoven van justitie (G.A. 's Gravenhage, Transportregisters).
Mevrou van Eck	?

Coetse met twee paarde van de heere

Nagel	Jan Herman Sigismund van Nagel, heer van Ouden- en Nieuwen-Ampsen, gedeputeerde ter S.G. voor Gelderland (Hbk. 1753, 95). Niet op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie.
Wassenaer Opdam ridder	Unico Willem, graaf van Wassenaer, baanderheer tot Wassenaer, vrijheer van Obdam, voogd van Willem V, gedeputeerde van de ridderschap ter Staten van Holland (Hbk. 1754, 8).
Kersseboom	Mr. Jeronimus Karsseboom, lid van Gecommitteerde Raden van Holland (Hbk. 1753, 12).
Baalde	Mr. Pieter Baelde, lid van Gecommitteerde Raden van Holland (Hbk. 1753, 13).
Alstorphius	Petrus Alstorphius raadsheer der stad Groningen, gedeputeerde ter S.G. voor Stad en Lande (R.A. Groningen, Regeeringsboek van Stad en Lande op 1752).
Lynde van Kantens	A.A.B., baron van Lynden, heer van Kantens, gedeputeerde ter S.G. voor Stad en Lande (Ommelanden; Hbk. 1753, 98). Niet op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie.

Van der Straate sekretaris	Mr. Adriaan van der Straeten, secretaris der Staten van Holland (Hbk. 1753, 10).
Wybo viskaal van de Generaliteyt	Mr. Jan Wybo, fiscaal van de Generaliteit en fiscaal en procureur-generaal van de Hoge Raad en het Hof van Holland (Hbk. 1753, 30, 106).
Eversdijck	Mr. David van Eversdijk, klerk van de Raad van State (Hbk. 1753, 106) of mr. Gerard van Eversdijk, advocaat voor de respectieve hoven van justitie en schepen van 's Gravenhage (Hbk. 1753, 34, 58); vermoedelijk de eerste.
Persijn	Mr. Gaspar Quirijn van Persijn, commies van de Generaliteits-Finantiekamer (Hbk. 1753, 113).

Cloterboke	Mr. Casper Clotterboke, commies van den raadpensionaris (Hbk. 1753, 11).
Gerlacius raasheer	Mr. Jan Herme Gerlacius, raadsheer in de Raad van Brabant (Hbk. 1753, 119).
Erpecum	Mr. Willem van Erpecum, landsadvocaat van H.H.M. en advocaat-fiscaal en procureurgeneraal van de Raad van Brabant (Hbk. 1753, 102, 120).
Zuyle van Nieuvelt	Arnold van Zuylen van Nijevelt, generaalmajoor van de cavalerie (Adelsarch. IV, 286 v)?
Geerling af late segge	Mr. Cornelis Gerlings, griffier van de Hoge Raad (Hbk. 1753, 27) of Willem Gerlings, raad en rentmeester-generaal van de gewezen kamer van rekening der graaflijkheidsdomeinen van Holland (Hbk. 1753, 46)? Niet op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie.
Van Hoey	Mr. Abraham Casper van Hoey, advocaat voor de respectieve hoven van justitie (Hbk. 1753, 35), of mr. Abraham van Hoey, rekenmeester van de gewezen kamer van rekening van de graaflijkheidsdomeinen van Holland (Hbk. 1753, 44) of Mr. Johan van Hoey, premier klerk van Holland (Hbk. 1753, 16). Om de plaats op de lijst vermoedelijk een van de beide laatsten.
Pilat	Mr. Pieter Pilat, commissaris van het kleinzegel van Holland en rentmeester van de exploicten van het Hof van Holland (Hbk. 1753, 22, 31).
Reygersma	Mr. Jacob Carel Reigersman, landsadvocaat van Holland (Hbk. 1753, 19) of mr. Jacob Reigersman, raad van H.K.H. de prinsesgouvernante (l.c. 51). Om zijn plaats bij den volgende vermoedelijk de laatste.
Boemer	F. Boemer, raad van H.K.H. de prinses-gouvernante (Hbk. 1753, 51).
Pieterson	Mr. Willem Anthony Pieterson, schepen van 's Gravenhage (Hbk. 1753, 57).

Heynenoort	Otto Jan Willem, baron du Faget van Assendelft, vrijheer van Heyenoord (div. gegevens in G.A. 's Gravenhage).
Maasdam	Jhr. Aernout Joost van der Duyn, heer van Maasdam, generaal-majoor, commandant van het regiment gardes dragonders en hoogheemraad van Delfland (Hbk. 1753, 127; Jbk. Die Haghe 1900, 31).
Hoogendorp	Op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie aangeduid als ‘ontfanger van Sas’. Is hij dezelfde als Johan François, graaf van Hogendorp, heer van Steenhuysen, ontvanger van de convoien en licenten te Vlissingen (vgl. Scheffer-Obreen 29)?

Dierckens secretaris	Mr. Cornelis Dierquens, secretaris van 's Gravenhage (Hbk. 1753, 60).
Swenke vroedschap	Thomas Schwencke, medicinae doctor et professor anatomiae, doctor voor de Raad van State, vroedschap van 's Gravenhage (Hbk. 1753, 58, 106).
Sluyske	Pieter Sluysken, koopman?
Boey	Mr. Thimon Boey, secretaris van het Hof van Holland (Hbk. 1753, 31) of mr. Cornelis Boey, secretaris van de Staten van Holland (l.c. 10). Om de plaats in de stoet, ver achter den anderen secretaris der Staten, Van der Straaten, vermoedelijk de eerste (zie ook p. 110).
Mevrou van Sommelsdijck	Maria van Aerssen van Wernhout, weduwe van François van Aerssen, heer van Châtillon, Sommelsdijk, enz., vice-admiraal (N.N.B.W.i.v. Aerssen; Adelsarchief III, 173vv).
Mevrou De Raad	Margaretha Rosiana Fagel, weduwe van Gualtherus de Raet raad en burgemeester van Rotterdam (Gen. Her. Bl. 1906, 93).
Mevrou Gaal	Josina van Vredenburch, weduwe van Mr. Johan Gaal, raadsheer in de Raad van Brabant (div gegevens, G.A. 's Gravenhage).
Mevrou van Assendelft	Anthonia van Steelant, weduwe van Danckert van Assendelft, advocaat en weesmeester, bezitter van ⅓ van het postmeesterschap op Amsterdam (N.N.B.W.i.v. Assendelft; Hbk. 1753, 56) of Adriana Christina van Hoey, weduwe van den Haagsen schepen en burgemeester Jacob van Assendelft, regentes van het Diaconie Oude Vrouwen en Kinderhuis (Hbk. 1753, 79; Jbk. Die Haghe 1907, 191).
De Bruine commies	Johan Philip de Bruine, eerste commies ter griffie van H.H.M. (Hbk. 1753, 99).
Mevrou Witte van Schoote	Johanna Aldegonda Diodati, weduwe van mr. Johan François Witte van Schooten, raad van justitie van Nederlands-Indië

	(G.A. 's Gravenhage, Arch. van de Soc. van 's Gravenhage no. 241, f. 161; J.C. van der Muelen, De registers der graven in de Kloosterkerk, 's Gravenhage 1887, p. 89).
Mevrou Rumph	Louisa Alberta de Lith, weduwe van Carel Rumpf, diplomaat, tenslotte envoyé te Stockholm (N.N.B.W.i.v. Rumpf).
Mevrou Triegeland	Margaretha Elisabeth de Geer, weduwe van Jacob Trigland, schepen en raad van Leiden (Jbk. Die Haghe 1945, 22).
Mevrou Cock	Elisabeth Meiners, weduwe van Louis Cocq, generaal-majoor (Jbk. Die Haghe 1945, 58).
Juffrou Hop	De door Elias (II, 741), zij het niet met name genoemde dochter van mr. Jacob, thesauriergeneraal van de Unie, en Isabella Hooft?

Juffrou Goens	Op de lijst voor de ophaling der eerste audientie: Goes. Jkvr. Antonetta Goes, op 68-jarige leeftijd in 1755 te 's Gravenhage overleden (div. gegevens, G.A. 's Gravenhage)?

***

Op de lijst voor de ophaling ter eerste audientie komen aan het slot nog voor:

Mevrou Repelaer	Zie boven pp. 110v, bij de karossen met vier paarden.
Mevrou Dierquens	Anna Maria Roman, weduwe van Mr. Pieter Dierquens, baljuw en schout van 's Gravenhage (M.G. Wildeman, De ridderschap van Noord-Brabant, s.d. et. l., onder volgno. 19).
Comies Kuenis	Mr. Mattheus Cunes, commies van de Generaliteits-Rekenkamer (Hbk. 1753, 115).
Rengers	Lammert Schotto Rengers, heer van Farmsum, gedeputeerde ter S.G. voor Stad en Lande (Ommelanden; Hbk. 1753, 98) of Hans Willem Rengers, kolonel van de cavalerie en lid van de Hoge Krijgsraad (Hbk. 1753, 109). Vermoedelijk de laatste en wel om zijn plaats na den commies Cunes.

De liberale politiek in de laatste jaren van Thorbecke medegedeeld door Mr. P. van Schilfgaarde

'Politik ist die Kunst des Möglichen' is een uitspraak die aan Bismarck wordt toegeschreven. In alle talen en toonaarden is het gezegde sindsdien geciteerd, zowel door politici als door hun critici, uitnemend geschikt als het is om zonder veel woorden het ongeduld van opstandige staatsburgers te bezweren (wij doen wat wij kunnen: de wet die gisteren in het Staatsblad stond is het in deze situatie best bereikbare resultaat!), of de falende politicus duidelijk te maken waar hij nu precies tekort schoot. Maar Bismarck's gezegde heeft ook nog een andere, veel meer subtiele strekking: politiek bedrijven, suggereert de uitspraak, is méér dan boudweg het in praktijk brengen van aangekondigde beginselen. Politiek bedrijven - en nu denken wij in het bijzonder aan *parlementaire* politiek, in de zin van politiek *in* het parlement - is geven en nemen, behoedzaam de stelling van de tegenstander aftasten, zijn kracht beoordelen, hem aangrijpen in zijn zwakste punt en zorg dragen zo ver mogelijk in zijn stelling vaste voet te krijgen. Kortom: politiek is een (edel) handwerk, een kunst, en politiek bedrijven is werk voor mensen die daarvan verstand hebben.

De ervaring leert dat niet iedere staatsburger deze wissel op zijn vertrouwen zomaar accepteert. Verwonderlijk is dat niet, want, de suggestie moge duidelijk zijn, onduidelijk is welke nu precies de weerstanden zijn waartegen de politicus zo hevig optornt en die de oorzaak zijn dat van zijn plannen zo weinig terecht komt. Zolang de politicus - de parlementariër met name - alleen te maken heeft met de argumenten en dienovereenkomstig uitgebrachte stemmen van zijn politieke tegenstanders, is er geen reden tot ongerustheid: *du choc des opinions jaillit la vérité*. Inderdaad ondervindt hij, behalve deze in de opzet van het parlementaire stelsel[1] verweven belemmeringen,

1 'Parlementair stelsel' hier in de zin van: regering in samenwerking met een volksvertegenwoordiging, dus niet in tegenstelling tot 'constitutioneel stelsel'.

nog andere, minder verheven van oorsprong, die hem te nadrukkelijker - zij het op andere wijze - doen voelen dat zijn kunst werkelijk is de kunst van het mogelijke. De belemmeringen waarvan hier sprake is, en die hun oorsprong vinden in het karakter en de persoonlijke eigenaardigheid van de politicus zelf, en van degenen aan wier mening hij de zijne moet toetsen, spelen een veel groter rol dan de ontwerpers van ons parlementair systeem zich hebben kunnen voorstellen. Onze parlementaire geschiedenis geeft een lange reeks van voorbeelden.

Over Mr. J.R. Thorbecke is in de loop der jaren zo het een en ander geschreven[1]. Een jaar of tien geleden heeft Prof. Mr. C.W. de Vries met krachtige vegen en harde halen een ander beeld van deze persoonlijkheid geschilderd dan men uit vroegere beschrijvingen gewend was[2]. Prof. de Vries heeft Thorbecke daarbij o.m. het odium 'partijpoliticus' gegeven, en hem daarmee het gewichtig verwijt gedaan - wanneer daarvan in een historisch werk ten minste sprake kan zijn -, dat hij de regels van het parlementaire spel geschonden heeft en om andere dan zakelijke of principiële redenen oppositie heeft gevoerd. Over de betiteling wil ik niet twisten, alleen opmerken dat in de eerste plaats in de dagen van Thorbecke van een 'partij' in de moderne zin nog niet kon worden gesproken en vervolgens dat het, gezien wat wij verder van hem weten, niet aannemelijk is dat Thorbecke zijn mening omtrent het belang van de partij aan die van zijn geestverwanten zou hebben geconformeerd. Vast staat, en Prof. de Vries heeft het in zijn boek nog eens onderstreept, dat 'de Thor' geen gemakkelijk mens was om mee om te gaan. Voorzover dat de reden is geweest dat hij zich in zijn ministeries niet heeft kunnen omringen door de bekwaamsten van de liberalen, zien wij in zijn persoon een gewichtige belemmering voor het correct functioneren van het parlementair systeem. Het lijdt geen twijfel dat de voortdurende onenigheid in de liberale gelederen in die jaren, waarbij Thorbecke steeds partij of zijn persoon het middelpunt was - de 'schuldvraag' blijve uitdrukkelijk buiten beschouwing - daarvoor een tweede voorname belemmering opleverde.

De brieven van Mr. J.H. Geertsema aan zijn zoon Mr. C.C.

1 Vgl. literatuuropgave in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X, p. 439.

2 Prof. Mr. C.W. de Vries, *De Ongekende Thorbecke*, 1950. Zie vooral p. 15, 17 ev.

Geertsema hieronder afgedrukt, geven een indruk van dit aspect van de praktijk der politiek, zoals het zich rond 1870 bij de liberalen heeft voorgedaan. De vraag kan rijzen of de mededelingen in deze brieven vervat niet uit een wat eenzijdige en daardoor onbetrouwbare bron komen. J.H. Geertsema behoorde tot het kabinet-Fransen van de Putte dat in mei 1866 mede door toedoen van Thorbecke een ontijdig einde vond[1]. Wanneer men zich echter wat nader in de persoon van Geertsema verdiept - de in de collectie aanwezige brieven beslaan een periode van 1854 tot 1908 -, krijgt men de overtuiging met een soms wat sentimenteel, maar begaafd, openhartig en, wat belangrijk is, door en door betrouwbaar man te doen te hebben. Het antwoord op die vraag moet dus luiden: eenzijdig, zeker, maar daarom nog niet onbetrouwbaar.

Welke zijn nu de problemen waarover de politici zich in die dagen het hoofd braken? Bewust vereenvoudigend noem ik er drie: Indië, de nationale verdediging, de hervorming van het belastingstelsel. Bewust vereenvoudigend: méér vraagstukken dan deze vroegen in die jaren de aandacht (buitenlandse politiek, onderwijs, census, enz.), bovendien staan de drie op de voorgrond gestelde niet apart maar hangen ze zowel onderling als met andere belangrijke vraagstukken samen. Bepalen wij ons toch in de eerste plaats tot Indië.

Na het fiasco van Van de Putte in mei 1866 kwamen en gingen in het kabinet van Zuylen-Heemskerk: Mijer, Trakranen en Hasselman, zij het niet altijd even geruisloos, in elk geval zonder de ontwikkeling in een bepaalde richting te kunnen leiden. Een krachtige impuls ontving die ontwikkeling van De Waal, de schrijver van ‘de koloniale politiek der Grondwet’ (1862) en minister in het liberale kabinet Van Bosse-Fock (1868-'71). ‘De minister heeft... getoond een bekwaam man te zijn’, schrijft Geertsema over hem, onmiddellijk na de behandeling van de koloniale begroting voor 1869. ‘Welligt wat te veel de man van kleinigheden en détails, welligt wat te pedant, welligt wat te veel vrees voor het voorregt dat hij loopt aan den leiband van Putte’[2]. Putteaans was inderdaad de door De Waal

1 *B.M.H.G.*, 1960, p. 44 ev. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 331.
2 Mr. J.H. Geertsema aan Mr. C.C. Geertsema, 14 november 1868, *archief Geertsema*.

tot stand gebrachte ‘agrarische wet’[1], zij het dat deze wet minder ingrijpend was dan het ontwerp-cultuurwet van Van de Putte van 1866, bovendien de materie alleen in beginsel regelde, de precisering overlatende aan nog vast te stellen uitvoeringsbesluiten. Op het einde van zijn ambtsperiode heeft de Waal het dan ook weer bij de Putteanen verbruid, voornamelijk omdat bij die uitvoering bleek dat zijn interpretatie van de wet heel wat minder ruim was dan die van de koloniale hervormers[2].

Het daaropvolgende optreden van Van Bosse als minister van kolonien in het derde kabinet-Thorbecke leidde tot nieuwe teleurstelling en verbittering bij Van de Putte en de zijnen[3].

De nationale verdediging heeft in het Nederlandse parlement zelden in het brandpunt van positieve belangstelling mogen staan. Aannemelijk is dat dit verschijnsel samenhangt met de typisch Hollandse koopmansgeest met zijn traditioneel wantrouwen en scepsis tegenover het militaire apparaat. In elk geval zijn de liberalen, die toch gedurende het grootste deel van de 19e eeuw de belangrijkste stem hadden, in die periode op dit punt ernstig tekort geschoten.

De voortdurende spanning in Europa heeft het probleem in de hier besproken jaren weer acuut gemaakt. Vanwege Limburg en Luxemburg dreigde Nederland in 1866 en '67 zelfs onmiddellijk betokken te raken in een gevaarlijke internationale conflictsituatie.

Wanneer in juli 1870 de oorlog tussen Duitsland en Frankrijk uitbreekt blijkt onze verdediging totaal onvoldoende georganiseerd. De mobilisatie draait op een grote mislukking uit. Ofschoon het derde kabinet-Thorbecke zich daarna ‘met het geweer op schouder’ aan de Kamer voorstelt, heeft het op 't gebied van de nationale verdediging weinig spectaculairs tot stand gebracht. Hoe groot de nood ook mocht geweest zijn, de idee van een kostbaar militair apparaat is zo impopulair dat voor serieuze plannen geen meerderheid meer te vinden is, zodra de internationale situatie zich maar even ten goede keert. De eerste minister van oorlog, de bekwame generaal Booms, verdwijnt dan ook al na drie weken uit het gezichtsveld. Na hem maken nog twee generaals zich bij de Kamer onmogelijk. De meningsverschillen onder de liberalen op het gebied van de

1 Wet van 9 april 1870, S. no 71. Van belang is ook de wet tot inkrimping van de suikercultuur, 21 juli 1870, S. no 136 (De Waal).
2 Vgl. no. 5, hierna.
3 Vgl. no. 14 en no. 19, hierna.

nationale verdediging lopen overigens bepaald niet parallel aan de scheiding Putteanen-Thorbeckianen. Het merendeel heeft zoals gezegd, helemaal geen interesse voor militaire problemen. De uitlatingen van Geertsema in de brieven aan zijn zoon zijn, wat dat betreft, onthullend[1].

Het derde door ons op de voorgrond gestelde probleem, de herziening van het belastingstelsel, hangt ten nauwste met de twee vorige samen: ‘de millioenen, die in Indië als manna uit den hemel schijnen te vallen, doen voorshands de noodzakelijkheid van vermeerdering onzer inkomsten geheel vervallen’[2]. In werkelijkheid verminderen die miljoenen echter voortdurend. In de twaalf voorafgaande jaren was het overschot op de Indische begroting van ± *f* 40.000.000, - tot ± *f* 10.000.000, - teruggelopen. En het is het krachtig streven van de koloniale hervormingspartij die ontwikkeling te bevorderen: ‘als wij eens van het demoraliserend batig slot af zijn zullen wij veel meer objectief het belang van den Javaan kunnen behartigen, dat is minder egoistisch, minder eigennuttig’[3]. Juist met het oog op die vermindering van de Indische baten zoekt Van Bosse - in navolging van oude projecten - naar een mogelijkheid zijn plannen voor een algemene inkomstenbelasting bij de Kamer ingang te doen vinden[4]. In juli 1870 ziet hij zijn kans schoon. Onmiddellijk na het uitbreken van de Duits-Franse vijandelijkheden deelt hij de Kamer mee dat de kostbare mobilisatie van de strijdmacht de invoering van een algemene inkomstenbelasting noodzakelijk maakt. Het ogenblik is goed gekozen. Toch schrijft Geertsema aan zijn zoon: ‘De speech van v. Bosse heeft hier niet bevallen. Van zijn inkomstenbelasting komt voorshands niets’[5]. En later: ‘De plannen van v. Bosse zijn in de afdeelingen zéér slecht ontvangen. Thorbecke werkt

1 Vgl. no. 22 en 23, hierna; vooral ook noot 1 bij no. 4, hierna.
2 No. 15, hierna.
3 J.H. Geertsema aan C.C. Geertsema, 30 juli 1870, *archief Geertsema*.
4 Op 't gebied van de belastingen was in 1870 de situatie deze dat men behalve rechten, indirecte belastingen en accijnsen slechts kende de grondbelasting, de personele belasting en het ‘patentrecht’. Dit laatste recht werd tegen afgifte van een ‘patent’, een bewijs dat men gerechtigd was een beroep bedrijf, handwerk of handel uit te oefenen, geheven. Het is nu de bedoeling van Van Bosse om o.m. het patentrecht af te schaffen en een algemene belasting op het inkomen in te voeren. Vgl. no. 4 en 15, hierna.
5 J.H. Geertsema aan C.C. Geertsema, 22 juli 1870, *archief Geertsema*.

ze tegen. Hoe Pietje zich daaruit zal redden weet ik niet'[1]. Wanneer het kabinet Van Bosse-Fock tenslotte valt is de kwestie nog hangende en Blussé, de nieuwe minister van financiën, zit met de brokken.

De - gewijzigde - voorstellen van Blussé komen in april 1872 in behandeling: het patentrecht zal worden opgeheven, en ook de accijns op zeep en die op 'geslagt'. In plaats daarvan een algemene inkomstenbelasting volgens het 'klassenstelsel': inkomens beneden de *f* 500. - zullen vrij zijn, van *f* 500. - tot *f* 1200. - zal een oplopend tarief gelden, van inkomens boven de *f* 1200. - zal 2% worden geheven. De bezwaren tegen het ontwerp naar voren gebracht zijn velerlei. De conservatieven vrezen vooral de nu noodzakelijk wordende openbaarmaking van de fortuinen. Sommige liberalen, onder wie Kappeyne van de Coppello, verzetten zich tegen de konsekwentie dat de eigendom, die al belast was, nu dubbel belast zal worden. Andere, onder wie Tak van Poortvliet (sinds oktober 1870 lid van de Tweede Kamer), menen dat een stelsel van afzonderlijke heffingen naar bronnen van inkomsten de voorkeur verdient[2]. De debatten duren tien dagen en men spreekt van een 'tiendaagsche veldtocht'. Meer dan al de argumenten interesseert ons echter de ironische, uiterst scherpzinnige, hier en daar wat bittere beschouwing van J.T. Buys in 'de Gids' van juni 1872: 'Men make zich geen illusiën, toen de vergadering de incometax verwierp, zonder in de discussiën iets te hebben laten doorschemeren waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat er later voor verwezenlijking van dezelfde gedachte langs een anderen weg eene meerderheid zal te vinden zijn, heeft de liberale partij een streep gehaald door het hoofdelement van haar eigen programma en deze beschamende verklaring afgelegd: indien wij twintig jaren lang op hervorming van het belastingstelsel hebben aangedrongen, deden wij dit zonder ons behoorlijk rekenschap te geven van de strekking der woorden welke wij gebruikten.... De uitkomst van het jongste debat gelijkt alzoo sprekend op een politieke zelfmoord en in zooverre valt het zeker niet te loochenen dat aan dit debat eene groote staatkundige strekking toekomt'[3].

Wanneer wij in het licht van deze woorden de politiek uit de

1 No. 4, hierna.
2 Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 463 ev.
3 Uit: *De vruchten van een tiendaagschen veldtocht*, in de Gids van juni 1872. Zie overigens: Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 471 en 472.

hier besproken jaren en de brieven van Geertsema daarover nog eens bekijken en daarbij opmerken dat wat Buijs over deze politiek in de Gids van juni 1872 schreef, mutatis mutandis met evenveel verve over een groot aantal andere perioden uit onze parlementaire geschiedenis kan worden geschreven, dan vragen wij ons af: waar liggen de grenzen waarbinnen de politicus zich gedwongen ziet zijn spel te spelen, en waar liggen de fijnzinnige weerstanden die de politiek tot de 'kunst van het mogelijke' maken? Als het doel van de politicus het best bereikbare is, en het best bereikbare een reeks van compromissen dan vragen wij ons af: wie zijn dan de partners in het compromis, en welke zijn de daarin verweven beginselen die ons waarborgen dat ieder het zijne en niemand te weinig krijgt?

Mr. Johan Herman Geertsema, de auteur van de hieronder afgedrukte brieven (geboren 1816, gepromoveerd 1839, notaris te Groningen tot 1866, minister van binnenlandse zaken in de kabinetten-Fransen van de Putte, 1866, en -de Vries-van de Putte, 1872-'74, lid van de Tweede Kamer in de perioden 1863-'66, 1866-'69 en 1875-'78, Commissaris des Konings in de provincie Overijsel van 1878 tot 1892, daarna lid van de Eerste Kamer tot 1902, overleden 1908) is in deze periode (1869-'72) lid van de Raad van State en woont, sinds 1866, in Den Haag. Zijn leven lang heeft J.H. Geertsema een niet verflauwende belangstelling voor de politiek gehad. Tot 1866 is hij een overtuigd aanhanger van Thorbecke (vgl. *B.M.H.G.* 1960, p. 56), in dat jaar kiest hij echter de partij van Fransen van de Putte in het conflict tussen die twee. Prof. B.D.H. Tellegen, hoogleraar in het staatsrecht aan de Groninger Universiteit, voor wie hij grote bewondering koestert, is één van zijn beste vrienden. Johan Herman heeft drie dochters en twee zoons. Eén daarvan is Carel Coenraad (geboren 1843), aan wie de brieven zijn geadresseerd. In deze jaren is Carel Coenraad advocaat te Groningen. Later, in 1876 zal hij met Mr. Rh. Feith de bankiersfirma Geertsema, Feith en Co oprichten. In 1892 wordt Carel Coenraad Commissaris der Koningin in de provincie Groningen, welke functie hij tot 1917 blijft bekleden.

De hieronder afgedrukte brieven, die een periode beslaan van 22 september 1870 tot 19 juli 1872, zijn afkomstig uit dezelfde collectie als de brieven die het vorig jaar te dezer plaatse werden openbaar gemaakt.

1.

22 september 1870

Mon Cher!

Als er bij de discussien over de begrooting vrede is, zullen, naar ik vrees, de ministers[1] het niet zeer gemakkelijk hebben; ils ne doutent de rien en ik ben niet geroepen ze te waarschuwen; 't zou kunnen zijn dat ze dat aan dezen of genen gingen vertellen. Hier in Holland is 't gezag van de Heeren niet heel groot, en als er niet wat flinks gedaan wordt, maken ze de gansche liberale partij dood. 't Is welligt ook maar het beste dat we nog eens door een conservatief ministerie heen gaan, en dan liefst zoo kras mogelijk. Heemskerk, van Zuylen en Schimmelpenninck[2] ware mij 't liefste. In ieder geval, er is geen redding meer mogelijk zoolang Thorbecke leeft. De beschouwing in het Noorden[3] van heden was, naar 't mij voorkomt, zeer juist. Thor heeft uitgegeven zijn laatste deel zijner parlementaire redevoeringen; daarin komt een soort van politiek testament in, als voorrede of slot, dat weet ik niet regt, waarin hij, naar men mij gezegd heeft, zeer sterk zijn monarchaal-constitutioneel standpunt handhaaft tegenover de republiek. Dat is een zeer oiseuse quaestie, zoolang men niet zeer bepaald definieert wat men onder monarchaal-constitutioneel verstaat, en hoe men die regeringsvorm opvat. In de Belgische en Engelsche opvatting is het slechts een bijzondere vorm van de republiek; dan zeker heeft ieder onzer daar vrede mee; ik veronderstel echter dat Thor, altijd schermende met het *Koninklijk Ministerie*, er gansch iets anders onder verstaat en geen echte parlementaire regering wil dulden. Ik zal trachten het boek magtig te worden, doe Gij insgelijks, dan kunnen wij er eens op terug komen.

Geertsema

1 Van Bosse: Financiën; Fock: Binnenl. Z.; Roest van Limburg: Buitenl. Z.; Van Mulken: Oorlog; Brocx: Marine; Van Lilaar: Justitie; De Waal: Koloniën.

2 Mr. R.J. Graaf Schimmelpenninck was minister van financien in het kabinet Van Zuylen Heemskerk (1866-'68).

3 *Het Noorden*, *Nieuw Amsterdamsch Handelsblad*, is in deze jaren de spreekbuis van de ‘jong-liberalen’ en heeft o.m. Van Houten als redacteur.

2.

29 september 1870

Mon Cher!

Wat ons landje betreft, vóór de behandeling van 't antwoord op de troonrede heeft de meerderheid besloten het ministerie staande te houden. Van Houten was en bleef in de minderheid. Voorzooveel ik uit de papieren hier kan nagaan, deed hij te veel of te weinig. Welligt oordeel ik verkeerd. Hoe het zij, 't ministerie is er goed afgekomen voor 't oogenblik, maar leven zit er niet meer in, en ook de partij is dood. In 1871 is het uit. De meerderheid wordt dan stellig conservatief. De dood van de liberale partij is niet eervol en er zullen vele jaren over heen moeten gaan voor en aleer men weder met succes kan opstaan. De catholijken zullen eenige jaren met en door de conservatieven regeren.

Geertsema

3.

8 oktober 1870

Mon Cher!

Wat onze binnenlandsche toestand aangaat, ofschoon ik niet in de geheimen ben, heb ik echter genoeg gehoord en opgemerkt om zeker te zijn dat men binnenkort troefkaarten wil uitspelen. Roest verruilen tegen Gericke[1], die thans te Londen is. Die is katholijk; drie katholijken is te veel in 't kabinet, dus Lilaar mee naar huis. De opvolger is nog niet stellig bepaald; men is zoekende doch velen weigeren. Van Bosse wil op die wijze zich bergen; zijn belastingplan gaat niet door; sommige liberalen waaronder Thorbecke lusten dat niet. Hij zou dan moeten aftreden; redenen van hooge politiek zullen dat onraadzaam maken, wanneer zoo kort tevoren twee nieuwe leden in het kabinet zijn gekomen. Dit alles nu, jongelief, onder de meest strikte geheimhouding. Dat slagje zal, indien ik goed zie, in 't recès worden geslagen; dat duurt nog klein drie weken, veertien dagen vóór dat kan beginnen. De indische begrooting moet

1 Mr. J.L.H.A. baron Gericke van Herwijnen, sinds kort gezant te Londen, wordt inderdaad minister van buitenlandse zaken in het derde kabinet-Thorbecke (1871-'72), blijft dat bovendien in het daaropvolgende kabinet de Vries-van de Putte (1872-'74).

eerst in diccussie komen. Het verslag is klaar, de Waal antwoordt binnen weinige dagen; de discussie kan dan plaats hebben in 't laatst der volgende week of begin der daaraanvolgende.

Geertsema

4.

14 oktober 1870

Mon Cher!

Onze binnenlandsche toestand is ook niet lekker. Een gekke Koning; een allerverderfelijkst gezinde camarilla; een door en door verzwakt ministerie en eene Kamer die het aan leiding en daardoor aan flinke kracht ontbreekt. De plannen van v. Bosse zijn in de afdelingen zéér slecht ontvangen. Thorbecke werkt ze tegen. Hoe Pietje zich daaruit zal redden weet ik niet. 't Meest waarschijnlijke schijnt mij dat hij, niettegenstaande al zijn stoute praat[1], de aangeboden wet op de middelen zal wijzigen; het tekort ad 1 millioen 6 ton door leening of schatkistbilletten dekken, en daarna weer op zien komen spelen. Daardoor wordt wel het ministerie feitelijk behouden maar toch opnieuw ver-

1 Het tekort op de door Van Bosse ontworpen begroting voor 1871 bedraagt ± 9.800.000. Van Bosse wil dat tekort dekken met een lening van 8.000.000 (voor de ontwikkeling van de staatsspoorwegen) en voor't overige met zijn nieuwe inkomstenbelasting. Door in een ‘aanvullende wet op de middelen’ naast de lening ook de inkomstenbelasting met zoveel woorden te noemen, probeert Van Bosse de Kamer voor een fait accompli te stellen. Aannemelijk is dat Geertsema Van Bosse al eerder heeft aangeraden het tekort op de begroting vooralsnog in zijn geheel met een lening te dekken. Van Bosse voelde daar niets voor, want, schreef hij aan Geertsema: als ik toegeef op het punt van leenen, dan houd ik mijne collega's oorlog en binnenlandsche zaken niet in toom. Met v. Mulken is te spreken, maar Fock is wild, en wil veel te gaarne de goede man zijn. In de Kamer zal men beginnen met de behandeling van de income tax te verschuiven: tijd gewonnen is veel gewonnen en de leden der Kamer betalen geen patent! Als ik daarentegen de income tax vierkant in de wet op de middelen uittrek, dan moet de Kamer òf eene onvolledige wet op de middelen maken, wanneer zij dat ding bij amendement er uit werpt, òf zij moet de wet income tax behandelen, òf eindelijk (en dit zal de solutie zijn) zij zal de subsidie N. Holl. Kanaal bij de leening voegen, en de 8 ton voor de vestingen afstemmen. Dan sluit de begrooting en de Kamer kan dan, zoo zij wil, de behandeling van de income tax tot na Nieuwjaar uitstellen. Maar dit denkbeeld kan ik niet aan de klok hangen!’ (P.P. van Bosse aan J.H. Geertsema, 8 september 1870, *archief Geertsema*). Zie ook hiervóór p. 119, hierna no. 15. Voorts: *Handelingen der S.G.*, 1870-'71, VI.

zwakt en blijft de inkomstenbelasting een zeer scherp zwaard in handen van de conservatieven bij de verkiezingen van 1871.

Geertsema

5.

2 november 1870

Mon Cher!

Zooals gij uit de kranten zult gezien hebben verkeren wij op dezen oogenblik in eene ministriële crisis[1]. De Waal is plotseling ziek geworden. Geheel gefingeerd is de ziekte niet, doch 't is grootendeels kanonenfieber tengevolge èn van de Preanger geschiedenis èn van het feit dat Putte cum suis hem de dienst hebben opgezegd, tengevolge van zijne ellendige en oneerlijke uitvoering van de agrarische wet[2]. Hij was verzekerd dat Hoofdstuk IX zou worden afgestemd. Roest had zijn ontslag gevraagd en de generaal die ook zijn doodvonnis geteekend wist achtte het gemakkelijker om ook maar vóór den strijd weg te loopen. Lilaar vond de gelegenheid schoon om in gezelschap weg te gaan; anders was hij gebleven. v. Bosse, Fock en Brocx blijven op de bres staan en zijn de beide eerstgenoemden[3] door den Koning belast met de formatie van een nieuw ministerie. Er zijn hier velen en daaronder Thorbecke, die menen dat men nu maar een conservatief ministerie moet laten optreden. Thorbecke werd dan weer de chef van de oppositie en was in de gelegenheid zijn wil aan zijne onderhebbende manschappen optedringen. Wij durven in 't belang van Indië dien raad niet

1 Aanleiding tot de crisis is het weinig geestdriftige antwoord van Tweede en Eerste kamer op de Troonrede. Onafhankelijk van elkaar bieden zowel Roest van Limburg als Van Lilaar als Van Mulken de Koning hun ontslag aan. De Waal verklaart om gezondheidsredenen zijn portefeuille neer te moeten leggen. Tenslotte stellen Van Bosse, Fock en Brocx de 6e november de hunne ter beschikking (no. 6). De 10e november wordt in de Eerste Kamer de begroting van De Waal afgestemd, voornamelijk naar aanleiding van de ‘Preanger kwestie’, waarover meer bij Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 438. De 22e november (!) ontvangen Fock en Brocx opdracht een reconstructie te beproeven (no. 7). Zij falen en geven de 5e december de opdracht terug, waarbij zij opnieuw hun ontslag aanbieden. M.u.v. Roest van Limburg, die daarvoor geen verantwoording wil dragen, en wiens ontslag de 12e december wordt geëffectueerd, bieden de ministers, vooruitlopende op de nu niet meer vast te stellen begrotingen, de Kamer ontwerp-credietwetten aan (no. 5, onderaan). Van Mulken beheert dan ad interim het departement van Buitenlandse Zaken.

2 Vgl. p. 118.

3 ‘Eerstgenoemden’ moet zijn: ‘laatstgenoemden’.

geven. Nu kan de conservatieve partij aan 't roer staande nog veel tegenhouden, en veel welligt in 't oude spoor terugbrengen, terwijl men de zaak flink aanpakkende, in één jaar tijd den nieuwen toestand in Indië zoodanig vast kan timmeren dat terugkeer niet meer mogelijk is. Daarenboven, de partij heeft in de Kamer nog de meerderheid; zal men nu gaan loopen zonder strijd, even als te Sedan? Als men na de verkiezingen de wapenen moet overgeven, is het nog tijd genoeg, dan zijn we nog niet verder van huis, en daargelaten wat men in zes maanden nog kan doen, valt men dan na den strijd met eere! Zich nu overgeven is lafheid en zou een uniek voorbeeld zijn in de parlementaire geschiedenis.

De moeyelijkheid is nu maar om een minister van Kolonien te vinden. De keuze is zeer beperkt; van de Putte, Mirandolle en van Hoëvell[1]. Wel is van Heukelom[2], wat kennis betreft de geschiktste, doch de haat tusschen hem en Thorbecke en diens geheele partij is zoo groot, dat men voor hem van geene genoegzame meerderheid zeker is. Putte kan natuurlijk niet optreden, tenzij de Koning aan *hem* de vorming van een ministerie opdraage. Van Hoëvell wordt oud en heeft in andere opzigten ook veel tegen zich. Tegenover de Thorbeckiaansche partij, zijne oude vrienden, was hij anders de beste. Mirandolle ware somme toute verreweg te prefereren. Hij maakt echter zwarigheid en heeft tot nu toe geweigerd. Welligt geeft hij te elfder ure toe. Blijft hij weigeren dan vrees ik dat het niet zal lukken een nieuw ministerie Fock van Bosse klaar te krijgen. Dan moet of Putte opdansen of de conservatieven het in handen nemen. Welligt zal de Koning Putte niet willen roepen en dan is niets meer mogelijk dan de conservatieven, die het echter moeyelijk

1 Mr. C.J.F. Mirandolle, 1853-1864 advocaat de Semarang, lid van de Tweede Kamer sinds 1869. Vgl ook no. 22. Dr. W.R. baron van Hoëvell, geb. 1812, 1836-'49 predikant te Batavia, 1849-'62 lid van de Tweede Kamer, nestor van de koloniale hervormingspartij, in de 50-er jaren de grote tegenspeler van J.C. Baud in de Kamer. Van hem vertelt Van Welderen Rengers (*a.w.* p. 341) dat zijn woorden... 'aan een zoo bekwaam kamerlid als Mr. A.E. baron Mackay, de merkwaardige bekentenis konden afdwingen: Ik heb altoos vertrouwd dat het in Indië goed ging en mij daarbij gerust nedergelegd.... maar nu begin ik te twijfelen of hetgeen bestaat wel goed is'. Een naar twee zijden licht werpende anecdote. In 1862 werd Van Hoëvell tot lid van de Raad van State benoemd.

2 Mr. C. van Heukelom, 1859-'66 (oktober) lid van de Tweede Kamer, stond in 1866 met Kappeyne naast Van de Putte in diens strijd om de Cultuurwet.

zullen uithouden en alleen moeten speculeren op de verkiezingen. Voor justitie heeft men een vrij goeden, althans een man wiens naam door 't gansche land gunstig bekend is. Zijn naam moet ik verzwijgen. Gericke voor Buitenlandsche Zaken, en Booms, Stieltjes, Weitzel of Delprat voor Oorlog[1]. Wil Mirandolle dan toetreden dan is het boeltje zoo slecht niet. Van Bosse is het zwakste punt. Die heeft uitgediend en heeft bij niemand meer het regte vertrouwen. Die kan dan later de deur worden uitgezet, 't geen hij in alle opzigten verdient. Ik heb vermeend dat het U aangenaam zou zijn iets van den toestand te vernemen.

Ik denk dat de Eerste Kamer de Waal nog wel een hak zal zetten, hoe ziek hij zich ook moge voordoen. De man kan nooit rond en open voor de zaak uitkomen; dubieuse antwoorden geven en streken bedrijven, dat is zijn liefste bezigheid. Wij die wisten wat naar Indië gezonden was, hebben de bui zien aankomen. Nog had hij zich kunnen redden, wanneer hij, op de herhaalde vraag van Insinger ronduit had medegedeeld welke magtiging naar Indië was afgezonden, ter voorbereiding, Maar zoo als ik zeide, rond en open kan de man niet zijn[2].

Ik hoop nu maar niet dat de Pairs in hunne verontwaardiging de begrooting voor Indië gaan afstemmen[3]. Dat zou een groot ongeluk zijn en Indië de souffre douleur worden van de unfaire handelingen van de Waal. Dat pedant Heer heeft zich nu zelven een graf gegraven, diep genoeg om er nooit weder uit optestaan. Hoe het met de vergadering van de 2e Kamer zal gaan weet ik niet. De leden zouden terugkomen den 8sten, doch dan kan de crisis nog niet uit zijn en 't zal toch de heengaande lieden moeyelijk zijn hunne begrooting nog in de Kamer als eene definitieve te verdedigen. Welligt wordt de bijeenkomst nog 8 dagen uitge-

1 G.P. Booms wordt in 1870 chef van de generale staf. Gedurende de eerste drie weken van het derde ministerie-Thorbecke (1871-'72) treedt hij daarin op als minister van Oorlog. T.J. Stieltjes, vestingbouwkundige, waterbouwkundige, brillant maar zéér excentriek (géén ir.) Eénmaal als officier, éénmaal als (indisch) ambtenaar, niet eervol ontslagen, als Indisch ambtenaar door Van de Putte. Ter zake van beide ontslagen in zijn eer hersteld, resp. door De Casembroot (1860) en Meyer (!1866). 1866-'68, 1869(-78) in de Tweede Kamer. Vgl no 22. A.W.P. Weitzel, wordt minister van Oorlog in het kabinet de Vries - van de Putte (1872-'73). F.A.T. Delprat, ontwerper van het eerste in Nederland gefabriceerde ‘getrokken kanon’, thans commandant van de vesting 's-Hertogenbosch, wordt in 1872 nog minister van Oorlog in het derde kabinet -Thorbecke (1871-'72). Vgl. no. 16.

2 Zie p. 125[1].

3 Zie p. 125[1].

steld. Zoo niet, dan zal men tot credietwetten moeten komen[1]. Thorbecke werkt deze lieden tegen. Hij was de groote man die medewerkte om de Waal een slag te geven, met de motie tegen de Waal inzake Angelbeek[2]. Dat was, onder de gegeven omstandigheden, een bepaalde motie van wantrouwen. De Waal had inlichtingen beloofd, dadelijk kon hij ze niet geven, als niet in 't bezit van de stukken. Thorbecke komt nooit in avondzittingen; nu liet hij zich brengen met het rijtuig, gaf aan de Waal den klap en vertrok onmiddellijk.

Ik kreeg dezer dagen korhoender van Viëtor. Ik heb ze georberd met Kappeyne, Cees v. Heukelom en Dr. Blom... Jan Kappeyne was als altijd kostelijk.

Geertsema

6.

10 november 1870

Mon Cher!

De tegenwoordige ministriële crisis is wel de gekste die wij ooit beleefd hebben. Zondag[3] hebben v. Bosse, Fock en Brocx hunne portefeuilles ter beschikking van den Koning gesteld. Z.M. vertrok Dingsdag naar 't Loo, zonder aan iemand de opdragt ter formatie van een nieuw ministerie te hebben gedaan! Hoe dwaas (om er niet meer van te zeggen) dat ook moge schijnen, houd ik het ervoor dat er een zeer looze streek achter zit. Men hoopt toch nog steeds dat de eerste Kamer, gedeeltelijk om de Preanger zaak zelve, gedeeltelijk om de houding door den minister in de 2e Kamer aangenomen, de begrooting voor Indië zal verwerpen[4]. Kan men het zoover brengen, dan ware

1 Zie p. 125[1].

2 Mr. J.J. van Angelbeek is in november 1868 met instemming van De Waal door de G.G. ontslagen als lid van het Hooggerechtshof in Indië, zulks niet geheel i.o.m. bepalingen van het regeringsreglement dienaangaande. Angelbeek heeft terzake bij de Hoge Raad een rechtsvordering tegen De Waal aanhangig gemaakt. In de avondvergadering van 25 oktober 1870 neemt de Tweede Kamer op voorstel van Mirandolle een motie aan waarbij de Waal wordt uitgenodigd de Kamer over die kwestie schriftelijk in te lichten. Behalve Thorbecke stemmen o.m. vóór Van de Putte, Van Delden en Blussé. (*Handelingen der S.G.* 1870-'71, II, p. 159 ev.)

3 t.w. zondag 6 november 1870; vgl. no. 7, hierna.

4 Inderdaad verwierp de Eerste Kamer de begroting van Koloniën, en wel op de dag dat deze brief geschreven werd.

de optreding van een conservatief ministerie ten minste eenigzins te regtvaardigen. Dat in dit gegeven geval de conservatieven zullen optreden is bij mij niet twijfelachtig, te minder omdat de groote Thor aan ieder die het hooren wil de noodzakelijkheid van die optreding aanprijst en betoogt. Van zijn zelfzuchtig standpunt volkomen juist. Zelf regeren wil of kan hij niet meer; dat hij niet kan steunen is opnieuw bewezen; rest dus niet anders dan oppositie maken en daarvoor moet hij een conservatief ministerie tegen zich over hebben. Dat zal hij niet afbreken, maar zoo lang mogelijk, welligt zoo lang hij leeft, behouden. Dan zal hij zachtkens de conservatieven bestrijden, maar tevens fellen oorlog voeren tegen de radicalen en hunne democratische rigting. Dat is voor hem de eenige wijze om als een soort van figuur (m.i. zeer ellendige figuur) tot aan zijn dood de *f* 2000. - als lid van de Kamer te kunnen trekken.

Lukt echter die afstemming der indische begrooting niet, dan betwijfel ik of de van Reenen[1] en cons. courage zullen hebben om de teugels van 't bewind in handen te nemen. Heemskerk heeft wel lust en moed, doch een groot deel van de conservatieven is bang voor dat Heer. Zij zouden liever van Reenen en diens geestverwanten aan 't roer hebben en Heemskerk naar Indië zenden, dan waren ze hem hier kwijt.

Wat is die rede van Tellegen mooi[2]. Ieder die haar gelezen heeft is er mede ingenomen. Gisteren at ik te Leiden bij de Vries met eenige Leidsche hoogleraren; allen hadden er schik in dat onze wakkere vriend, ook wat den vorm betreft, met de oude tradities had gebroken!

Het Noorden had gisteren een delicieuse recensie van Buys zijn stil leven. Als van Houten die schreef, gaat hij in vorm sterk vooruit.

De effecten dalen en zullen, als ik wel zie, dalende blijven. De verwerping van de wapenstilstand heeft schrik veroorzaakt, die nog eenigen tijd zal nawerken. Dat was dan ook, na de vrij positieve berigten uit Engeland, dat Pruissen in de approvisi-

1 Mr. G.C.J. van Reenen, minister van Binnenlandse Zaken in het verzoeningsministerie-van Hall (1853-'56), is degene die volgens Thorbecke 'als lid van de Kamer schier tegen alles stemde wat ons verbetering of liberaal scheen.' (Thorbecke aan Mr. G.N. van der Linden, bij C.W. de Vries, *a.w*, p. 214.)

2 Slaat op de bij de rectoraatsoverdracht aan de Groninger Universiteit gehouden rede: *Duitschland en Nederland*, waarin Tellegen 'majoriteit' stelt als Nederlands ideaal tegenover de Duitse 'autoriteit'. Vgl. C.W. de Vries, *a.w.*, p. 289.

datie[1] van Parijs had toegestemd niet te verwachten. Wij zullen nu maar stil moeten afwachten.

En nu beste jongen, tot Zaterdag. De groeten van ons allen aan allen. Ik ben steeds
Uw toegenegen Vader
Geertsema

7.

23 november 1870

Mon Cher!

De Ministriële crisis is tot een begin van oplossing gekomen. De tijding dat een deel der liberale partij gisteren een bijeenkomst zou houden met het doel om de Kamer te doen bijeenroepen, heeft aanstonds gewerkt; gisteren kwam van 't Loo de opdragt aan Fock en Brocx in antwoord op hun schrijven van 6 november!

Ik zeg begin van oplossing. De moeyelijkheid komt nu eerst aan. Fock was m.i. met de opdragt veel te veel in zijn schik. Hij weegt de groote bezwaren die er bestaan bij lange na niet genoeg. Alles hangt af van de mannen die hij rondom zich zal kunnen krijgen. Kan hij geen namen van goede klank bijeen brengen, dan is de zaak voor de toekomst toch verloren. De verkiezingen van 1871 kunnen alleen goeden uitslag geven, wanneer er een liberaal kabinet is, waarin het land vertrouwen stelt. Hedenavond zijn de liberale leden van de Kamer, voor zooverre ze hier en in de nabijheid wonen, ten huize van Fock uitgenoodigd, om de zaak te bespreken. Ik weet niet of Thorbecke ook uitgenoodigd is. Buiten en behalve al de zakelijke moeyelijkheden is de persoon van den ouden staatsman een

1 Moet zijn: *approviandeering* (fr.: approvisionnement.) Na de slag bij Sedan zijn de Duitse legers naar Parijs opgerukt. De 19e september 1870 is de omsingeling een feit. Uitvallen baten niet, de voedselvoorraad slinkt. Wanneer Thiers in opdracht van de - republikeinse - Franse regering eind oktober 1870 met de Duitsers over een wapenstilstand onderhandelt, stelt hij o.m. als voorwaarde dat de Parijzenaars tijdens die wapenstilstand levensmiddelen zullen mogen aanvoeren. De tegeneis van Bismarck, dat de Fransen in ruil daarvoor alvast bepaalde forten aan de Duitsers zullen afstaan, kan Thiers niet accepteren. De 6e november breekt hij de onderhandelingen af. Aldus ten minste C.D.L. Muschart in *Het beleg van Parijs*, 1871, i.o.m. door hem geciteerde passages uit een circulaire van Bismarck, d.d. 8 november 1870 aan de gezanten van de Noord-Duitse Bond, en een nota van Thiers, d.d. 9 nov. 1870 aan de gezanten der grote mogendheden, *a.w.*, p. 118 ev.

leelijke sta in den weg, waarmede wel zal moeten worden gerekend[1].

De finantien zijn m.i. het grootste bezwaar. v. Bosse heeft door zijn onbekookte voordragten[2] de zaak zoodanig in den modder gewerkt, dat het hoogst moeyelijk zal zijn het wagentje weer op den goeden weg te brengen. Ik hoop dat men een geschikt man zal kunnen vinden. Ruim is de keuze niet. Welligt is van Delden[3] nog de beste. In ieder geval een voorzichtig verstandig man, en een persona grata bij de Kamer. Velen meenen dat ik moet gaan zitten. Putte heeft tot nu toe de directe vraag gecoupeerd.

Jammer dat de gezondheid van Tellegen op dezen oogenblik juist minder goed is; hij zou naar mijne overtuiging de juiste man van 't oogenblik zijn èn om zijne groote economische kennis en praktischen blik, èn om zijne politieke beteekenis. Hij zou de man zijn om aan 't geheele kabinet de zoo noodzakelijke geur en fleur te geven![4] God geve dat de zaak goed teregt kome. Als de liberalen het moesten opgeven staat Heemskerk met een klaar stel ministers gereed! Mogt dat geschieden, dan wee ons arm land; en de liberalen die nu aarzelen de hand aan de ploeg te slaan, zullen het op hunne conscientie hebben.

Zoodra ik iets naders van onzen inwendigen toestand weet, meld ik het u. Als men mijn advies vraagt zal ik voor alles aan-

1 Interessant is dit in verband een briefje van Van Bosse aan Geertseme, eveneens gedateerd 23 november 1870: 'Amice. Hoewel ik Th. niet gesproken heb, meen ik toch (uit een indirect kanaal) U te kunnen verzekeren dat hij niet in de door U onderstelde stemming verkeert. Het is mogelijk dat ik mij bedriege. Maar men zal toch wel doen, m.i., hem niet geheel ter zijde te laten: ik geloof dat hij mede werken wil: maar Fock heeft het erg bij hem verbruid!!' (*archief Geertsema*).

2 Van Bosse zette de inkomstenbelasting alvast in de wet op de middelen. Vgl. no. 4, noot[1].

3 Mr. A. van Delden, lid van de Tweede Kamer, wordt minister van Financiën in het kabinet de Vries-van de Putte (1872-'74).

4 Het is niet de eerste maal dat Geertsema op dergelijke wijze over Tellegen aan zijn zoon schrijft: 'Tellegen krijgt langzamerhand in ons land grooten invloed...; hij is de eenigste van die geleerden op wien de liberalen staat durven maken' (16 dec. 1867). ''k Wou dat we hem hier hadden. Eenmaal geschiedt dat toch, want zoodra Thorbecke dood is zal hij de eenig aangewezen man van gezag zijn, die de leider van de liberale partij kan zijn! Hij staat hier zéér hoog aangeschreven'. (17 maart 1870). Wanneer tenslotte de reconstructiepoging van Fock en Brocx mislukt, gaat Geertsema in gezelschap van Van de Putte naar Groningen om Tellegen over te halen de situatie te redden. Tellegen weigert op persoonlijke gronden. Vgl. no. 8. (Aangehaalde brieven in *Archief Geertsema*).

raden Tellegen te vragen. Indien hij zou willen gaan zitten kunnen meer goede mannen zich bereid verklaren en kan men welligt lang regeren. Vraagt men mij niets dan houd ik mij stil en ben zonder verantwoording.

Geertsema

8.

14 december 1870

Mon Cher!

Het verheugde mij zeer te vernemen dat Uwe verkoudheid bijna geheel geweken was. Neem U toch, wat ik U bidden mag, goed in acht. Aleida zag er, dunkt mij, uitnemend uit; het zogen schijnt haar geen kwaad te doen. De Heer van de Putte was onuitputtelijk in lof over haar en Uw lief interieur. Hij was zeer gevoelig aan Ulieder vriendelijke ontvangst en laat U hartelijk groeten. Wij hebben eene goede reis gehad en ons niet verveeld, niettegenstaande wij onder den onaangenamen indruk van eene mislukte tocht waren. De reden waarom Tellegen bedanken moest speet ons nog meer dan de weigering zelve. Ik voor mijn persoon ben blij dat de zaak zoo verlopen is. Ik risqueerde veel en de haat van T(*horbecke*) is grenzeloos. Ik ben overtuigd dat hij in de laatste dagen alles in het werk heeft gesteld om te beletten dat de koning van de Putte liet roepen en ofschoon hij weinig zin heeft om zich weer met een departement te belasten, zal hij het doen, alleen om v.d.P. te weren. Ik hoop maar dat hij klaar komt. 't Is het eenige middel om voorgoed van den sta in den weg af te komen. Ik weet wel dat daartegen het nadeel staat van stilstand gedurende wellicht een paar jaren, maar dat is in ieder geval beter dan achteruitgang onder een conservatief bewind. Als mijn neus goed is zou het mij niet bevreemden dat v. Bosse met den Thor onder één deken ligt, en, als hij een geschikt minister van finantien kan vinden, als minister van Kolonien zal optreden. Misschien met het doel om, als de verkiezingen goed uitvallen, à l'instant van Mijer naar Insulinde te verkassen. Dat laatste zal echter afhangen van meer of mindere vasthoudendheid van den Thor aan Loudon[1]. 't Zou voor laatstgenoem-

1 Mr. J. Loudon, geb. 1824, 1846-'57 Indisch ambtenaar, in 1861 al minister van Koloniën in het kabinet (baron) van Zuylen-Loudon, gaat niet in op Thorbecke's aanbod in zijn tweede ministerie te blijven zitten, gekant als hij is tegen de door Thorbecke voorgestane vaststelling van de Indische begroting bij de wet, wordt in 1862 door Thorbecke benoemd tot Commissaris des Konings in Zuid Holland, wordt tenslotte de 4e mei 1871 benoemd tot Gouverneur Generaal in Nederlands Indië.

de ook ongelukkig zijn als na al de pluimstrijkerij gedurende zoo vele jaren het brokje hem nu voorbij ging.

Hoe dat ook zijn moge, voor het buitenland is de optreding van den Thor waarschijnlijk niet kwaad. Hij heeft door zijn naam nog het meeste prestige naar buiten en de omstandigheden zijn moeyelijk, zeer moeyelijk. De Luxemburgsche zaak dreigt ernstig te worden en zonder groot beleid kunnen wij zeer gemakkelijk in botsing komen met Pruissen, die thans zoo geweldig overmoedig wordt, dat hij voor niets staat. Met het oog daarop moeten wij ons dan maar gedurende een paar jaren stilstand hier en in Indië getroosten. De Thor zal toch wel niet het eeuwig leven hebben en een paar jaren zijn spoedig voorbij.

Jonckbloet[1] heeft gisteren een allernaarst speechje in de Kamer gehouden. Hij had beter gedaan zijn mond te houden. Ik denk dat Thorbecke mede zal knoeyen om de zaak van de eeredienſten weder op den ouden voet te herstellen[2]; hij tracht nog zoo veel mogelijk de katholieken te vriend te houden. Ook de Preanger zaak zal hij laten loopen en op die wijze de beide rationele, echt liberale maatregelen van het vorige ministerie op zij schuiven; hij wil positief breken met alles wat zelfs den schijn heeft geavanceerd te zijn. Sic transit gloria mundi! Wat een treurig einde!

Geertsema

1 Dr. W.J.A. Jonckbloet, hoogleeraar vaderlandse geschiedenis, taal en letteren te Groningen, sinds 1864 lid van de Tweede Kamer. Een opmerking van Thorbecke in een brief aan G.M. van der Linden, te vinden in C.W. de Vries, *a.w.*, p. 259, geeft aanleiding tot de veronderstelling dat Jonckbloet in 1863 door Geertsema te Groningen als candidaat verdrongen werd.

2 De departementen van Rooms Katholieke en andere eeredienſten werden in 1862 onder het tweede ministerie-Thorbecke opgeheven, in 1868 door Van Zuylen-Heemskerk weer in't leven geroepen om vervolgens in 1870 door Van Bosse-Fock weer te worden afgeschaft. Vgl. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 403. De vlucht van de katholieken uit de liberale partij is in volle gang.

9.

31 december 1870

Mon Cher!

Het optreden van den Thor schijnt mij stellig zeker; alles wordt met de meeste geheimzinnigheid behandeld, maar ik houd mij overtuigd dat hij geheel klaar is. Voor Putte en consorten wordt het eene moeyelijke tijd; de Thor is meer dan ooit op hem gebeten en spreekt zijn minachtend oordeel uit à qui veut l'entendre. Op het koloniaal gebied zal hij niets toegeven en een half man naar Indië zenden. Als ik Putte was, ik ging uit de Kamer en wachtte ik af tot de Heer Th. zalig wil maken. De tegenwoordige politiek van den ouden man is niet houdbaar en vallen moet hij; in de plaats van Putte zijnde, zou ik dan stellig niet op mij willen laden als of ik, uit wraak, tot dien val zou hebben medegewerkt. 't Is trouwens ook mogelijk, dat Th. niet lang blijft en alleen optreedt om Putte nu te weren en zelf een G.G. te kunnen benoemen. Is die meening juist, dan heeft hij nu zijn ministerie zóó ingerigt dat hij kan gemist worden en zou het mij niet verwondederen dat de Vries[1] meespeelde. Van Bosse doet ook mede; men zegt voor Kolonien, dat is in ieder geval voor hem beter dan finantien; daarvoor heeft hij het vertrouwen verloren.

Geertsema

10.

4 januari 1871

Mon Cher!

Wat zegt gij van het ministerie? 't Is beter uitgevallen dan ik dacht. Van Bosse is echter naar 't mij voorkomt de Achillespees. Het klein beetje consideratie 't welk hij nog genoot, zal door de vlugt die hij neemt verdwijnen. Of Blussé dat op zijn jaren nog goed zal afbrengen betwijfel ik. Enfin, we moeten nu maar eerst zien dat we de verkiezingen goed doorkomen. 't Is in ieder geval eene oplossing die ons vooreerst van het gevaar voor Heemskerk doet ontkomen.

Wat zegt Tellegen er van? Maak hem s.v.p. mijne groeten. Ik zal hem spoedig schrijven; evenzoo aan Hr. Backer.

1 Mr. G. de Vries Azn, lid van de Raad van State, aanhanger van Thorbecke, overigens vrij van politieke antecedenten. Na de dood van Thorbecke vormt hij het kabinet de Vries-van de Putte (1872-'74).

Loudon gaat, naar men zegt, naar Indië. Ik geloof niet met zin van v. Bosse, die zelf wel wilde gaan en de Waal weer bij Koloniën zou laten optreden.

Geertsema

11.

20 februari 1871

Mon Cher!

Gisteren ben ik naar Amsterdam geweest in eene bijeenkomst met prof. Vissering, Buys, Mees, P(*utte*), hr. Muller, Pierson en van Houten[1]; ze willen tezamen zien iets te prepareren voor beter belastingstelsel.

Geertsema

12.

3 maart 1871

Mon Cher!

Nieuws is hier niet. De Kamer is vergaderd en is druk in de afdeelingen werkzaam. Thor heeft een ellendig speechje gehouden! Ministerie van de nationale verdediging! Ik denk dat er bij de behandeling van de begrooting nog een hartelijk woordje zal gesproken worden; maar bij praten zal het dan ook wel blijven. Dat schutterijwetje is het gekste en slechtste ding dat ik in langen tijd gezien heb.

Geertsema

13.

12 april 1871

Mon Cher!

De toestand van Europa in 't algemeen en van ons land in 't

1 Mr. S. Vissering, hoogleeraar staathuishoudkunde, statistiek en staatkundige geschiedenis te Leiden, Mr. W.C. Mees, president Nederlandse Bank, vriend van Thorbecke. Mr. N.G. Pierson, directeur Nederlandse Bank, is degene die in 1892-'95 als minister van Financiën de vermogens en bedrijfsbelasting (gesplitste inkomstenbelasting) invoerde. In de Gids van januari 1871 heeft Pierson een bijzonder helder artikel gepubliceerd waarin wordt uiteengezet waarom de inkomstenbelasting in de voorgestelde vorm principieel onaanvaardbaar is. Muller is mogelijk Hendrik Muller, een zeer bekende handelsman te Rotterdam.

bijzonder schijnt mij zeer slecht toe. Wij gaan de reactie, ook bij ons, met rasse schreden tegemoet. Ik ben naar alles wat ik hoor, volkomen overtuigd dat de verkiezingen in Juny voor de liberale partij slecht zullen uitvallen; het ministerie Thorbecke zal moeten wijken voor een conservatief kabinet. Wat die lieden durven bestaan wanneer het hun leven geldt, weten wij bij ondervinding en hun leven is geheel afhankelijk van de steun der katholijken. Zoveel immer mogelijk zal aan de eischen der ultramontanen worden voldaan en gewapend met het schrikbeeld van 't roode spook, zal het aan een krachtig conservatief man ongetwijfeld gelukken de nederlandsche liberalen het hoofd te doen buigen, evenals Bismarck dat de Duitsche liberalen wist te laten doen. Zoolang ik leef komt bij ons de echt liberale partij er niet weer boven op, tenzij door eene revolutie, en tot dien prijs zou ik 't ongaarne willen koopen. Hoe het zij, wij gaan slechte dagen tegemoet en mijn rol is geheel afgespeeld; geheel uit het praktische leven gerukt, waarin ik tehuisbehoorde; zonder belangstelling in 't geen er rondom mij voorvalt en langzamerhand onverschillig wordende omtrent de persoonen waarmede ik hier omga, zal het leven mij spoedig tot een last worden; gelijk het trouwens inderdaad reeds is.

De Kamer komt Dingsdag terug. De begrootingen zullen weinig opleveren. Het ministerie heeft alleen last van de uitersten der beide partijen. De overgroote meerderheid, uitmakende de eigentlijke conservatieve partij, dat is de ware Thorbeckiaansche partij, neemt de begrootingen aan. Er zijn in de Kamer geen tien ware liberalen meer en buiten en behalve een tiental reactionairen is de gansche troep, onder welken vlag ze ook zeilen, geheel zuiver conservatief.

Ik hoor dat Blussé een wetsontwerp laat bewerken, wat het zijn zal weet niemand. Ingrijpende en mitsdien afdoende maatregelen zal hij wel niet nemen. De Thor doet niets en of van Bosse het schandelijk Kon. Besluit betreffende de uitvoering van de agrarische wet zal intrekken is zeer dubieus. De oorlogsheld[1] is voor zijn taak niet berekend; daarvan komt niets.

Geertsema

1 De generaal A. Engelvaart, die op 28 jan. 1871 de portefeuille van G.P. Booms overnam.

14

14 december 1871

Mon Cher!

Het ministerie heeft gisteren een verbazend groot stuk laten vallen. De liberale partij is boos, op v. Bosse en op Blussé[1]. 't Zijn inderdaad niet anders dan de commiezen van den grooten profeet!

Adieu, groeten van allen aan allen,

Uw toegenegen Vader,

Geertsema

15.

21 januari 1872

Mon Cher!

Hier is geen nieuws. Thorbecke wordt beter, doch gaat nog niet uit. De generaal Delprat[2] wordt minister van oorlog, immers als het Noordeinde hem wil slikken; totnutoe schijnt men zwarigheid te maken; zoodra Thor weer uit kan gaan, zal hij dat varkentje met Sire gaan borstelen; hij krijgt dan natuurlijk zijn zin. Blussé zal eerstdaags antwoorden op 't verslag inkomtenbelasting[3]; natuurlijk met eenige wijziging. Ik denk dat hij de afschaffing geslagt zal laten vallen en het bedrag van de percentage zal verminderen; de milllioenen die in Indië als manna uit den hemel schijnen te vallen doet voorshands de noodzakelijkheid van vermeerdering onzer inkomsten geheel vervallen; 't kan nu niet anders zijn, dan afschaffing van patent en in de plaats stelling van inkomstenbelasting. Van aanneming van zoodanig voorstel kan, dunkt mij, geen sprake zijn. De eenigste kans van aanneming van 't voorstel v. Bosse en later Blussé was gelegen in de omstandigheid dat er meer geld *moest* zijn[4], en geene belasting kon worden uitgedacht waardoor dat

1 Vermoedelijk n.a.v. het voorstel van Blussé tot amortisatie van 10 miljoen Nederlandse schuld. Vgl. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 459.

2 De generaal Engelvaart is de 23e dec. 1871 al weer afgetreden na een snijdend commentaar van De Roo van Alderwerelt op zijn verslag van de mobilisatie van 1870. De generaal F.A.T. Delprat zal hem de 4e februari 1872 opvolgen. Thorbecke is al geruime tijd ziek. Vgl. Van Welderen Rengers. *a.w.*, p. 456 ev.

3 Het Voorlopige Verslag dat de 8e dec. 1871 werd uitgebracht, klonk niet erg bemoedigend.

4 Vgl. p. 119 en no. 4, noot 1.

spoediger en beter kon worden verkregen. Er was toen periculum in mora die het onmogelijk maakte om op eene dadelijke en voorafgaande herziening van het geheele belastingstelsel aantedringen. Dat argument zal nu van liberale zijde ongetwijfeld op den voorgrond worden gesteld, en daardoor is, naar 't mij voorkomt, het gansche voorstel gecondemneerd. De conservatieve partij stemt natuurlijk als één man tegen.

Geertsema

16.

5 maart 1872

Mon cher!

In de politiek is het allernaarst gesteld. Thorbecke heeft gisteren voor het eerst een klein toertje per rijtuig gedaan. Over zijne gezondheid heerscht tusschen de deskundigen groot verschil van meening. Sommigen zijn van oordeel dat hij nimmer in de Kamer terug komt, anderen dat hij er spoedig weer geheel boven op zal zijn en met het betere weder zijne krachten zich weder zullen herstellen. Ik voor mij hoop dat hij zoo lang zal blijven, dat hij ligchamelijk en geestelijk geheel dood zal zijn; zoolang er nog kans bestaat dat hij weder redivivus kan worden, zou ik zijn aftreden zeer betreuren; dan toch is, althans voor de liberale partij, geen regeren mogelijk. Hoe ellendig de andere ministers het afleggen, zult gij uit de couranten kunnen opmaken. De scheele Delprat heeft zich reeds voor goed vermoord[1].

Hebt gij het boekje van van Houten gelezen: De Staatsleer van Mr. J.R.T.?[2] Er is veel goeds in, maar er zijn ook onhandigheden in, die 't geheel ten eenmale bederven; de hoofdpunten komen lang niet sterk genoeg uit en 't geheel zal, naar 't mij voorkomt, Thorbecke in de oogen van de middenmannen, en

1 Door de Kamer onhandig en hooghartig te woord te staan bij de behandeling van een adres van een ontslagen kapitein der infanterie. (*Handelingen der S.G.*, 1871-'72, II, 768 en 779.)

2 In *De Staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke* (Groningen 1872) bestrijdt Van Houten op emotionele wijze diens opvatting omtrent belangrijke staatkundige onderwerpen: volkssouvereiniteit, constitutionele monarchie, rechtstreekse verkiezingen, recht van ontbinding, ministeriële verantwoordelijkheid, etc. Volgens Van Houten is Thorbecke's beleid niet ‘liberaal’, zelfs nooit liberaal geweest, maar opzettelijk reactionair.

die hebben in Nederland de overgroote meerderheid, énorm doen rijzen. Hij kon Thorbecke, dunkt mij, geen grooter dienst doen; hij ontneemt hem al datgene, wat hem in de oogen van zeer velen in den lande, nog ietwat gevaarlijk deed zijn. Jammer, dat een zoo knappe, werkzame man, telkens zoo onhandig is.

Geertsema

17.

6 mei 1872

Mon cher!

Het ministerie heeft zijn ontslag ingediend[1]. quid nunc? Ik voorzie een conservatief kabinet. Ware ik lid van de Kamer geweest, ik zou hebben medegewerkt om de zaak weer naar de afdeelingen te doen verzenden, en de geheele belasting in de doofpot te stoppen[2]. Ik zou ongaarne Thorbecke thans een prétext hebben gegeven om heen te gaan. Thans is hij weder de martelaar, terwijl ik mij in gemoede overtuigd houd, dat, ware het hem ernst geweest, hij de zaak had kunnen redden.

Komt het in 't Noordeinde tot de keus van een conservatief kabinet, dan ben ik verzekerd, dat men langzamerhand zal afzakken naar Heemskerk. Ontbinding en beroering kan dan niet achterwege blijven; strijd vooral tusschen de kerkelijke partijen! Enfin ik ben blij dat ik niet geroepen was mij in de twistvraag te mengen; ik heb geen verantwoording ter mijner laste.

Geertsema

18.

24 mei 1872

Mon cher!

Wij hebben het bij den raad[3] druk met allerlei wetten tot uitstel, ook die geen haast hebben. Het Nederlandsche volk moet nu goed geleerd worden, welke stagnatie in den geregelden loop der zaken, door de recalcitrante leden, die niet zozeer aan

1 N.a.v. de verwerping van het ontwerp inkomstenbelasting. Vgl. p. 120.
2 Een motie met die strekking werd met 40 tegen 37 stemmen verworpen. (Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 467.)
3 In de Raad van State.

den veiligen leiband van Th. verkiezen te loopen, wordt veroorzaakt. 't Is eene schandelijke manier van handelen der regering, waaruit blijkt, voor ieder verstandig man althans, hoezeer Th. in zijn eigenliefde is gekwetst.

Geertsema

19.

4 juni 1872

Mon cher!

De Thor is dood![1] Ik denk dat nu eene reconstructie beproefd zal worden. Waarschijnlijk zal men bij mij komen. Ik zal beginnen met ze te verwijzen naar de Vries. Welligt zal men daarbij reeds begonnen zijn. Maakt die, evenals vroeger[2] zwarigheid, dan zal ik verklaren niet te willen zitten met van Bosse als minister van Kolonien. Hij gaat niet den weg door mijne vrienden gewild, hij heeft ze in den laatsten tijd gedupeerd en unfair behandeld[3]. Ik heb over 't algemeen weinig lust mijne rustige positie tegen een departement te ruilen, maar zeker en stellig doe ik het niet, wanneer ik gevaar zou lopen, wat het koloniaal beleid van het kabinet betreft, te staan tegenover mijne vrienden; als ik er toe overga, is het om iets in 't algemeen belang tot stand te brengen en daartoe heb ik in de eerste plaats de meest krachtige en onverdeelde sympathie van de vrienden noodig. Tegen over van Bosse is die boodschap niet aangenaam, vooral indien hij zelf in persoon met mij komt spreken 't geen wel waarschijnlijk is, uit hoofde van zijn onbedwingbare lust om zich bij zulke gelegenheid op den voorgrond te plaatsen. Des noode kan hij naar finantien teruggaan, liever zie ik hem pour tout de bon vertrekken. Heel spoedig zal er wel geen verandering in het status quo komen. De Koning laat voorshands alles loopen, gaat dan naar Luxemburg en komt den 18en in de residentie terug. Dan zal hij er eens aan gaan denken. Ik denk dat de couranten in de allereerste acht dagen zich met niets anders

1 Thorbecke overleed de 4e juni 1872. De Koning wil nu Van Reenen met de formatie belasten, maar deze raadt hem G. de Vries Azn te nemen, een zich op de achtergrond houdend aanhanger van Thorbecke, lid van de Raad van State.

2 In Januari 1866 (C.W. de Vries, *a.w.*, p. 122).

3 O.m.t.z.v. de uitvoering van de ‘agrarische wet’ en de amortisatie van 10 miljoen Nederlandse schuld uit Indische baten, vgl. no. 14.

zullen bezighouden, dan met den zaligen grooten profeet, of ze echter allen van ganscher harte zijne opstanding zouden wenschen, betwijfel ik zeer.

Wat heeft Tellegen een goed stukje in de Gids geleverd[1]. Daarin zit veel meer, dan in de tiendaagsche veldtocht van Buys. Die professor is een van die alles afkeurende critici, die veel kwaad doen en nimmer met een eigen gezond praktisch denkbeeld voor den dag komen. Als hij het eens moest doen, zou hij, naar ik vrees, een ongelukkig figuur maken. Dan is Tellegen een heel andere kerel! Konden wij die maar hier krijgen! Moe en Betsy laten Ulieden hartelijk groeten. Groet Aleida van mij. Steeds

Uw toegenegen Vader
Geertsema

20.

19 juni 1872

Mon cher!

Gij zult wel begrepen hebben, dat al de geruchten, die omtrent de oplossing der ministrieele crisis in de dagbladen werden gecolporteerd, van allen grond ontbloot waren. Een reconstructie van het kabinet, ten gevolge waarvan men moest blijven vasthouden aan het oude programma, heb ik afgeraden; Weinige dagen na het overlijden van Thorbecke hebben de ministers schriftelijk te kennen gegeven, dat zij bij hun besluit persisteerden en op hun ontslag bleven aandringen. Daarop heeft de Koning de beide presidenten van de Kamers ontvangen en hen geraadpleegd over de verhouding van de verschillende partijen; na die Heeren te hebben aangehoord, heeft hij, zonder zich over iets uittelaten, bedankt voor de genomene moeite en de vrienden laten vertrekken. Sedert heeft de baas niets van zich laten hooren; met zijn ministers sprak hij sedert niet meer; alles wat nog te doen is wordt schriftelijk behandeld. Toch mag men als vrij zeker aannemen, dat de conservatieven opdragt hebben gekregen een ministerie zamentestellen; alles echter in groot geheim; of van Reenen dan wel Heemskerk aan het hoofd komt is niet na te gaan; het laatste komt mij het meest waar-

1 *Van waar en waarheen?* in de Gids van juni 1872. Een hooggestemd artikel waarin Tellegen achtereenvolgens beschrijft: zijn eigen idealen van 1848, het engelse socialisme, de staat door de Kerk beheerst en het Pruisisch militairisme. Tenslotte kiest hij voor: ‘de vrije maatschappij in den vrijen staat’.

schijnlijk voor. Hoe dat ook zij, de publieke zaak, de zaak waarbij het belang van het gansche Nederlandsche volk in de allereerste plaats betrokken is, wordt behandeld met eene geheimzinnigheid, als ware het eene zamenzwering!

Gij gevoelt dat deze oplossing voor mij persoonlijk hoogst gewenscht is. Indien mijne vrienden met de zamenstelling waren belast, zouden zij niet hebben mogen weigeren en zou ik, zeer waarschijnlijk, de dans niet hebben kunnen ontspringen. Toch zou het mij niet aangenaam zijn geweest. Het eeuwig durend plooyen en haspelen met 't Noordeinde staat mij vreeselijk tegen; dat staan tegenover die conservatieve, zelfs reactionaire hofpartij, het onophoudelijk oorlog voeren tegen den invloed van dat ellendig volkje is à la longue niet voltehouden. Daarbij komt, dat mijne politieke vrienden, waarschijnlijk niet eenstemmig met mij zouden geweest zijn omtrent de persoon van Kappeyne. Daarin zijn we 't eens dat die vriend op dit oogenblik een zeer lastige vriend (*is*), 't zij in 't ministerie, 't zij op de banken. Ik acht hem in het ministerie het minst gevaarlijk. Van zijn enorme bekwaamheid was als deel van de regering eene activiteit te wachten, die zeer gunstig zou afsteken, bij 't geen we in den laatsten tijd hebben ondervonden; dat er eene zekere antipathie zoo in als buiten de Kamer tegen hem bestaat, is niet te ontkennen en mogelijk zou het zijn, dat die zich in den aanvang al aanstonds zóó sterk openbaarde, dat de positie onhoudbaar werd; ware dat echter niet het geval, wist men een hoofdtreffen in de eerste maanden te ontwijken, dan zouden 's mans groote talenten zóó sterk uitkomen, dat allen hem waardig keurden, om den mantel van den Thor, die thans nog in den lucht zweeft, optevangen. Gericke, Putte, Kappeyne en ik zouden met ons vieren wel iets tot stand kunnen brengen. Maar zoo als ik zeide, de vrienden zullen daarin niet willen bijten. Ofschoon men mij het nimmer zal erkennen, vreest men zijn supérioriteit; neemt hij zitting in het kabinet, dan is hij binnen vier weken de chef en wordt het een ministerie Kappeyne; dat kan niet anders en dat moet ook zoo zijn. Ik geloof niet dat Putte met al zijn goede kwaliteiten en generositeit lust zou hebben om in het 2e gelid te gaan loopen. Nam men Kappeyne niet in de combinatie op, hij zou zich gefroisseerd gevoelen en hoe zeer hij te weinig zelfzuchtig is, om opzettelijke oppositie te maken, zou hij toch, bij verschil van gevoelen omtrent een belangrijken maatregel, zijne opinie niet opofferen terwille van het kabinet en diensvolgend een gevaarlijke tegenstander worden.

Maar dat zijn nu alle bespiegelingen voor een geval, dat zich Gode zij dank, niet voordoet. Wij worden niet geroepen en hebben dus geene verantwoordelijkheid voor 't geen geschiedt. Dat eene conservatieve regering op ellende uitloopt, is niet twijfelachtig, in een tijd dat de natie straks een standbeeld voor den Thor zal gaan oprigten op het binnenhof!

Geertsema

21.

24 juni 1872

Mon cher!

De Vries is belast met de zamenstelling van een *gematigd* liberaal ministerie. Wat of dat is? Hij kon mij des gevraagd dat probleem niet oplossen. Als hij zich niet weet te omringen van de bekwaamste mannen *uit* het parlement, komt van de zaak niets. 't Zijn de restanten van de leer van Thorbecke's 'Koninklijk ministerie'!

Het is een ongezonde toestand waarin wij verkeeren, de bange lui als Buys en Tellegen doen geen goed.

Geertsema

22.

3 juli 1872

Mon cher!

Ik heb u tot nu toe niets bepaalds kunnen melden. Eerst Maandag heb ik in eene vergadering met Gericke, de Vries en Bosse de zeer stellige verklaring afgelegd, dat wij, Mirandolle[1] en ik, weigerden deel uittemaken van een kabinet waarin Fr. van de Putte geen zitting zou hebben. Dienzelfden avond gaf men aan Putte eene door de Vries als formateur van het kabinet geteekende verklaring des Konings, waarin veel meer werd gezegd, dan wij, raadslieden van de Kroon[2] Zijne M. zouden durven aanraden. Daarop heeft v.d. Putte zich gisteren bereid verklaard in het kabinet zitting te nemen. Heden heeft van Delden de portefeulle van finantien geaccepteerd. Nu wordt de generaal van Stirum[3] voor oorlog gevraagd; als die lust heeft

1 Mirandolle is ten slotte niet in de combinatie opgenomen.
2 De Vries en Geertsema zijn beiden lid van de Raad van State.
3 Generaal M.D. Graaf van Limburg Stirum.

om binnen het jaar zijn hals te breken, zullen van Delden en ik morgen met hem eene bijeenkomst hebben. Loopt dat goed af dan is de zaak in orde. Zoo niet, dan zal waarschijnlijk voor oorlog een interim komen. Wij willen liever niet dadelijk met de Roo of Stieltjes[1] optreden, omdat wij dan de militaire quaestie moeten oppakken, terwijl wij ze nu liever op den achtergrond schuiven. Ik ga natuurlijk naar Binnenlandsche Zaken. Ik had liever Tellegen gehad, maar dat is ons door Dullert[2] en consorten onmogelijk gemaakt, uit vrees dat het putteaansch element dan te sterken invloed in het kabinet zou krijgen. Toch meen ik dat wij met applaus van het gantsche land zullen optreden. Ik heb natuurlijk mogelijkheden, census, hooger onderwijs enz. Militie en schutterij zal ik trachten te verschuiven tot na de verkiezingen. Spreek er nog niet over, men weet niet wat gebeuren kan. Als alles goed gaat komt de benoeming Vrijdag avond in de Staatscourant. Vooraf telegrafeer ik u met een enkel woord, dat gij gemakkelijk kunt begrijpen. Nu durf ik niet telegraferen, omdat ik niet zeker ben het zoo te kunnen doen, dat het niet begrepen wordt.

Adieu, groet allen.

Uw toegenegen Vader

Geertsema

23.

8 juli 1872

Mon cher!

Ik zit sedert Zaterdag ochtend in het torentje. 't Is eene vreeselijke verandering voor mij; 't werk is sedert '66 nog toegenomen in omvang. Sedert mijn laatste schrijven heb ik geen oogenblik beschikbaar gehad; gisteren zijn prof. de Vries[3] en vrouw met de familie hier geweest; die hebben mij den ganschen dag doen verknoeyen.

Nadat de Koning in de meest gracieuse termen Putte had uitgenoodigd, zijn Dingsdag onze definitieve onderhandelingen

1 De Roo en Stieltjes zijn in de Kamer de verbeten voorvechters voor een beter verdedigingsstelsel. Vgl p. 127[1]. Frappant is dat Geertsema de kwestie van de verdediging nog steeds niet serieus wil nemen. Zie hiervóór p. 118.

2 Mr. W.H. Dullert, tot het einde toe aanhanger van Thorbecke, is voorzitter van de Tweede Kamer.

3 Prof. M. de Vries, hoogleeraar te Leiden.

begonnen. De Vries wilde ondanks alle aangewende moeite niet naar Binnenlandsche Zaken; ook van Delden paste daarvoor, beide zagen tegen den omvang aan. Ik heb mij bereid moeten verklaren den sprong te wagen. 'k Hoop dat het goed zal gaan, doch de zaak is zeer moeyelijk en bezwaart mij nog zeer. Met den oorlogsman hebben wij vooraf vele en langdurige conferentien gehad; die hebben tot meer overeenstemming geleid dan ik had durven denken, Zaterdag[1] ochtend zijn wij beëdigd; de Koning was zeer beleefd en hartelijk.

Het schijnt dat de indruk in den lande goed is. Of de oude Thorbeckianen wel allen volkomen tevrede zijn betwijfel ik. Jammer dat Tellegen niet met ons is. Dat hebben de oude Thorb., vooral Dullert enz., onmogelijk gemaakt. Zij hebben dat aan de Vries sterk afgeraden als het putteaansch element teveel versterkende.

Wij hebben Donderdag eene bijeenkomst gehad met de leden van de Kamer voorzoover wij die bijeen konden krijgen. De stemming was goed; wel hebben de geavanceerden eenige reserves gemaakt en bleef v.d. Linde[2] weg, maar over 't algemeen was ik te vrede. De Roo echter is boos; hij had gevraagd willen zijn; in casu meenden wij niet met hem voor den dag te moeten komen, juist omdat wij de defensie wat op den achtergrond wilden plaatsen; wij zullen moeten afwachten wat de kapitein tegen den generaal doet.

De Kamer komt niet vóór September bijeen. Ik zal dadelijk bij den aanvang de verlaging van den census voordragen. Dat wordt altijd eene moeyelijke zaak en de gevolgen zijn niet met zekerheid te voorzien[3]

Geertsema

24.

13 juli 1872

Mon cher!

Ofschoon de omvang van het werk aan binnenlandsche zaken zeer is toegenomen sedert '66, heb ik de zaak toch alweer be-

1 6 juli 1872.
2 Mr. G.M. van der Linden, Thorbeckiaan door dik en dun.
3 De afstemming van het ontwerp censusverlaging is in 1874 de oorzaak geweest van de val van het ministerie. Zie Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 478 en 500.

hoorlijk onder de knie en ben ik er weder gewend als ware ik niet weggeweest; er zijn echter telken dage vele belangrijke decisien te nemen en niet altijd heeft men genoegzamen tijd om er behoorlijk over natedenken. Gisteren zat ik een uur bij Sire te praten; hij was zéér vriendschappelijk; herhaalde betuiging over het genoegen mij daar weer te zien, sympathie enz., bij het heen gaan handdrukken à ne pas finir. De baas gaat Maandag naar Zwitserland en blijft tot aanvang September weg.

Over de couranten ben ik, ten opzigte van de beoordeling van het ministerie zeer te vrede. Het dagblad en eenige andere conservatieve bladen scheldt ons behoorlijk uit, en de liberale zijn zeer gematigd in hun oordeel; ik ben voor niets meer bevreesd dan dat geweldig opschroeven van qualiteit en capaciteit bij 't optreden; hoe kalmer in den beginne, hoe beter; 't moet wat kunnen meevallen.

Geertsema

25.

19 juli 1872

Mon Cher!

Ik heb het druk. Al 't achterstallige is aan kant, maar nu zit ik met de zweep achter mijne ambtenaren ten einde de begrooting gereed te hebben vóór mijn vertrek; die kan dan naar finantien gaan gedurende mijne absentie[1] en behoeft naar mij niet te worden gewacht om de geheele begrooting intijds naar den raad v.S. te verzenden.

Wij zijn allen wel. Vele groeten. Steeds Uw toegenegen Vader,

Geertsema

1 Geertsema is van plan voor een paar dagen met vacantie naar Duitsland te gaan.

Een Indische gouvernementsnota uit [ca.] 1871 omtrent onze rechten op Nieuw Guinea en hetgeen nopens de inwendige toestand van dat eiland op dat ogenblik bekend was.
Medegedeeld door Dr. J. Woltring

De hieronder afgedrukte gouvernementsnota behoort bij een missive van den Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië Mijer d.d. 27 februari 1871, No. 212a/37.

Het stuk behandelt achtereenvolgens:

1 De staatkundige betrekkingen van Nieuw Guinea tot de Nederlands Oost Indische Compagnie en de Nederlandsche staat tot 1824;
2 Het Londens tractaat van 1824 en het contract met Tidore van dat jaar;
3 Handelingen en bescheiden in verband staande met de stichting van fort du Bus; hierbij de proclamatie van 24 augustus 1828;
4 Verdere regeringsmaatregelen ten opzichte van Nieuw Guinea;
5 De Engelse bezitneming van het Oostelijk deel van Nieuw Guinea;
6 Duitse inzichten met betrekking tot Nieuw Guinea en
7 Een beknopt overzicht van de 'tegenwoordige gesteldheid' van land en volk van Nieuw Guinea en de 'actuele verhouding' van dat eiland tot ons en tot de sultan van Tidore.

Daaraan toegevoegd is nog een opgaaf van enige tot dan toe geschreven werken over dit onderwerp.

De steller van het stuk is niet bekend. Evenmin de nauwkeurige datum van zijn ontstaan. Wat dit laatste betreft kan echter worden opgemerkt, dat in de nota zelf nog melding wordt gemaakt (in sectie 6) van een ministeriële depeche van 17 december 1869. Het is dus geenszins uitgesloten, dat de nota inderdaad in verband met Mijers brief van 27 Februari 1871 zou zijn geschreven. De erbij gevoegde chronologische literatuurlijst gaat inmiddels niet verder dan 1866. Met betrekking tot de auteur heeft het in deze geraadpleegde dossier van het ministerie van Buitenlandse Zaken over Nieuw Guinea (A- 110), waarin het als af-

schrift bij de stukken van 1895 werd aangetroffen, geen opheldering gebracht. De uit het depot van het Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen opgevraagde stukken van het departement van Koloniën deden dit evenmin.

Het Nieuw-Guinea dossier van Buitenlandse Zaken geeft inmiddels wel een verklaring van het late 'opduiken' van de onderwerpelijke nota. Blijkens de stukken gaf namelijk op 17 juni 1895 de toenmalige minister van Buitenlandse zaken Röell aan zijn ambtgenoot van Kolonien Bergsma te kennen, hoe het hem bekend was, dat zich aan het departement van laatstgenoemde bewindsman eene nota bevond, handelende over de vestiging van het Nederlands gezag op Nieuw Guinea, waarin o.a. was opgenomen de tekst van de proclamatie van 1827 (lees hiervoor *24 augustus 1828*), waarbij de Oostelijke grens van onze bezittingen op dat eiland bij de 141e meridiaan Oosterlengte werd bepaald.

Het stuk werd hem daarop door Bergsma in afschrift toegezonden, blijkbaar in verband met de behandeling van het Nederlands-Engelse grensregelingsverdrag Nieuw Guinea van 16 mei 1895, te Den Haag getekend.

Steller dezes heeft overwogen in hoeverre opneming van dit stuk in de Bescheiden over de Nederlandse Buitenlandse Politiek 1871 - 1899 verantwoord zou zijn. Het resultaat van die overwegingen inmiddels was negatief. Het stuk immers bevat in hoofdzaak retrospectieve beschouwingen en is bovendien vooral van koloniaal-politieke aard. Het buitenlandse beleid zelf komt er slechts op min of meer incidentele wijze in ter sprake. Van dat publiciteitsmedium moest dus wel worden afgezien.

Te meer is daarom de mededeler het Bestuur van het Historisch Genootschap erkentelijk, dat het zich terstond beschikbaar heeft willen stellen voor openbaarmaking van dit stuk, hetwelk als algemeen samenvattend overzicht door zijn herkomst een bijzondere autoriteit bezit en door aard en inhoud zonder twijfel de aandacht verdient.

Nota omtrent onze regten op Nieuw Guinea en hetgeen nopens den inwendigen toestand van dat eiland bekend is.

Behorende bij missive van den GG van Nederlands -Indië van den 27en februari 1871, No. 212a/37[1].

BZ. Doss. Nieuw Guinea (A -110). Bijlage van Exh. 21 juni 1895 (No. 6725)

I Staatkundige betrekking van Nieuw Guinea tot de Nederlandsche Oostindische compagnie en den Nederlandschen staat tot 1824.

Reeds in de vroegste tijden, dat de Nederlanders zich in den Indischen archipel hebben vertoond, zijn ook de kusten van Papoea of Nieuw Guinea meer dan eens door hen bezocht. Het waren echter slechts enkele, meestal toevallige, bezoeken.

Valentijn doet daarvan omstandig berigt in zijn werk Oud- en Nieuw Oost-Indiën en vermeldt o.a. hoe in 1678 door Keijts van wege de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie met de inboorlingen van Nieuw Guinea's Westkust werd overeengekomen om jaarlijks wossooi-bast en andere producten te komen afhalen. De vaart op Nieuw Guinea behoorde tot de landvoogdij van Banda.

Hetgeen men overigens van deze streken vermeld vindt in oude bescheiden omtrent de Molukken bepaalt zich hoofdzakelijk tot herhaalde klagten over zeeroof en sluikhandel van de Papoea's.

Telkens werd er bij den sultan van Tidore op aangedrongen om deze wanbedrijven tegen te gaan. Want die vorst rekende al de kleinere Papoesche eilanden tot zijn gebied en deed ook zekere aanspraken op Nieuw Guinea gelden, krachtens de regten van het vroegere Papoesche rijk van Gebi, dat door Tidore was onderworpen en welks vorst schijnt gewoon te zijn geweest om op een kleiner of grooter gedeelte van Nieuw Guinea van de kustbevolking schatting te heffen, bestaande in slaven, massooi, paradijsvogels etc..

Voor zoover die aanspraken regtmatig waren, was dat eiland alzoo, op dezelfde wijze als het overige Tidoreesche grondgebied, betrokken in de kontrakten, die de sultan met de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie sloot.

Er staat dus in de eerste plaats te onderzoeken, wat in die

overeenkomsten omtrent het gebied van 's vorsten onderhoorigheden is bepaald.

De eerste kontrakten kunnen bij dat onderzoek veilig worden voorbijgegaan; alleen zij vermeld het schriftelijk kontrakt op 28 Maart 1667 gesloten door den admiraal Speelman met sultan Saifoedin en hoofdzakelijk inhoudende vernieuwing van de belofte tot uitroeijing der specerijboomen tegen eene jaarlijks te betalen schadeloosstelling.

Dat kontrakt werd met de opvolgende sultans telkens onder dezelfde bepalingen vernieuwd, tot dat in 1780 ontrouw, door de Tidorezen jegens de Nederlanders gepleegd, oorzaak werd, dat de Compagnie zich in de binnenlandsche aangelegenheden van Tidore mengde, den sultan Djamal Oedin afzette en, ‘aangezien de Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië niet konden of wilden goedvinden om het koninklijk caracter van Tidore te mortificeren’, een ander vorst, den prins Patra Alam, op den troon plaatste, wien andere voorwaarden werden voorgeschreven.

Sultan Patra Alam ontving, zooals zijne investiture vermeldt, het rijk ‘als een leengoed van de Compagnie’ om het, ‘schoon na de oude Tidorse wijze, echter onder de hoogere magt en opzigt van de Compagnie’ te besturen.

De omschrijving van het Tidoresche grondgebied, die in dat stuk voorkomt, omvat o.a. de ‘eilanden der Papoea’ Salwatty, Misak, Waigomme en Waigeoe, mitsgaders alle de negorijen op den vasten wal van de Papoea gelegen’.

De sultan rekende de ‘edele Nederlandsche Oost-Indische Compagnie voor een wettig heer van het rijk Tidore en alle daaronder gehoorende eilanden’ en in Art. 22 der met hem gesloten overeenkomst werd bepaald, dat ‘daar het rijk van Tidore nu niet meer in bondgenootschap maar in onderdanigheid met betrekking tot de Compagnie stond’, de vroegere kontrakten kwamen te vervallen.

Toen ook sultan Patra Alam tegen de Nederlanders samenspande, werd hij reeds in 1783 afgezet en het bestuur in handen gegeven van de hoofden der verschillende onderdeelen van het rijk, die, bij eene overeenkomst van 17 December van dat jaar gezamenlijk de Compagnie ‘als heer en eigenaar van het rijk erkenden’.

In het volgende jaar werd er weer een vorst aangesteld, sultan Kamal-Oedin, die op 18 October 1784 de Compagnie erkende als een wettig heer van 't rijk Tidore.

Na de staatsomwenteling in ons land van 1795 en het verbond tusschen de Fransche en Bataafsche Republieken gesloten, namen de Engelschen daaruit aanleiding om de Nederlandsche bezittingen in Indië aan te tasten. Zij maakten zich o.a. ook van de Molukken meester en werden daarin krachtig bijgestaan door den sultan van Tidore, die, tot belooning hiervoor, van hen den voorrang schijnt gekregen te hebben boven den sultan van Ternate.

Of er gedurende het nu volgend tijdvak van Britsche heerschappij in de Molukken schriftelijke kontrakten zijn gesloten tusschen de Engelschen en den sultan van Tidore is niet bekend, maar er bestaat alle reden om aan te nemen, dat die vorst, op welke wijze dan ook, door hen onafhankelijk is verklaard.

Immers er is eene overeenkomst aangetroffen, gedateerd 23 November 1801 en door de Engelschen met den sultan van Ternate gesloten, waarbij deze als onafhankelijk vorst is erkend. Hoeveel te meer zal zulks dan niet hebben plaats gehad met den Tidoreschen vorst, den vriend der Engelschen.

Dat kontrakt bepaalde: 'His Majesty the sultan and council, for themselves and their successors, and in the name of the Ternatean nation, renounce for ever all former alliances, and annihilate and do away all former treaties with the Dutch East India Company of whatever nature without exception'.

En Art. 3 er van luidde: 'In order to do away the idea formed in general that His Highness the sulthan of Ternate and his predecessors have been considered for more than a century as vassals to the Dutch Company, it is hereby declared in the name of the Honorable English East-India Company that His Highness is independent sulthan of Ternate and that his successors will be also'.

Bij artikel 3 van het vredestraktaat van Amiens van 1802 werd bepaald, dat Zijne Britsche Majesteit aan de Fransche Republiek en aan hare geallieerden, namelijk Zijne Katholieke Majesteit en de Bataafsche Republiek, alle bezittingen en koloniën zou teruggeven, die haar respectievelijk toebehoorden en welke in den loop van den oorlog door de Britsche magt waren bezet en veroverd, met uitzondering van het eiland la Trinidad en van de Hollandsche bezittingen op het eiland Ceylon.

Dientengevolge werden de Molukken in het volgende jaar van de Engelschen overgenomen.

Vermelding verdient de volgende bepaling in de acte van

overgave tusschen de wederzijdsche commissarissen, op 28 februarij 1803 gepasseerd: De kolonel Olivier, zoo luidt Art. 11, zal eene proclamatie uitvaardigen, houdende dat op den 1en Maart 1803 de Bataafsche Oost-Indische Compagnie in hare eigendommen terugtreedt.

De Kommissie zal op den 1en Maart 1803 eene proclamatie doen, dat de compagnie in hare regten is teruggetreden.

Maar het is de vraag, of zulks wel volkomen kan plaatsvinden, of namelijk de onafhankelijkverklaring der vorsten op eenmaal kan worden te niet gedaan; zoo neen, dan werden de over te geven eilanden niet in denzelfden politieken toestand teruggegeven, waarin ze ons ontnomen waren.

In 1810 vielen de Molukken opnieuw in de magt der Britten. Ook uit hun daarop gevolgd tusschenbestuur zijn geen kontrakten met Tidore bekend.

Bij Art. 1 van de Londensche conventie van 13 Augustus 1814 verbond zich de Koning van Groot-Brittannië:

Om aan den souvereinen vorst der Nederlanden de bezitting terug te geven, die in den aanvang van den jongsten oorlog, namelijk op 1 January 1803, in de zeeën en op de vaste landen van Amerika, Afrika en Azië door Holland werden in bezit gehouden met uitzondering van de Kaap de Goede Hoop, Demerary, Essequebo en Berbice. Ofschoon nu de Molukken eerst met 1 Maart 1803 in Holland's bezit waren terug gekomen, blijkt uit de overgave, die eerlang plaatsvond, dat men deze eilanden reeds vóór dien datum, krachtens den vrede van Amiens van 1802, als Bataafsch gebied aanmerkte.

Hier doet zich opnieuw de vraag voor: is de sultan van Tidore door de Engelschen onafhankelijk verklaard of als zoodanig erkend? Zoo ja, dan was hij zulks nog na het opnieuw optreden van de Nederlanders, tenzij de overgave zelf hierin omkeering kon teweegbrengen, wat betwijfeld zou kunnen worden.

Ofschoon, zooals hieronder vermelding zal vinden, de positie van den sultan van Tidore tegenover het Nederlandsch gouvernement in 1824 met nauwkeurigheid is geregeld en deze onafhankelijkheidskwestie ten opzigte van onze regten op Nieuw-Guinea niet van beteekenis kan genoemd worden, heeft men toch vermeend volledigheidshalve daarvoor een plaats te mogen inruimen bij de vermelding van de achtereenvolgende staatkundige toestanden van Tidore, het rijk uit welks aanspraken op Nieuw-Guinea onze eerste pretenties op dat eiland zijn ontsproten.

En zulks te meer, omdat deze kwestie bij eene vroegere be-

spreking van Nederland's regten op Papoea zelfs een factor der redenering heeft uitgemaakt (zie de nota in kabinet, 4 Maart 1851, No. 40).

II Het Londensch tractaat van 1824 en het contract met Tidore van dat jaar.

In het Londensch tractaat van 1824 (17 Maart)[1] komt niets voor wat met het doel dezer nota in direct verband kan worden gebragt.

Nieuw-Guinea wordt echter wel genoemd in de toelichtende nota's op het traktaat, en wel naar aanleiding van Art. 7 van die overeenkomst.

Van de toepassing der artikelen 1, 2, 3, en 4 (vrije handel) worden de Moluksche eilanden en speciaal Ambon, Banda en Ternate met derzelve onmiddellijke onderhoorigheden uitgezonderd tot tijd en wijle... enz.

Nu leest men in de nota van de Britsche gevolmachtigden: ‘The British plenipotentiaries understand the term Molucco's as applicable to that cluster of islands, which has Celebes to the Westward, New-Guinea to the Eastward and Timor to the Southward, but that these three islands are not comprehended in the exception’.

Het is inderdaad vreemd, dat men dikwijls uit deze verklaring, waarmede door de Nederlandsche gevolmachtigden is ingestemd, de gevolgtrekking gemaakt vindt, dat Nieuw-Guinea door het tractaat buiten het gebied van Tidore of van Nederlandsch-Indië wordt gesloten.

Veeleer zou men het tegenovergestelde kunnen staande houden. Wanneer eene spitsvondige uitlegging gedeeld werd, zou men in de aangehaalde woorden integendeel eene erkenning van Nederland's regten op Nieuw-Guinea kunnen aanwijzen.

De bedoelde verklaring toch dient volstrekt niet om het grondgebied van een der contracteerende partijen te omschrijven, maar uitsluitend om te zorgen, dat de beperkende bepalingen omtrent den algemeenen handel, het Nederlandsche monopolie, slechts binnen een bepaalde grens konden in werking gehouden worden.

En nu zou de uitdrukkelijke buitensluiting van dien kring, ten

1 Staatscourant 1824, No. 119. Ook afgedrukt bij Lagemans, Recueil de Traités II (No. 103)

aanzien van Nieuw-Guinea in bedoelde woorden vervat, wanneer zij betrof een eiland, dat in het geheel niet tot Nederland's gebied behoorde, met regt eene ondenkbare bepaling kunnen genoemd worden.

'These three islands', dus ook Nieuw-Guinea, zijn alzoo bij het stellen der voormelde zinsnede noodzakelijk als Nederlandsche bezittingen gedacht.

Op 27 Mei 1824, tijdens het aanwezen van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen in de Molukken, kwam er een kontrakt met de sultans van Ternate en Tidore tot stand, waarvan Art. 3 uitdrukkelijk stipuleerde: 'dat de sultans voor zich en hunne opvolgers de volle magt en souvereiniteit van het Nederlandsche gouvernement over de rijken Ternate en Tidore erkenden en aan die oppermagt onderwerping, getrouwheid en gehoorzaamheid beloofden (Mengalkoe koewasa jangjang sa penot penotinga dan karadjaän Goebernemen Nederland).

Art. 8 verklaarde alle vroegere traktaten en verbintenissen, aan welke de goedkeuring en bekrachtiging van het Nederlandsche gouvernement ontbreekt, van onwaarde en vernietigd. Zeker met het oog op veronderstelde Engelsche kontrakten. Doch in Art. 9 werd van kracht verklaard een traktaat van vrede en vriendschap, dat op 27 October 1814 onder Engelsche bemiddeling tusschen Ternate en Tidore was tot stand gekomen.

In dat traktaat was het gebied der beide rijken omschreven en waren als Tidore's bezittingen op Nieuw-Guinea aangewezen de zoogenaamde districten Mansory, Karandefer, Ambarssara en Umbarpan.

Dit schijnen de, deels verbasterde, namen te zijn, niet van vier districten maar van vier kampongs of gehuchten aan de Geelvinksbaai (Umbarpan is ook de naam van een eiland). Waarschijnlijk hebben de Tidorezen zelve den Engelschen niet dan verwarde inlichtingen kunnen geven omtrent de uitgestrektheid van hun gebied op Nieuw-Guinea.

Art. 5 van het kontrakt van 1824 zegt, dat het regt, dat het rijk van Ternate en het rijk van Tidore zich zullen uitstrekken over alle die eilanden, welke thans (1824) in het bezit van elk van die kroonen zijn[a].

Indien nu Tidore bezittingen had op Nieuw-Guinea, zoo bezat volgens dit kontrakt Nederland daarvan de suzereiniteit.

Bij de publicatie in Indisch Staatsblad 1824, No. 26b, is dan

a Dit is taalkundig een anakolouth. maar het staat er zò.

ook in de omschrijving van het gebied der residentie Ternate, behalve de Papoesche eilanden Waigeoe, Salwatty en Misole, ook opgenomen ‘dat gedeelte van Nieuw-Guinea, hetwelk onder de souvereiniteit van Tidore staat’.

III Handelingen en bescheiden in verband staande met de stichting van fort du Bus.

In eene geheime missive d.d. 12 Mei 1826 gaf de gouverneur der Molukken aan de regering kennis van een gerucht, dat de Engelschen op de kust van Nieuw-Guinea, regt Oostwaarts van de Aroe-eilanden, een etablissement hadden opgerigt.

De gouverneur had dadelijk eenige maatregelen genomen.

De brik *Dourgo*, gecommandeerd door den luitenant ter zee Kolff, was afgezonden om zich van de waarheid van het gerucht te vergewissen, met het doortastend bevel om desnoods met geweld het Engelsch etablissement te doen opruimen.

En ten einde in ieder geval zoodanige Engelsche vestiging op Nieuw-Guinea, waarvan hij de grootste nadeelen vreesde voor onzen smallen handel[1] en ons specerij-monopolie, voor goed te voorkomen was de gouverneur op middelen bedacht geweest om het bezit van dat eiland ten definitieve aan Nederland te verzekeren. Als eerste stap daartoe was van den sultan van Tidore, wiens gezindheid twijfelachtig werd genoemd en van wien men vreesde, dat hij door eene opzettelijke ontkenning van zijne regten het eiland Nieuw-Guinea in de termen zou brengen om het eigendom van den eersten bezitnemer te worden, eene acte verlangd en verkregen, waarbij de sultan dat *geheele eiland als Tidoresche bezitting aanmerkte*.

En toen de gouverneur kort daarop kon mededeelen, dat de *Dourgo* geen spoor van Engelsche vestiging op Nieuw-Guinea had gevonden, deed hij tevens het voorstel om geheel het eiland in bezit te nemen, hetzij op grond van een afstand, die ligtelijk van den sultan van Tidore zou kunnen worden verkregen, hetzij, indien aan het regt van dien vorst op het gemeld eiland eenigzins mogt worden getwijfeld, door in facto een punt ervan te bezetten, met de verklaring dat het gehele eiland onder het bestuur van dat punt wordt gebragt, van hoedanige bezitneming de Engelschen zelve meer dan eens het voorbeeld hebben gegeven.

1 Handel, gedreven met Chinese of inlandse vaartuigen (W.F.M. Mansvelt, Geschiedenis van de Nederl. HandelMij I, 195).

Over deze aangelegenheid werd vervolgens tusschen de regering en den commissaris-generaal gecorrespondeerd en door den laatste aan den minister van Marine en Koloniën geschreven (Zie Resolutie 13 September 1826, No. 3).

'sMinisters antwoord droeg de dagteekening 23 April 1827, La. H. geheim. ZE had de zaak aan 'sKonings beslissing onderworpen.

De beschouwing van dit onderwerp - zoo schreef de minister - heeft de overtuiging gegeven, dat in waarheid eene vestiging der Engelschen op de Westkust van Nieuw-Guinea uit hoofde van de nabijheid der Molukkos eenen min wenschelijken invloed zoude oefenen op onzen specerij-handel en op het uitbreiden van het vertier van Engelsche goederen aldaar... De notas, gewisseld bij het sluiten van het traktaat op 17 Maart 1824, waarbij aan de Engelsche zijde uitdrukkelijk is te kennen gegeven en van de Nederlandsche zijde toegestemd, dat Nieuw-Guinea niet moest beschouwd worden als tot de Molukkos te behooren, doen wel veronderstellen, dat Engeland reeds vroeger Nieuw-Guinea vatbaar heeft beschouwd om te strekken tot uitbreiding van den Britschen handel.

Een aantal eilanden bevindt zich in den archipel, op welke onze regten twijfelachtig of onzeker zijn, op andere hebben wij nimmer aanspraak gemaakt; allen staan voor ondernemingen van den bedoelden aard van den kant der Engelschen open en het is onmogelijk alom van onze regten van souvereiniteit door eene bezitneming te doen blijken, op de bloote vrees voor eene indringing van den kant dier natie.

Tegen eene vestiging op Nieuw-Guinea van onze zijde had de minister wijders meer dan een bezwaar.

Vooreerst met het oog op de uitgaven, vooral die van eene daardoor noodzakelijke uitbreiding onzer militaire magt.

Kunnen wij dit, nl. onze militaire magt uitbreiden, niet doen - schreef ZE - dan geschiedt iedere uitbreiding van gebied, iedere inbezitneming van land, meer in naam dan in daad, tenminste is er reden om te vreezen, dat de Engelschen, dit ook zoo inziende, daardoor niet zullen weerhouden worden om zich ook in de aldus door ons in bezit genomen landen te vestigen. Dit kan dus ook het geval zijn met Nieuw-Guinea. En waar is dan onze magt om hun dit te beletten? Of zijn wij genoegzaam verzekerd, dat de Engelschen ons goed regt in deze zullen eerbiedigen? Dit zoude bezwaarlijk voldoende beslist kunnen worden.

Wijders merkte de minister op:

dat de Engelschen niet van de vaart op Nieuw-Guinea, dat buiten de omschrijving van de Molukken valt, zouden kunnen worden uitgesloten;

dat door handelingen van onze zijde hunne aandacht op Nieuw-Guinea zou gevestigd worden en zij sterker in die streken zouden gaan varen, waardoor de gelegenheid tot sluikhandel in de Molukken zou vermeerderen;

dat eindelijk door eene vestiging op genoemd eiland de handel daarheen zou trekken en Ternate, Amboina en Banda zouden achteruitgaan.

De minister had evenwel, uit aanmerking van de onbetwistbare wenschelijkheid om de Engelschen van Nieuw-Guinea verwijderd te houden, het denkbeeld eener bloote inbezitneming zonder vestiging in overweging genomen en deelde daaromtrent o.a. de volgende beschouwingen mede.

De sultan van Tidore, die geheel aan ons onderworpen is, noemt zich souverein van een gedeelte van Nieuw-Guinea, welk gedeelte is onbekend.

De vermelding, die van dit gedeelte geschiedt in de publicatie van den Gouverneur-Generaal d.d. 27 Mei 1824, is zeer onbepaald. Daaruit is echter op te maken, dat de sultan ons slechts een gedeelte, en dus niet de geheele Westkust, veelmin het gansche eiland, kan afstaan.

Van Nieuw-Guinea bezit te nemen krachtens eene acte van cessie, die wij ons zouden doen geven van den sultan van Tidore, is dus niet zeer aannemelijk. Zoodanige stap schijnt te meer bedenkelijk te zijn, vermits die acte zou kunnen worden gerangschikt onder de algemeene overeenkomsten met inlandsche vorsten en mitsdien eene mededeeling aan Engeland noodzakelijk maken krachtens Art. 3 van het Londensch traktaat.

Zeer twijfelachtig schijnt daarenboven, of de sultan van Tidore wel regt heeft op eenig gedeelte van Nieuw-Guinea. In het uitvoerig werk van Valentijn vindt men Nieuw-Guinea niet opgenoemd onder de plaatsen, die eertijds den sultans van Ternate en Tidore gehoorzaamden en dit vermindert de onzekerheid omtrent de gronden, die de Gouverneur-Generaal Van der Capellen gehad heeft om een gedeelte van dat eiland onder de residentie Ternate te begrijpen.

In de reisbeschrijving van Forrest wordt stellig gezegd, dat wij geen recht op Nieuw-Guinea hebben. Door zijne gebieders (de Engelsche O.I. Compagnie) gelast om specerijplanten te gaan zoeken, doch zich te onthouden om zulks binnen het ge-

bied der Ned. Oost-Indische Compagnie te doen, drukt zij zich op de volgende wijze deswege uit in het werk *Voyages aux Molucques et à la Nouvelle Guinée en 1774-1776:*

'Les Hollandais semblent réclamer un titre sur toutes les isles Molucques plutôt parceque les autres nations de l'Europe tolèrent cette prétention que par un droit fondé. Ne sachant (pas)[a], si les isles Waygioe, Mysoe, Batante et Salwatty ne seront pas aussi réclamés je résolus d'aller au delà de ces isles, jusqu'à la Nouvelle Guinée, sur laquelle ils ne peuvent pas surement former des prétentions exclusives'.

Doelmatiger dan krachtens een acte van afstand van den sultan van Tidore kwam het den minister voor op eigen gezag de bezitneming te bewerkstelligen. ZE gaf daarvoor eenige opmerkingen en instructiën ten beste, o.a. omtrent de keuze van een kommissaris voor de onderneming, en stelde vast, dat diens pogingen daarhenen zouden moeten strekken, om de hoofden der Westkust van Nieuw-Guinea over te halen zich als Nederlandsche onderdanen te beschouwen en de palen, die op geschikte plaatsen zouden dienen geplant te worden, in wezen te houden.

Eene Nederlandsche vlag zoude op sommige der voornaamste plaatsen kunnen worden gelaten om bij voorkomende gelegenheden aan vreemde bezoekers te worden getoond.

Het waz ZE voorgekomen, dat de expeditie daartoe uit te zenden met vrucht zou kunnen gepaard gaan met een wetenschappelijk en zeevaartkundig onderzoek. Ook zoude, ter meerdere bedekking van het eigenlijk doel der expeditie, het natuurkundig onderzoek op den voorgrond kunnen worden gesteld.

Naar aanleiding van de voorgebragte beschouwingen had de Koning HD toestemming verleend tot eene bezitneming van de Westkust van Nieuw-Guinea, van de Kaap de Goede Hoop (Noordkust) tot Kaap Valsch of verder Zuidwaarts; metvrijheidlating aan den Gouverneur-Generaal om een klein etablissement op de kust van Nieuw-Guinea daar te stellen, indien ZE zulks volstrekt noodzakelijk achtte, vooral in het belang der Zuidzee-visscherij.

Over de uitvoering van 's Konings bevelen handelen de resolutiën van 6 November en 31 December 1827, La. P en U, geheim.

De regeling der zaak werd grootendeels aan den Gouver-

a (pas) is, wel ten Departemente, met potlood doorgehaald.

neur der Molukken (Merkus) overgelaten. Deze wees als kommissaris voor de inbezitneming den heer Van Delden aan en droeg hem in eene geheime instructie in hoofdzaak op: een geschikt punt te zoeken voor het aanleggen eener vestiging; de plaats moest zooveel mogelijk eene gezonde ligging hebben en liefst buiten de streek gekozen worden waar de Cerammers handel dreven, opdat men van deze geen naijver zou te vreezen hebben.

Wijders moest de kommissaris, onder behoorlijke ceremoniën, de Nederlandsche vlag aldaar planten en namens den Koning van de aangeduide streek bezit nemen en, eindelijk, zooveel mogelijk betrekkingen met de bevolking aanknoopen, alsmede de hoofden tot het aangaan van kontrakten zoeken over te halen.

Een vrij nauwkeurig verhaal van de onderneming is door een ooggetuige, de luitenant ter zee Modera, te boek gesteld.

Het zij hier genoeg te vermelden, dat men vanaf de Mariannestraat, toen nog als Dourga-rivier bekend, Westwaarts de Zuidkust van Nieuw-Guinea langs voer, zonder eene geschikte gelegenheid tot vestiging aan te treffen, totdat men eindelijk op de Westkust van de baai Oeroe Langoeroe op aanwijzing van de inboorlingen een plek vond, die tamelijk wel aan de vereischten scheen te voldoen.

Daar werd alzoo spoedig een aanvang gemaakt met het bouwen van eene kleine sterkte, die den naam van fort du Bus ontving. Nog was deze arbeid niet geheel ten einde, toen op 's Konings geboortedag, 24 Augustus 1828, de Nederlandsche vlag op Nieuw-Guineaschen bodem geplant en de volgende proclamatie uitgevaardigd werd:

PROCLAMATIE:

Alzoo door ZM den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, groothertog van Luxemburg enz., enz., enz. bij ministerieele aanschrijving is bevolen bezit te nemen van de kust van Nieuw-Guinea, van den 141en graad Oostelijke lengte van Greenwich op de Zuidkust, en van daar West- en Noordwaarts op tot de Kaap de Goede Hoop, op de Noordkust gelegen, Zoo is het, dat ik, Arnoldus Johannes Van Delden, als daartoe door den gouverneur der Moluksche eilanden krachtens resolutie van ZE den luitenant-generaal over Nederlandsch-

Indië, in Rade, d.d. 31 December 1827, Litt. U, geautoriseerd, hier in het openbaar en in het bijzonder van de commandanten van ZM's corvet *Triton*, de brik *Siwa* en de schoener *Iris* en de heeren officieren van gemelde bodems, de kommandant en officieren van het detachement militairen, de heeren ambtenaren, uitmakende de kommissie van natuurkundig onderzoek, benevens de equipage en manschappen van ZM's vaartuigen en het detachement v.-d, verklaar, in naam en van wege ZM den Koning der Nederlanden, prins van Oranje-Nassau, groothertog van Luxemburg enz., enz., enz. bij deze plechtig bezit te nemen van dat gedeelte van Nieuw-Guinea en de landen daarbinnen liggende, aanvang nemende van den 141en graad lengte Oostelijk van Greenwich op de Zuidkust, en van daar West-, Noordwest en Noordwaarts op tot de Kaap de Goede Hoop op de Noordkust gelegen, behoudens evenwel de regten, welke de sultan van Tidore op de districten van Mansory, Karangdefer, Ambarsaura en Ambarpan zoude mogen hebben.

En opdat van deze bezitneming te allen tijde zal kunnen blijken, zal door mij van deze plechtigheid worden opgemaakt Proces-verbaal om te dienen daar en waar zulks mogt behooren.

Aldus gedaan op heden den vier en twintigsten Augustus achttienhonderd acht en twintig.

De kommissaris tot het inbezitnemen van de Westkust van Nieuw-Guinea.

(w.g.) Van Delden.

De landstreek waarin fort de Bus gebouwd was - door de inboorlingen Lobo genoemd - werd herdoopt als Merkusoord; de baai Oeroe Langoeroe ontving de nieuwe benaming van Tritonsbaai, hare ingang die van Irisstraat.

Men vond in deze streken eene welwillende, doch zeer ruwe en onbeschaafde bevolking en hoofden of vorsten, die door den sultan van Tidore waren aangesteld.

Met drie van de voornaamste dezer hoofden, nl. Loetoe, orang kaja van Lobo, en Moworas Gendawan, radja van het eiland Nametotte, en Kassa, radja van het eiland Lakaja, werden kontrakten gesloten, houdende erkenning van Nederland's oppermagt en wederzijdsche beloften van vriendschap en bescherming.

Aan de met veel moeite en niet geringe kosten voltooide vestiging was geen lang bestaan beschoren.

Onvoegzame bejegening der inlandsche hoofden door de militaire gezaghebbers, aanstokerij van de Cerammers en verraad van de dwangarbeiders waren de voornaamste oorzaken, dat reeds in 1830 (zie Besluit d.d. 30 Mei 1830, No. 1, en de resolutie van 31 July 1830, No. 37) door de inboorlingen twee aanvallen op het fort werden gedaan.

Wegens ongezondheid en gebrek aan verdedigingsvermogen werd eindelijk in 1836 het fort geslecht en de vestiging verlaten.

IV. Verdere Regeringsmaatregelen ten opzigte van Nieuw-Guinea.

De Nederlandsche regten op Nieuw-Guinea zijn in 1848 opnieuw ter sprake gebragt, toen de kommissaris voor de Molukken, Weddik, bij missive d.d. 10 January van dat jaar, No. 128, geheim, onder aantooning van onze souvereiniteitsregten op de onderscheidene betrokken eilanden, voorstellen deed tot betere omschrijving van dat gewest.

De kommissaris protesteerde er tegen, dat bij het Londensch tractaat geheel Nieuw-Guinea van het gebied der Molukken is uitgesloten, waardoor volgens zijn inzien ‘het geheele Papoea’ aan het gebied van onzen leenman, den sultan Tidore, zou zijn ontnomen.

Hij beriep zich echter op het reeds bovenvermeld kontrakt van 27 October 1814 tusschen Ternate en Tidore, waarbij als Tidoreesch gebied op Nieuw-Guinea zijn aangewezen de ‘districten’ Mansory, Karandefer, Ambansaara en Umbarpan, dat is - schreef de kommissaris - de geheele Noordkust van Papoea tot aan de baai van Lintjoe (140° 47′ O.L. vG).

Verder werd berigt, dat door de hoofden der Noordkust van Papoea in persoon het gezag van den sultan volledig en legaal was gekonstateerd en deze vorst, ten overvloede, op verzoek van de kommissaris bij brief in originali overgelegd nog eene nadere verklaring omtrent de uitgebreidheid van zijn daadwerkelijk gezag gegeven had.

De eigendom van het onderwerpelijk deel van Papoea, zoo luidde het verder, buiten allen twijfel zijnde, zoude de ondergeteekende niet geaarzeld hebben op de plaats zelve, waar dit noodig was, daadwerkelijk bezit uit naam van het gouvernement te nemen, ware het niet, dat in de Javasche Courant van 16 September 1846, No. 47 (bijvoegsel) berigt wordt dat de luitenant Yule van Harer Britannische Majesteits schip *Bramble*

bij zijne toenmalige opname der Torresstraat de Britsche vlag geheschen en van die kust op kaap Possession (gelegen op 10°9′ Z. breedte en 148° Lengte beoosten Greenwich) had bezit genomen.

De grens om de Noordkust én binnenslands daarbij niet genoemd zijnde, was geene afdoening mogelijk.

Het is dus noodig, dat de inbezitneming der kust van Papoea voorloopig op 24 Augustus (1828) gedaan, naar aanleiding van de hiervoren gedane mededeelingen, alsnu tot den hoek Sejarap Manch, ten Oosten der baai van Lintjoe en komende op 140° 47′ Oosterlengte, wordt uitgestrekt, na omtrent de toe-eigening van de Oostkust des eilands door de Engelschen opheldering te hebben verlangd.

De commissie stelde dan ook voor:

1 Om bij proclamatie de inbezitneming uit te strekken tot de aangegeven grens;
2 Om een onderzoek op Nieuw-Guinea te doen instellen in het belang van de wetenschap en ter bepaling van de binnenlandsche grenzen van ons gebied;
3 Eene juiste kennis te provoceeren omtrent de grenzen van het Engelsch gebied op dat eiland, teneinde geschillen te vermijden;
4 Indien het onderzoek sub 2 bedoeld niet dadelijk kan geschieden, aan te teekenen, dat het *zal* geschieden en inmiddels op een aantal daarbij aangegeven plaatsen merkpalen te doen stellen.

Op het rapport werd beschikt bij het geheim Besluit van 30 Juli 1848, Litt V-1, waarbij het gebied van het gouvernement der Molukken dan werd uitgestrekt tot het door den kommissaris aangegeven gedeelte van Nieuw Guinea en de omliggende eilanden, als behoorende tot het gebied van Tidore[a].

Een ander geheim Besluit van denzelfden datum, Litt X-1, is daarmede in strijd, op eene wijze waarvoor geen de minste verklaring is aangetroffen.

Dat laatste Besluit bevatte namelijk twee aanschrijvingen; de eerste op den resident van Ternate om aan de door den sultan van Tidore aangestelde Nieuw-Guinesche hoofden akten van bevestiging uit te reiken, waarbij tevens in den vorm eener instructie eenige, tevens aangegevene, bepalingen moesten wor-

a Hier is in margine aangetekend (door het hoofd van afdeling I Hora Siccama?): ‘Dus werd teruggekomen van de grens in 1828 geproclameerd? Neen: zie volgende bladzijde.

den gestipuleerd; bij de tweede aanschrijving werd aan den resident van Banda opgedragen om te dienen van konsideratiën en advies omtrent het denkbeeld om de hoofden van de landen en eilanden, behoorende tot het Nederlandsche gebied op Nieuw-Guinea, doch *niet* staande onder het gezag van den sultan van Tidore, van zoodanige akten te voorzien.

In 1849 werd gevolg gegeven aan het voorstel van de kommissaris Weddik om, bij gemis van eenige andere daad van gezag, op Nieuw-Guinea merkpalen te doen plaatsen op eenige punten van de kust en omliggende eilanden, met name op den Oosthoek van de Lintjoe-baai, genaamd Tandjoeng Sejarap Maneh, op Saak en Sappen en te Woendes in de Wandommenbaai, op kaap Kainbiba, op Setrek Patipoe, Merkusoord en op de Zuidkust, daar waar de meridiaan van 141° lengte beoosten Greenwich valt, en wijders op zoodanige andere punten als welke daartoe geeigend zullen worden bevonden. Bij het geheim Besluit van 24 Maart 1849, Litt F, werd de gepensioneerde ambtenaar Van den Dungen Gronovius daartoe in kommissie benoemd.

Twee zaken zijn meldingswaardig van deze onderneming. Vooreerst de aanvankelijke tegenstand, ondervonden bij den sultan van Tidore en zijne rijksgrooten, die van meening schenen te zijn, dat het gouvernement geen regt had zich met Nieuw-Guinea te bemoeijen. Ten tweede het mislukken, door tegenwind en Westelijke stroomen, van 'sgekomitteerden poging om de Lintjoe-baai te bereiken.

De tegenstand van den sultan en de rijksgrooten van Tidore verdient eenige nadere verklaring.

De boven reeds vermelde, door den sultan ten verzoeke van den heer Weddik geschreven, brief werd thans door hen als bewijsstuk aangevoerd voor hunne evengenoemde meening.

Uit dien brief, die bij het toenmalig inlandsch bureau werd vertaald, heeft men de duidelijke verklaring gelezen, dat het Tidoreesch gebied op Nieuw-Guinea overgelaten werd aan den wil van den heer kommissaris. Hoe dit ook zij, de brief munt niet door duidelijkheid uit en is zelfs niet vrij van tegenstrijdigheid. Maar de verschillende bepalingen van het kontrakt met Tidore van 1824 waarborgen volkomen Nederland's regt tegenover den sultan.

In 1847, toen door de Engelsche regeering eene naauwkeurige opname van de Torresstraat was bevolen en HM's corvet *Rattlesnake* daartoe werd afgezonden, had ons ministerie van

Koloniën zich beangst gemaakt omtrent mogelijke voornemens van Engeland ten opzichte van Nieuw-Guinea, maar was door de Indische regeering bij brief van 25 Juny 1847, Litt. F.F., gerustgesteld.

Sedert werd nog wel over Nieuw-Guinea, speciaal over een aldaar te houden onderzoek, gekorrespondeerd, waarbij het ministerie immer veel belangstelling in dat eiland toonde, maar de bemoeijenis van het gouvernement bleef zich tot heden bepalen tot enkele bezoeken van ambtenaren en het zenden van eene enkele wetenschappelijke kommissie.

Zoo werd het eiland door den assistent-resident A. Bosscher en door de residenten van Ternate, Goldman en Tobias, in de jaren 1852, 1856 en 1857 bezocht.

Men was tot de overtuiging gekomen, dat het beproeven eener nieuwe vestiging op Nieuw-Guinea moest worden voorafgegaan door een naauwgezet wetenschappelijk onderzoek.

Nadat te dezer zake de beslissing van het opperbestuur was ingeroepen, werd dan ook het houden van zulk een onderzoek in beginsel vastgesteld. Doch het tijdstip der uitvoering werd aanvankelijk verschoven met het oog op de geringe sterkte der maritieme magt in de Indische wateren, tengevolge waarvan niet over een oorlogsschip voor deze onderneming kon worden beschikt.

Eindelijk kreeg de zaak bij het Besluit van 8 December 1857, No. 2, haar beslag en weldra stevende ZM's stoomer *Etna* met eene wetenschappelijke kommissie aan boord naar Papoealie.

Het verslag, dat deze kommissie omtrent het volbrengen harer taak heeft ingediend is in alle opzigten zeer belangrijk. Het mag echter jammer genoemd worden, dat de kommissie zoo uiterst schraal van boeken en bescheiden omtrent Nieuw-Guinea voorzien op reis is gegaan.

Ware zij in dat opzigt beter toegerust geweest, dan zou de vraag naar de beste plaats voor eene nieuwe vestiging meer volledig zijn opgelost en ware welligt iets zekers omtrent de Engelsche bezitneming van Oostelijk Nieuw-Guinea vernomen, terwijl over eenige andere ondergeschikte punten van onzekerheid meer licht zou zijn verspreid.

In de adviezen, die ten aanzien van het rapport der kommissie werden uitgebragt, waren de departementen van Marine en Oorlog, zoomede de Raad van Indië, eenparig van oordeel, dat de kwestie, waar het beste vestigingspunt op Nieuw-Guinea te vinden is, niet als beslist kan worden beschouwd, aangezien bij

dit onderzoek een groot gedeelte der kusten, nl. de MacCluer-, Kapasim- en Topokoorbaaijen aan de Zuidwestkust, de Noordkust en de Geelvinkbaai op de Noordoostkust onbezocht waren gebleven.

Men was intusschen van oordeel, dat noch aan een nader onderzoek, noch aan eene vestiging zonder voorafgaand nader onderzoek, vooreerst behoorde gedacht te worden.

De Raad wees er op, hoe een tweetal zendelingen, Ottow en Güssler, zich zonder ondersteuning van buiten sedert 1855 vreedzaam op de Noordkust had weten te vestigen. De Raad achtte daarom het beste middel om meer kennis van Nieuw-Guinea te verkrijgen en de bevolking tot Christendom en beschaving te brengen gelegen in het geldelijk ondersteunen van de zendingszaak aldaar en stelde dan ook voor den minister te verzoeken met een der Nederlandsche zendingsgenootschappen in overleg te treden omtrent het uitzenden van nog eenige zendelingen naar Nieuw-Guinea.

In den zin dezer adviezen werd bij brief van 6 Augustus 1860, No. 28, Litt. A-2 geheim, aan het ministerie van Koloniën geschreven.

Het daarop ontvangen antwoord d.d. 25 Juny 1861 (Besluit van den 21en Augustus d.a.v., No. 19) luidde instemmend wat de twee eerste vermelde punten betreft, maar aangezien bereids twee nieuwe zendelingwerklieden, Tonasen en Joesric, naar Nieuw Guinea waren vertrokken achtte de minister het verlangde overleg met een zendingsgenootschap niet meer noodig.

In dat zelfde jaar werd bij de Besluiten van 28 Juny en 27 July, Nos. 3 en 27, eene regeling gemaakt tot het jaarlijks bezoeken van Nieuw-Guinea door gouvernementsambtenaren, deels van uit Ternate, deels van uit Amboina, hetgeen reeds sedert 1857 was aanhangig gemaakt.

V. Engelsche bezitneming van het Oostelijk deel van Nieuw-Guinea.

Het meest volledige onder de weinige narigten, die men omtrent de Engelsche bezitneming van Oostelijk Nieuw-Guinea heeft aangetroffen, is vervat in een opstel, dat voorkomt in den *Moniteur des Indes* van 1847-1848.

Eene vertaling van dat artikel volgt hieronder.

De Engelsche dagbladen, zegt de *Moniteur*, bevatten een berigt, hetwelk de Hollandsche bladen, die het evenals eenige

Fransche bladen hebben overgenomen, tot eenige aanmerkingen aanleiding heeft gegeven. De inhoud van het bewuste artikel is als volgt:

The *South Australian Register* meldt, dat de kommandant van de schoener *Bramble* der Britsche Marine in naam van Koningin Victoria heeft bezit genomen van Nieuw-Guinea. Deze omstandigheid strekt ter bevestiging van het gerucht, dat het Engelsch gouvernement voornemens is op dat groote eiland eene strafkolonie te vestigen.

'Het *Journal du Hâvre* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die dit bericht vermelden, laten daarop eene aanmerking volgen, die zeer gegrond zou zijn, indien werkelijk Engeland van geheel Nieuw-Guinea had bezit genomen; die dagbladen noemen bedoelde inbezitneming eene inbreuk van Engeland's zijde op de bestaande verdragen, gelijksoortig met die waaraan dat land zich onlangs ten opzigte van Borneo heeft schuldig gemaakt'[1].

'Gelukkig', zoo gaat de *Moniteur*, weder zelf voort, 'schijnt het berigt niet geheel en al waar te zijn; de bezitneming schijnt slechts een gedeelte van Nieuw-Guinea te betreffen. Een der met de laatste mail gearriveerde nummers van de *Singapore Aru Press* bevat namelijk een gedetailleerd verhaal der verrigtingen van den luitenent Yule, kommandant van de *Bramble*. Reeds eenigen tijd geleden hebben wij melding gemaakt van de aankomst van dat vaartuig te Koepang op Timor, tegelijk met de schoener *Castlereagh*, luitenant Avid. Beide vaartuigen waren belast met de hydrografische opname van een gedeelte der

1 Het wordt uit de context niet goed duidelijk, wanneer deze bladen (t.w. het Journal du Hâvre en de NRC) precies van de bedoelde inbezitneming melding hebben gemaakt. Wel is het duidelijk, dat er hier sprake is van hetgeen met de expeditie van de *Bramble* samenhangt. Hieronder blijkt dit te slaan op een partiële inbezitneming van Nieuw Guinea in april 1846.

Ook de referte aan de inbreuk van Engeland op de bestaande verdragen *onlangs* ten aanzien van Borneo gepleegd, is nogal vaag. Een niet nauwkeurig gedateerde interne nota in het kabinetsdossier Borneo van het ministerie van Buitenlandse Zaken (opgesteld eind september 1879 en t.z.t. af te drukken bij de *Bescheiden inzake Nederlandse Buitenlandse Politiek* merkt op dat er (in 1847) tussen Engeland en Broenai een tractaat) was gesloten, waarbij de sultan van dat rijk als onafhankelijk soeverein werd erkend en waarbij hem tevens het recht werd toegekend land af te staan, mits het dit - alleen - aan Engeland deed. In het eind van de zeventiger en het begin van de tachtiger jaren doen zich met Engeland geen geringe moeilijkheden voor inzake Borneo, in verband met de verlening van een Engelsch *charter* aan de concessie van de heren Overbeck en Dent ter plaatse.

Torresstraat. Gedurende deze onderneming heeft luitenant Yule de Zuidkust van Nieuw-Guinea bezocht en op 16 April 1846 in naam van Koningin Victoria plegtig bezit genomen van het gedeelte van Nieuw-Guinea, Oostelijk van het eiland Bristow gelegen op 9° en 12′ Zuiderbreedte en 143° 8′ Oosterlengte van Greenwich. De nieuwe bezitting heeft den naam van Cape Possession ontvangen naar de kaap van dien naam, gelegen op 80° 34′ 38″ ZB en 147° 27′ OL van Greenwich. Dat gedeelte valt buiten het gebied van Nederlandsch-Nieuw-Guinea, dat het Westelijk gedeelte van het eiland beslaat en zich niet verder Oostwaarts uitstrekt dan den 141e lengtegraad van Greenwich'[1].

'Het berigt van de Engelsche bladen, waaruit men de bezitneming door Engeland van het gansche eiland zou afleiden, moet dus als onnaauwkeurig worden beschouwd'.

'Wel is waar is de houding van onze Engelsche naburen in den Indischen archipel en de taal hunner dagbladen, die als ministerieele organen bekend staan, niet geschikt om vertrouwen in te boezemen, getuige de bezitname van Singapore in 1818 en die van Laboean in 1846, als ook de weinig vriendschappelijke taal van verscheidene dagbladen. Maar aan het berigt, waarvan hier sprake is, kan geen geloof geslagen worden. De verkrachting van onze regten zou hier te openlijk zijn'.

'Men zou ons, met even weinig omslag, onze andere eilanden in den archipel kunnen ontnemen, Java of Sumatra bijvoorbeeld. Want onze regten op deze eilanden zijn niet meer onbetwistbaar dan onze regten op het Westelijk deel van Nieuw-Guinea'.

'Sedert onheugelijke tijden behoort een groot gedeelte der Noord-Westkust aan Holland, als onderhoorigheid van den sultan van Tidore, wiens suprematie de inwoners erkennen; de bevolking betaalt geregeld schattingen en eindelijk wordt in alle geografische werken, zoo Hollandsche als vreemde, het Westelijk deel van Nieuw-Guinea eenstemmig als Hollandsch gebied beschouwd'.

Overigens wordt alle twijfel ten deze weggenomen door de daadwerkelijke inbezitneming van deze landen, die in 1828 na-

1 Op 25/29 april 1885 is er overigens te Londen tussen Engeland en Duitsland een schikking getekend tot aanwijzing van de grens tussen de wederzijdse bezittingen in Nieuw-Guinea. Daarbij is van Engelse zijde de 141 meridiaan Oosterlengte uitdrukkelijk als de Nederlandse grens erkend, terwijl die erkenning in de Duitse tekst stilzwijgend werd bevestigd. (Zie De Martens, Nouveau Recueil, Serie II, Dl XI, 469).

mens Koning Willem I op plegtige wijze heeft plaatsgehad.'

Daarna volgt een vertaald uittreksel uit de Staatscourant, bevattende het kort verhaal van de Triton-expeditie en, na nog vermeld te hebben, dat de toen tot stand gebragte vestiging in 1836 weder verlaten is en dat - hoewel van tijd tot tijd de kust door oorlogschepen is bezocht - geene nieuwe vestiging is beproefd, zegt de *Moniteur* ten slotte:

'Evenwel heeft het Nederlandsche gouvernement er nimmer aan gedacht om het eiland inderdaad aan zijn lot over te laten en de proklamatie van 24 Augustus 1828 blijft dus ten volle van kracht'.

VI Duitsche inzigten met betrekking tot Nieuw-Guinea.

Onder den titel van *Deutsche Reise von den Antipoden* komt in No. XI van den jaargang 1869 van *Petermann's Mittheilungen* - ook aangehaald in de ministerieele depeche van 17 December 1869, Litt. A, No. 26/1757 - een artikel voor, waarvan de kennisname voor het doel dezer nota zeer belangrijk is.

De twee daarin geciteerde brieven van in Australië gevestigde Duitschers bevatten belangrijke mededeelingen omtrent Nieuw-Guinea, de - trouwens niet tot uitvoering gekomen - plannen die in Australië reeds zijn opgevat tot ontginning van het eiland en de wijze waarop ginds ons bezitsregt op Papoea wordt beoordeeld.

Onder al hetgeen overigens in deze Duitsche brieven opmerkelijk is behoort ook het daaruit tastbaar feit, dat men in Australië geheel en al onbekend is met de Engelsche bezitneming van het Oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea.

Niet minder opmerkelijk is het, dat in geen der Engelsche land- en volkenkundige politieke werken, die steller dezes ter inzage heeft kunnen krijgen, van zoodanige bezitneming wordt gewag gemaakt. Uit de bijlage der ministerieele depeche van 18 September 1849, Litt G., No. 352/H5 geheim (in kabinet 14 January 1850, Litt A) blijkt, dat destijds de Nederlandsche gezant te Londen van een voormaligen Engelsch zeeofficier de particuliere verzekering heeft ontvangen, dat eene bezitneming van Nieuw-Guinea nooit door het Britsch gouvernement was bevolen. Deze mededeeling kan echter niet zonder officieele bevestiging voor waar worden aangenomen. Bovendien zou de bezitneming toch kunnen gedaan zijn en later officieel bekrachtigd dan wel stilzwijgend erkend. De minister was dan ook voor-

nemens om nadere inlichtingen te vragen, doch dit schijnt - welligt tengevolge van de verwisseling van ministerie in 1850 - achterwege gebleven te zijn.

VII Beknopt overzicht van de tegenwoordige gesteldheid van land en volk van Nieuw-Guinea en de actuele verhouding van dat eiland tot ons en tot den sultan van Tidore.

Van den Nieuw-Guineschen bodem zijn uitsluitend de kusten, en dan nog slechts oppervlakkig, bekend. Het binnenland is in den vollen zin des woords eene *terra incognita*.

Het Westelijk deel van Nieuw-Guinea is zeer bergachtig en heeft bijna overal hooge en steile kusten. Alleen in het Zuidwesten is een uitgebreid laag moerassig terrein, waar de bergen ver in het verschiet worden gezien. Die bergen hebben sommigen wel eens aangezien als met sneeuw bedekt te zijn, maar juist door den grooten afstand der toppen van de kust is men steeds in het onzekere gebleven, of niet wolken voor sneeuw zijn gehouden.

Ook aan de monding der Raroefastroom en langs een klein gedeelte van het Noorderstrand - van 138° tot 139° OL - zijn lage moerassige terreinen.

De bodem draagt allerwege blijken van door geweldige vulcanische werking zeer te zijn verstoord. Dit is ook de reden, dat de zee vele diepe inhammen in het land vormt.

Aan de lage moerassige gedeelten der kust staan groote uitgestrektheden land met den vloed onder water en loopen met de ebbe droog. Daar is alzoo het terrein alluviaal van recente formatie.

Aan de meer verheven kusten treft men sedimentaire gesteenten aan, die door de geleerden tot de secundaire formatie zijn gebragt. Jura-kalk wisselt af met thon en zandsteen, waarin zich gangen van thonijzersteen bevinden. Op eene enkele plaats - het eiland Lokaja - komt eene steenkolenlaag van jonge formatie aan de oppervlakte. Het strand is op vele plaatsen bezet met koraalrif.

Ook de eilanden rondom Nieuw-Guinea bestaan uit koraalvorming, door vulcanische werking uit zee opgeheven; en er is reden om aan te nemen, dat een kleiner of grooter deel van Nieuw-Guinea in een recent geologisch tijdvak eveneens door vulcanische werking uit zee is omhoog geheven.

Aan de Noordkust zijn tevens Platonische gesteenten aangetroffen, o.a. de zoo ligt verweerende en daarom voor de

vruchtbaarheid zoo belangrijke mica en verder een soort van groen gesteente. Ook kwarts, hetwelk zeer dikwijls als geleidegesteente van goud fungeert, komt er voor, doch niet in den vorm waarin het, o.a. op Borneo, gewoonlijk het goud vergezelt. Vulkanen zijn tot heden niet bekend, schoon aardbevingen er vrij veelvuldig voorkomen en vele jaren geleden ook eene berg-uit-barsting ver in het binnenland schijnt waargenomen te zijn.

Vulcanisch gesteente wordt, voor zooveel bekend, alleen vertegenwoordigd door aangespoeld puimsteen.

Allerwege schijnt het gesteente, ofschoon voor een groot deel kalksteenen, met eene zeer vruchtbare aardlaag bedekt te zijn, waarop zware bosschen groeijen tot zelfs op de hoogste kruinen der bergtoppen; althans van die, welke van de kust zigtbaar zijn.

Vele nuttige houtsoorten komen daarin voor, als, onder vele palmsoorten, de sagoboom, vijgsoorten, scanari- en ijzerhoutboomen en vooral de massooiboom, wiens bast met de wilde muskaatnoten en tabak als belangrijkste handelsartikelen op Nieuw-Guinea uitmaken.

Het land is bewoond door eene vrij talrijke, onbeschaafde en meerendeels nomadische bevolking, negrita's of Papoea's. Er bestaat nogal eenig verschil tusschen de bevolking van het binnenland en die der kusten.

De eerste is het meest onbeschaafd en bestaat uit stammen van woesten, strijdbaren aard, die een volstrekt nomadisch leven leiden en genoegzaam voortdurend onderling oorlog voeren. De laatste tooont zich, ofschoon velen den zeeroof tot handwerk hebben, over het algemeen meer vreedzaam en meer tot blijvende vestiging geneigd. Over het algemeen hebben de bewoners van Papoea geen eigen hoofden. Verschil van stand schijnt bij hen niet bekend te zijn. Er zijn evenmin algemeene opperhoofden als aanvoeders der afzonderlijke stammen, zelfs niet in den oorlog. Alleen hebben de oudsten der verschillende, soms vrij talrijke, familiën, een soort van patriarchaal gezag.

Het zou zeer oneigenaardig en onjuist zijn de door den sultan van Tidore aangestelde radja's enzoovoorts als hoofden der bevolking te beschouwen. Hun wordt eerbied noch gehoorzaamheid bewezen; het zijn slechts Tidoresche agenten voor de inning der schatting en zoo het schijnt, vertoonen zij zich eerst in hunne functie, als een hongyvloot[1] of een oorlogsschip op de kust verschijnt.

Voor nadere bijzonderheden nopens de aangevoerde onderwerpen, zoomede nopens de volgens de laatste rapporten trou-

1 Inlandse oorlogsvloot van prauwen e.d..

wens bijna niet noemenswaardige uitkomsten der zendingszaak wordt verwezen naar de tot aanvulling aan het slot dezer nota toegevoegde opgave van eenige werken waarin Nieuw-Guinea is beschreven.

Zooals boven reeds is gezegd, doet de sultan van Tidore op Nieuw-Guinea zekere aanspraken gelden.

Nu is de sultan achtereenvolgens bondgenoot en leenman van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie geweest en tenslotte onder de suzereiniteit van den Nederlandschen staat gekomen.

Op grond van dien zijn in 1828 de Westelijke kuststreken van Nieuw-Guinea, met het daardoor ingesloten binnenland, in naam des Konings bij proclamatie in bezit genomen, waarbij in 1848, bij geheim Besluit, nog een strook lands is aangetrokken[a].

Wijders zijn op de kusten van dit tot Nederlandsche bezitting verklaarde deel van Nieuw-Guinea - ter constatering van ons bezitsregt - de volgende daden van gezag gepleegd:

1 Het plaatsen van merkpalen met het Nederlandsche wapen op sommige punten aan de kust;
2 het uitreiken van acten van bevestiging aan de vanwege Tidore op het eiland aangestelde hoofden of vorsten;
3 het doen bezoeken door gouvernements-ambtenaren en door oorlogsschepen en commissiën voor wetenschappelijk onderzoek.

Ten vierde zou nog kunnen genoemd worden het sluiten van contracten, waarvan het echter niet blijkt, of ze vernieuwd zijn.

De vraag is nu, of een en ander genoegzaam kan worden geacht om ons bezitsregt tegenover het buitenland boven twijfel te verheffen.

Toen in 1854 reden bestond tot vrees voor verkorting onzer regten in den archipel door de Amerikanen, verwachtte men, dat onze aanspraken op de onderscheidene eilanden van die zijde aan een scherp onderzoek zouden worden onderworpen.

Om daarop voorbereid te zijn heeft men dezerzijds, op ministerieele aanschrijving, eene naauwkeurige aantooning doen opmaken van Nederland's souvereiniteitsrenten in den Indischen archipel.

Van dat onderzoek, waarmede het toenmalig lid in het Hoog-Geregtshof van Nederlandsch-Indië Mr. A. Prins was belast, werd de uitslag bij de kabinetsbrief van 14 Augustus 1858, Litt. O-5, aan den minister medegedeeld.

a Hier is in margine aangetekend door het hoofd der afdeling Hora Siccama(?): Niet onder Tidore behoorende? (zie resident van Banda)

Ten aanzien van Nieuw-Guinea werd, zonder eenige bijvoeging, verwezen naar het boven geciteerde rapport van den commissaris Weddink van 10 January 1848, No. 128.

Het voornaamste, eigenlijk het eenige, argument in dat rapport aangevoerd voor de onbetwistbaarheid van onze regten op Nieuw-Guinea is de onbetwistbaarheid der aanspraken van den sultan van Tidore.

Aan de eene zijde staat nu de bedenking, dat bij onderzoek gebleken is, dat de kring van het Tidoreesch gezag - die zich o.a. nergens tot het binnenland uitstrekt - reeds bij de proclamatie verre is overschreden. Aan de andere kant kan aangevoerd worden, dan Nederland - ook zonder des sultans regten te baat te nemen - volkomen geregtigd was om van Nieuw-Guinea bezit te nemen.

Ten slotte blijven de vragen te beslissen, of het niet raadzaam is om door eene meer daadwerkelijke *acte d'autorité* te voorkomen, dat onze regten op Nieuw-Guinea door eenige vreemde mogendheid eenvoudig worden ontkend en hoe dat doel op de beste wijze en met de minste kosten kan worden bereikt.

VIII Opgave van eenige werken over Nieuw-Guinea handelende

Sonnerat Voyage à la Nouvelle-Guinée, avec les détails relatifs à l'histoire naturelle dans le règne animal et végétal. Paris 1776.

Forrest A voyage to New Guinea. London 1779.

Kolff Reis van de Dourga.

.... De verslagen van de reizen door vreemde vaartuigen, als de *Rattlesnake* enz., op de kust van Nieuw-Guinea gedaan en waarvan steller dezes de titels niet met juistheid kan aangeven.

I. Modera Verhaal van eene reize naar de Zuidwestkust van Nieuw-Guinea. Haarlem 1830.

De BruynKops Bijdrage tot de kennis der Noord- en Noordoostkusten van Nieuw-Guinea.

Dominy de Rienzi Oceanië, ou cinquième partie du monde. Paris, 1836.

S. Müller Bijdrage tot de kennis van Nieuw-Guinea. (Werken van het Kon. Instituut van Taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. 2e Afd., Ie aflevering).

Macklot Verslag over Nieuw-Guinea. (Bijdragen tot de natuurk. wetenschappen deel V, 1830).

Hombran Australie et Paponassie. (Revue de l'Orient, Vol. X, 1846).

G.W. Earl Entreprise in tropical Australia (Londen 1846).

Idem The native races of the Indian archipelago; Papuans (voorkomende in Vol. I of the Ethnografical Library, conducted by Edwin Norris Esq.).

Idem Adi Island (Journal of the Indian Archipelago, Vol. IV 1850).

W. Marsden Noticerespecting the natives of New Guinea (Transact. of the Royal Art. Society, Vol. III, 1835).

Pelesius Über das gesellschaftliche Leben des Papuans Insulaner (Jahrbuch de Geich, Th. I, 1828).

G.J. Fabritius Aantekeningen nopens Nieuw-Guinea. (Tijdschr. v.h. Bat. Genootschap).

J. Pijnappel. Eenige bijzonderheden omtrent de Papoea's van de Geelvinkbaai van Nieuw-Guinea. (Tijdschr. van het Delftsch Instituut, D1. II).

Valentijn Oud en Nieuw Oost-Indiën. (Uitgave van professor Keyzer, Amsterdam 1862, derde deel (Banda)); Nieuw-Guinea in 1858 onderzocht en beschreven door eene Nederlandsche commissie. (Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. Nieuwe volgreeks, 5e deel, Amsterdam 1862).

Goudswaard De Papoewa's van de Geelvinksbaai. Schiedam 1863.

Otto Finsch Neu Guinea und sein Bewohner. Bremen 1865.

De Hollander Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië. Breda 1866, 2e dl..

Goldman Reis nach Dorei. Tijdschrift voor Ind. Taal-, Landen volkenkunde, 1866 (van het Bat. Genootschap).

Wijders vindt men nopens Nieuw-Guinea eenige globale aanteekeningen in de reisverhalen van Bleeker en Van der Crab, terwijl omtrent wetenschappelijke aangelegenheden, voornamelijk betreffende de fauna en flora van het eiland, in verschillende werken en tijdschriften belangrijke opgaven voorkomen van Von Rosenberg, Zippolius, Macklot, Van Iperen, Schlegel, Wallaren en Temminck.

De reisverhalen van Von Rosenberg, in zijn kwaliteit van ambtenaar voor wetenschappelijke onderzoekingen aan de regering ingediend, bewegen zich bijna uitsluitend op het gebied der ornithologische fauna en de politieke verslagen van Nieuw-Guinea behelzen hoofdzakelijk mededeelingen nopens de werkzaamheden van de zendelingen.

[Jaarrekeningen 1960]

Exploitatie-rekening Historisch Genootschap 1960

		Saldo p. 31-12-'59	ƒ 12.835.74
Rente	ƒ 456.53	Onkosten	ƒ 2.895.76
Dividend	ƒ 4.990.65	Drukkosten	ƒ 11.476.60
Contributies	ƒ 10.623.38	Lidmaatschappen	ƒ 120. -
Subsidies	ƒ 3.000. -	Salarissen	ƒ 476. -
Saldo per 31-12-'60	ƒ 9.327.54	Reiskosten	ƒ 162.95
		Honoraria	ƒ 431.05
Totaal	ƒ 28.398.10	Totaal	ƒ 28.398.10

Rekening Bijdragen en Mededelingen 1959.

Overgeboekt van Exploitatierekening 1960	ƒ 3619.50	Drukkosten van Bijdr. en Mededelingen 1959	ƒ 3619.50
Totaal	ƒ 3619.50	Totaal	ƒ 3619.50

Rekening publicatie-Gerretson 1960

Saldo per 31-12-'59	ƒ 3600. -		
Overgeboekt van Exploitatierekening 1960	ƒ 4257.10	Drukkosten publicatie Van den Bosch-De Eerens (Gerretson-Coolhaas)	ƒ 7857.10
Totaal	ƒ 7857.10	Totaal	ƒ 7857.10

Rekening boekenfonds Historisch Genootschap 1960

Saldo per 31-12-'59 *f* 906.48

Ontvangsten		*Uitgaven*	
Contributies leesportefeuille	*f* 108.75	Diverse nagekomen uitgaven over 1959	*f* 40.74
Verkoop van boeken en tijdschriften	*f* 1990.22	Aankoop boeken en tijdschriften	*f* 1578.33
Rente Spaarbank	*f* 12.24	Portikosten	*f* 61.80
		Diverse uitgaven	*f* 126. -
		Saldo per 31 dec. 1960	*f* 2210.82
Totaal	*f* 3017.69	Totaal	*f* 3017.69